

**V29
1982**

Voorstudies
en achtergronden

Duitsland in de Nederlandse pers – altijd een probleem?

**Drie dagbladen over de
Bondsrepubliek 1969–1980**

Jürgen C. Hess
Friso Wielenga

's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1982

Voorwoord

Het is een goede, maar ook enigszins moeilijke gewoonte publicaties te beginnen met een woord van dank aan hen die een bijdrage hebben geleverd aan de totstandkoming ervan. Immers, onderzoeksresultaten komen zelden tot stand zonder discussies met anderen of door hen geboden mogelijkheden. Anderzijds blijft het een moeilijke onderneming een ieder te willen noemen die op enigerlei wijze bij het onderzoek betrokken is geweest. Wij zullen in het navolgende dan ook niet volledig kunnen zijn, maar noemen slechts enkelen van die velen die ons tijdens de onderzoeksperiode tot steun zijn geweest. Ook zij echter die niet met name worden opgevoerd en op wat voor manier dan ook de voortgang van het onderzoek mede hebben gestimuleerd willen wij op deze plaats uitdrukkelijk danken. Vanzelfsprekend dient hieraan te worden toegevoegd dat alleen de onderzoekers zelf verantwoordelijkheid dragen voor het uiteindelijke resultaat.

Bij het uitspreken van een woord van dank dient allereerst de WRR genoemd te worden, zonder wier financiering dit onderzoek niet in deze vorm en binnen het tijdsbestek van officieel 8,5 maand had kunnen worden uitgevoerd. Maar ook in inhoudelijk opzicht is de WRR bij vertegenwoordiging van P.R. Baehr en F.M. Roschar nauw betrokken geweest bij de totstandkoming van deze tekst. Met nadruk willen wij hen op deze plaats danken voor de stimulerende en prettige tussentijdse besprekingen. Eveneens gaat onze dank uit naar de vakgroep Massacommunicatie van de Vrije Universiteit onder leiding van prof. E. Diemer, waarvan wij ook G.W. Noomen met name willen noemen. Ons inzicht in de wijze waarop in NRC/HANDELSBLAD, VOLKSKRANT en TELEGRAAF, zowel in algemene zin als met betrekking tot de Bondsrepubliek Duitsland, berichtgeving tot stand komt, is aanzienlijk toegenomen door de gesprekken die wij met journalisten van de betrokken bladen mochten hebben. De openhartigheid waarmee B. Groen, J.G. Heitink, J.L. Heldring, B. Knapen, J. Luyten, K.M. Schreiner en S. van der Zee ons informatie hebben verschaft, hebben wij bijzonder gewaardeerd, evenals het gesprek met de buiten deze groep vallende W.L. Brugsma. Deze waardering geldt in niet mindere mate de gastvrijheid en behulpzaamheid, die de documentatie-afdelingen van de onderzochte kranten ons hebben geboden. Zonder hun medewerking zou het bestuderen van de periode '69-'80 ongetwijfeld een langere onderzoekstijd gevergd hebben. Tenslotte, maar zeker niet op de laatste plaats, willen we Lia Beste-Jansen bedanken voor het uittypen van de interviews en de definitieve tekst.

Tot slot een woord over de taakverdeling van de onderzoekers. Alleen Friso Wielenga heeft full-time aan dit onderzoek gewerkt, de archiefwerkzaamheden verricht en het grootste deel van het manuscript geschreven. Jürgen C. Hess heeft vooral een begeleidende rol gespeeld met een duidelijke inbreng in de opzet en afronding van het geheel. De interviews werden gemeenschappelijk afgenomen. Voor het uiteindelijke resultaat zijn zij beide verantwoordelijk.

Amsterdam, oktober 1981
Jürgen C. Hess
Friso Wielenga

INHOUDSOPGAVE

1.	VERANTWOORDING	7
1.1	<u>Inleiding</u>	7
1.2	<u>Keuze van media</u>	8
1.3	<u>Nadere uiteenzetting van het onderzoek</u>	12
1.4	<u>Methode van onderzoek</u>	15
2.	DEMOCRATIE IN DE BONDSREPUBLIEK DUITSLAND	20
2.1	<u>Inleiding</u>	20
2.2	<u>De parlementaire democratie in de Bondsrepubliek</u>	21
2.2.1	Bondsdagverkiezingen	21
2.2.2	Deelstaatverkiezingen	30
2.2.3	April '72: Motie van wantrouwen	34
2.2.4	Mei '74: Kanselierswisseling Brandt-Schmidt	34
2.2.5	De parlementaire democratie in de Bondsrepubliek: conclusie	35
2.3	<u>Bescherming of bedreiging van de democratie</u>	38
2.3.1	Terreurbestrijding	38
2.3.2	Berufsverbote	45
2.3.3	Bescherming of bedreiging van de democratie: conclusie	50
2.4	<u>Nieuwe en oude nazi's</u>	52
2.4.1	Neo-nazisme en rechts-extremisme: de democratie bedreigd?	52
2.4.2	Nationaal-socialistisch verleden: procesgang, verjaring en Holocaust	56
2.5	<u>Democratie in de Bondsrepubliek Duitsland: conclusie</u>	62
3.	BONDSREPUBLIEK EN BUITENLANDSE POLITIEK	63
3.1	<u>Inleiding</u>	63
3.2	<u>Ostpolitik</u>	64
3.2.1	Sowjet-Unie, Polen en Tsjechoslowakije	64
3.2.2	BRD en DDR: Duitslandpolitiek	71
3.3	<u>Westpolitik</u>	75
3.3.1	Europese Raad en Monetaire Unie	75
3.3.2	De BRD en de NAVO	77
3.3.3	De Bondsrepubliek: een loyale partner van de Verenigde Staten?	78
3.4	<u>Bondsrepubliek en buitenlandse politiek: conclusie</u>	82
4.	NEDERLAND EN DE WESTDUITSE ECONOMIE	85
4.1	<u>Inleiding</u>	85
4.2	<u>Economische situatie en beleid</u>	86
4.2.1	Beleidsaanbevelingen	86
4.2.2	Conjunctuurpolitiek	87
4.2.3	Monetaire politiek en rentebeleid	93
4.2.4	Energiebeleid	97
4.2.5	Sociale verhoudingen	101

4.3	<u>Duits-Nederlandse economische betrekkingen</u>	104
4.4	<u>Nederland en de Westduitse economie: conclusie</u>	107
5.	NEDERLANDSE DUITSLANDBEELDEN IN DE JAREN ZEVENTIG - OVERZICHT EN CONCLUSIE	111
5.1	<u>Inleiding</u>	111
5.2	<u>Samenvatting: golf, rimpel of spiegelglad</u>	112
5.3	<u>"De onzichtbare barrière" gezien door de drie kranten</u>	118
5.4	<u>Achtergronden van het Nederlandse Duitslandbeeld</u>	121
5.5	<u>Tot besluit</u>	126
	<u>Noten</u>	129
	<u>Lijst van afkortingen</u>	149
	<u>Bronnen en literatuur</u>	150

1. VERANTWOORDING

1.1. Inleiding

Over het ontstaan van collectieve beelden van andere sociale groepen, volken of staten dan waartoe men zelf behoort is nog weinig bekend (1). Wanneer men zich de vraag stelt hoe in een land een beeld over een ander land ontstaat kan naast persoonlijke en gemeenschappelijke ervaringen uit het verleden vooral gewezen worden op het belang van de media in dit proces van beeldvorming. Via pers, radio en t.v. vindt een voortdurende informatiestroom plaats, die op de bestaande beelden in de publieke opinie een bestendigende of modificerende invloed heeft. Aldus kunnen de media worden beschouwd als de centrale factor in het beeldvormingsproces.

Inherent aan berichtgeving over het buitenland is dat deze altijd beperkter is dan die over het eigen land. Door gebrek aan ruimte vindt noodgedwongen selectie plaats van gebeurtenissen en ontwikkelingen waarover kan worden bericht, waardoor nimmer een volledig beeld over het buitenland kan ontstaan. Hoe onvolledig een dergelijk beeld is, zal afhangen van de ruimte die een medium aan buitenlands nieuws ter beschikking wil stellen, maar zelfs bijvoorbeeld in een krant waarin buitenlandse berichtgeving een centrale plaats inneemt zullen de landsgrenzen altijd als een informatiezeef fungeren. Terwijl in een dergelijk geval de grote lijnen wel zichtbaar gemaakt kunnen worden zal het beeld steeds fragmentarischer worden wanneer het om details gaat. Ook regionale ontwikkelingen zullen vaak aan de aandacht ontsnappen. Daarnaast is de politieke kleur van het betreffende medium in dit selectie- en verwerkingsproces van grote betekenis, omdat zowel selectie als beoordeling nauw samenhangen met politieke sympathieën. Afgezien van de constatering, dat hierdoor in elk land meerdere beelden over een ander land bestaan, die - variërend van kritisch tot onbezorgd - alle noodgedwongen incompleet zijn, is van belang op te merken dat dergelijke beelden samenhangen met maatschappelijke, politieke en economische ontwikkelingen in beide landen. Daarmee kunnen ze beschouwd worden als principieel veranderlijk. Op de vraag echter of in korte tijd wezenlijk nieuwe beelden kunnen ontstaan moet een ontkennend antwoord worden gegeven. Ménudier wijst in zijn studie over het Franse Duitslandbeeld in de periode '70/'80 op het feit dat dergelijke, éénmaal in het bewustzijn vastgelegde beelden slechts langzaam veranderen en dan alleen onder bepaalde omstandigheden:

"Wir reagieren nur in Funktion dessen, was wir schon in uns tragen. Veränderung tritt nur dann ein, wenn ein auffälliger Widerspruch sichtbar wird zwischen unseren Bildern und der Wirklichkeit, oder auch wenn sich ein spektakuläres Phänomen zeigt. Viele Fachleute meinen, dass sich die Hälfte unserer Bilder nicht mehr ändert und die andere Hälfte ... nur sehr langsam ..." (2).

Toegespitst op de Nederlandse kijk op de Bondsrepubliek betekent dit dat de aanwezige Duitslandbeelden worden gekenmerkt door een stabiele 'onderbouw'. Hiermee wil echter niet gesteld zijn, dat in relatief korte tijd geen nuanceringen en wijzigingen zouden kunnen optreden. Kijkt men naar de opwinding in Nederland over de intern-politieke ontwikkeling in de Bondsrepubliek gedurende de periode '74/'78, en het ontbreken van een dergelijke openlijk kritische houding in de vroege en late jaren zeventig, dan kan worden vastgesteld dat korte-termijn-veranderingen wel degelijk een rol spelen.

Deze korte-termijn-veranderingen, alsmede de diversiteit van in Nederland levende denkbeelden over de Bondsrepubliek, staan in dit onderzoek centraal. Daarbij zal, gezien het belang dat wordt toegekend aan de opiniërende functie van de media in het beeldvormingsproces vrijwel uitsluitend worden ingegaan op de stellingname van de zogenaamde opinion-leaders. Dit houdt in dat 'de publieke opinie' hier slechts zijdelings aan bod zal komen, daar onderzoek naar een relatief kleine spraakmakende groep geen verregaande conclusies op dat terrein zou rechtvaardigen. Onderzoek naar beeldvorming, voor zover het geen gebruik maakt van enquêtes, zal zich altijd moeten richten op de spraakmakende gemeente. Dit geldt in bijzondere mate wanneer onderzoek wordt gedaan naar beeldvorming in het verleden. In deze zin zijn zelfs de jaren '69/'80 al als zodanig te beschouwen. Daarnaast moet benadrukt worden dat onderzoek naar de invloed van de opinion-leaders op 'de publieke opinie' een andere aanpak vergt dan die welke hier is gekozen. Daarom zal in dit verband niet verder gegaan kunnen worden dan enkele uitspraken van hypothetische aard in de slotbeschouwing.

Tenslotte kan worden opgemerkt dat onderzoek naar de wijze waarop over de Bondsrepubliek wordt gedacht, meer in Duitsland zelf beoefend wordt dan in de landen waar de beeldvorming zelf plaatsvindt (3). Ménudier constateert een grote gevoeligheid in de Bondsrepubliek voor de Duitslandbeelden bij haar burens:

"Kein Land ist so um die Fortentwicklung des eigenen Bildes zum Ausland bemüht wie gerade die Bundesrepublik Deutschland. So, als ob sie sich - nach den Verbrechen der Hitlerzeit - vergewissern wolle, dass die eigene Politik richtig verstanden wird, dass zwischen Selbstdarstellung und Erscheinungsbild ausserhalb der eigenen Grenzen keine allzu grosse Kluft besteht" (4).

Peter Bender wijst op het "ungeheure Kompensationsbedürfnis", dat niet alleen de DDR maar ook de BRD karakteriseert en dat de SED communistischer en de Westduitse politieke partijen democratischer laat optreden dan communisten en democraten elders (5). Dit streven van de Westduitsers om zich als democratische 'Musterknaben' te gedragen maakt hen bijzonder gevoelig voor reacties van buiten op hun politieke handelen. Ondanks de Duitse afkomst van één van beide onderzoekers staat dit onderzoek niet in deze Duitse context, maar poogt het vanuit Nederlands perspectief de beeldvorming over West-Duitsland in kaart te brengen. In het kader van het WRR-project over de Nederlands-Duits economische betrekkingen heeft de Wetenschappelijke Raad ook het geestelijk klimaat in Nederland ten opzichte van de Bondsrepubliek van belang geacht. Vooral gezien de indruk van een bijzondere gevoeligheid van de betrekkingen tussen Nederland en de Bondsrepubliek werd het wenselijk gevonden ook het aspect van beeldvorming bij haar project te betrekken. Met dit onderzoek wordt een aanzet gedaan een deel daarvan nader te analyseren.

1.2 Keuze van media

Tot dusver is gesproken over het belang van de media in het algemeen met betrekking tot de beeldvorming over de Bondsrepubliek. Dit onderzoek beperkt zich tot het Duitslandbeeld dat zich over de periode '69/'80 uit drie landelijke dagbladen laat afleiden, waarbij onder Duitslandbeeld wordt verstaan de resultante van aangetroffen waardeoordelen over een aantal aspecten van de Westduitse binnenlandse, buitenlandse en economische politiek. De drie onderzochte bladen zijn ach-

tereenvolgens: NRC/HANDELSBLAD (tot oktober '70 alleen het ALGEMEEN HANDELSBLAD), TELEGRAAF en VOLKSKRANT. Voor deze keus zijn meerdere redenen te noemen. Allereerst moet er op gewezen worden dat de onderzoekstijd van 8,5 maand niet toeliet meer dan drie bladen te onderzoeken. Daar een dergelijk onderzoek nog niet is uitgevoerd is het in de tweede plaats van belang een zo representatief mogelijk spectrum van de landelijk verschijnende dagbladen in kaart te brengen, waarbij 'representatief' opgevat moet worden in zowel kwantitatief als kwalitatief opzicht. Met het oog op het kwantitatieve aspect blijkt uit onderstaande tabel dat TELEGRAAF en VOLKSKRANT qua oplagecijfers respectievelijk de eerste en derde plaats innemen op de lijst van landelijke dagbladpers.

Tabel 1: Oplagecijfers:

Specificatie van de gedrukte oplage van landelijke dagbladen, gebaseerd op het gemiddelde van het eerste kwartaal van respectievelijk '70, '75 en '80

	1970	1975	1980
ALGEMEEN DAGBLAD (zonder kopbladen)	262.530	372.092	352.824
ALGEMEEN HANDELSBLAD	61.922	105.830 ^{a)}	131.581 ^{a)}
NIEUWE ROTTERDAMSE COURANT	58.664		
PAROOL	182.600	184.300	161.100
TELEGRAAF (zonder kopbladen)	483.841	652.141	583.110
TROUW	110.040	158.701 ^{b)}	141.100
VOLKSKRANT	221.300	244.900	236.900

^{a)} voor '75 en '80 zijn de Rotterdamse en Amsterdamse edities van het NRC/HANDELSBLAD bij elkaar opgeteld.

^{b)} TROUW fuseerde in de eerste helft van de jaren zeventig met de KWARTET-bladen. De toename lijkt spectaculair, maar gezien het feit dat het KWARTET in '70 goed was voor 99.536 is eerder sprake van een dramatische terugval.

De tabel is samengesteld op basis van gegevens uit:

- "Oplage specificatie '69/'70", Stichting Media Informatie Centrum Amsterdam, pagina 7 e.v.
- "Oplage specificatie '74/'75", Stichting Media Informatie Centrum Amsterdam, pagina 7 e.v.
- Verspreidingscijfers en oplagespecificatie dagbladen '80, Centraal Bureau voor Courantenpubliciteit van de Nederlandse dagbladpers, pagina 54-55.

Wat het kwalitatieve aspect aangaat is bewust gekozen voor bladen die deel uitmaken van de voor Nederland karakteristieke politieke consensus. Als kenmerken daarvan kunnen hier worden genoemd voor wat betreft de binnenlandse politiek onderschrijving van een liberaal-parlementair staatsbestel, op het terrein van de buitenlandse politieke erkenning van de noodzaak van het NAVO-bondgenootschap en een positieve waardering voor Europese samenwerking en tenslotte op het gebied van economische organisatie een gunstig oordeel over het naast elkaar bestaan van vrije ondernemingswijze

productie en sturing door de overheid. Duidelijk is evenwel dat binnen deze brede consensus vaak tegenovergestelde posities kunnen worden ingenomen, variërend van 'links' tot 'rechts' van het politieke centrum. Wanneer een keuze wordt gemaakt voor een kwantitatief en kwalitatief zo groot mogelijke representativiteit is het van belang vertegenwoordigers van deze linker- en rechtervleugel bij het onderzoek te betrekken, alsmede een krant die te plaatsen is in dat politieke centrum. Als zodanig is respectievelijk gekozen voor VOLKSKRANT, TELEGRAAF en NRC/HANDELSBLAD. Gezien het feit dat met simplificerende etiketten als 'links', 'rechts' en 'centrum' de politieke opstelling van deze bladen weinig reliëf krijgt, volgen in het onderstaande nog enkele korte typering.

Het NRC/HANDELSBLAD verschijnt op 1 oktober '70 voor het eerst, nadat de twee oudste nog levende Nederlandse dagbladen, ALGEMEEN HANDELSBLAD en NIEUWE ROTTERDAMSE COURANT, zijn gefuseerd. Beide stammen uit een liberale traditie en de nieuwe krant blijft, zo blijkt uit het eerste hoofdredactionele commentaar, trouw aan deze gemeenschappelijke achtergrond: "Nog steeds zien wij in de vrije ontplooiing van de gaven die in de individuele mensen verborgen liggen het hoogst onbereikbare ideaal". En daar telkenmale kan worden gezien "tot welke waanzin de mens als onderdeel van een collectiviteit kan komen ... geldt ons wantrouwen in beginsel iedere collectiviteit: hetzij staat, partij of voetbalclub". Deze individuele vrijheidsgedachte wordt echter niet tot dogma verheven en de hoofdredactie onderkent noodzaak en onvermijdelijkheid van collectieve voorzieningen en sturing van de economie door de overheid. Deze beginselen in een begrip samenvattend stelt de hoofdredactie vervolgens vast: "Noemt men dit modern liberalisme - het is ons wel". Voor de wijze van berichtgeving betekent dit uitgangspunt dat gestreefd wordt naar het geven van "de ruimst mogelijke informatie", die "zo onversneden mogelijk" is, anders gezegd, "niet partijdig en niet met één of andere ideologische opzet"(1). Deze liberale instelling leidt in de praktijk tot een krant waarin meerdere politieke opvattingen en stromingen naast en tegenover elkaar in de kolommen kunnen worden teruggevonden. In de tweede plaats hangt hiermee samen de grote mate van vrijheid die de bij dit blad werkzame journalisten in de uitoefening van hun vak genieten. Ben Knapen, correspondent in Bonn sinds '78, spreekt van een "bijna volledige autonomie" die een correspondent(e) heeft, zowel wat betreft onderwerpkeuze als wat betreft de wijze waarop hij/zij daarover schrijft (2). Een gevolg van deze grote mate van individuele inbreng is onder andere dat het voorkomt dat correspondenten, redacteuren en columnisten met elkaar in de krant in discussie treden (3). Het NRC/HANDELSBLAD is niet alleen bij het onderzoek betrokken als krant uit het 'politieke centrum'. Juist wanneer men onderzoek doet naar beeldvorming over het buitenland kan niet aan deze "kwaliteitskrant" worden voorbijgegaan. Igor Cornelissen schrijft in april '81 in Vrij Nederland dat van de Nederlandse dagbladen het NRC/HANDELSBLAD "de enige is die het buitenlandse nieuws serieus én uitgebreid behandelt" (4). Ook hoofdredacteur Spoor wijst in een interview met de Haagse Post in '79 op de ruime aandacht die de buitenlandberichtgeving in zijn krant krijgt:

"Wij hebben natuurlijk wel het gevoel dat onze buitenlandrubriek één van de renpaarden is die we hebben lopen ... Zo is de situatie ontstaan dat je, als je enigszins op de hoogte wilt blijven van wat er in het buitenland gebeurt, op ons bent aangewezen" (5).

Ondanks het pro domo-karakter van deze uitspraak valt inderdaad niet te ontkennen dat het NRC/HANDELSBLAD zowel kwantitatief als kwalitatief met haar buitenland-rubriek boven andere kranten uitsteekt.

De VOLKSKRANT, in de jaren zeventig op de linkervleugel van het politieke centrum, is voor het midden van de jaren zestig een krant met een nadrukkelijk rooms-katholiek stempel. Met het vertrek van hoofdredacteur Lückner in '64 ontstaat meer vrijheid op de redactie en vervaagt de katholieke traditie meer en meer. Als uiting daarvan kan het verdwijnen van de onderkop "Katholiek Dagblad voor Nederland" in '65 worden gezien (6). Er wordt een ontwikkeling ingezet van "vakbondskatholiek" naar "vooral de linkerkant van de PvdA", een proces waarvan het zwaartepunt in de tweede helft van de jaren zestig ligt en dat rond het midden van de jaren zeventig is afgerond (7). Het sociaal-democratisch karakter van de VOLKSKRANT in de voor dit onderzoek relevante periode heeft tot gevolg dat deze krant een geëngageerder opstelling heeft dan het NRC/HANDELSBLAD. Stelt VOLKSKRANT-redacteur Bob Groen niet zonder zelfironie vast, dat als het aan de VOLKSKRANT-redactie ligt de hele wereld anders in elkaar zou moeten zitten, de eerder geciteerde Spoor merkt over het NRC/HANDELSBLAD op:

"Er werken bij ons niet veel mensen met het idee dat ze iets willen bewerkstelligen in de samenleving en daarvoor eens even een stuk zullen schrijven" (8).

Illustratief voor dit verschil tussen beide bladen is dat een geëngageerd schrijvende journalist als Latijns-Amerikacorrespondent Jan van der Putten, die aanvankelijk voor het NRC/HANDELSBLAD werkte, hier niet bleef en nu op de loonlijst van de VOLKSKRANT staat (hieruit zou kunnen blijken dat de bovengenoemde grote mate van individuele vrijheid van NRC/HANDELSBLAD-medewerkers toch niet onbegrensd is). Ondanks de politieke kleur van de VOLKSKRANT kan niet worden gesteld, dat dit blad een nauw omschreven politieke hoofdredactionele beleidslijn kent als uitgangspunt voor alle aldaar werkzame journalisten. Evenals bij het NRC/HANDELSBLAD is ook hier sprake van liberale instelling jegens de inbreng van de individuele redacteur of correspondent (9). In een van '77 daterend portret van de VOLKSKRANT onderscheiden Dijkstra en Jansen van Galen binnen de redactie "realisten" en "getuigers" (10). Meer alledaags geïnterpreteerd, een linker- en een rechtervleugel. De krachtsverhouding tussen beide valt daarbij overigens uit in het voordeel van de meer gematigde groep (11), wat niet impliceert dat niet meerdere politieke opinies naast elkaar kunnen worden aangetroffen. Deze leiden met betrekking tot West-Duitsland echter niet, zoals in het NRC/HANDELSBLAD, tot discussies tussen redacteurs, correspondenten en andere medewerkers onderling. Voorts liggen deze opinies in vergetelheid met het NRC/HANDELSBLAD verder naar links.

Evenals het NRC/HANDELSBLAD heeft ook de TELEGRAAF onpartijdigheid van berichtgeving hoog in het vaandel staan. Artikel 2, dat boven ieder hoofdartikel te lezen is, luidt:

"Het dagblad de Telegraaf geeft onpartijdig nieuws zonder gebonden te zijn aan enige staatkundige partij, kerkelijke inrichting of belangengemeenschap, uitsluitend is dienst van 's lands belang".

Maar zoveel als het NRC/HANDELSBLAD in haar artikelen er blijk van geeft haar liberale beginselen ook in de praktijk serieus te nemen, zo weinig blijft in de TELEGRAAF over van de door haar zo hooggeprezen onpartijdigheid. Weliswaar is zij on-

afhankelijk van maatschappelijke en politieke groeperingen, deze krant toont zich een fel bestrijder van alle opvattingen links van het centrum en alles wat de maatschappelijke status quo zou kunnen bedreigen. Niet bezijden de waarheid snieren Dijkman en Jansen van Galen in de Haagse Post:

"De wereld waarin de Telegraaf zijn lezers ontmoet is er één van permanente dreiging. Er is veel dat het leven de moeite waard maakt om geleefd te worden, wij hebben een landje dat er wezen mag, Hollands Glorie potverdorie en onze jongens hebben 't 'm toch maar weer mooi gelapt over de grens - maar 't wordt allemaal onophoudelijk en met niet aflatende ijver beschimpt, afgebroken en ondergraven door marxisten die wroeten als mollen, door gevaarlijke misdadigers, die massaal ontsnappen uit inrichtingen die zo lek zijn als een mandje, door verpolitiekte weg-met-onzers. Er is, zo wordt de burger gewaarschuwd, een steeds toenemende golf van druggebruikers, illegale vreemdelingen, zware jongens en duistere infiltranten" (12).

Maar de TELEGRAAF onderscheidt zich niet alleen van de andere twee kranten door haar sensatiebelustheid en conservatisme. Werd voor NRC/HANDELSBLAD en VOLKSKRANT een grote vrijheid voor de correspondenten geconstateerd, uit een gesprek met TELEGRAAF-adjunct-hoofdredacteur en commentator buitenland, Heitink, bleek dat deze ruimte voor TELEGRAAF-correspondenten aanzienlijk geringer is. Zij zien soms hun stukken op grond van inhoud geweigerd. Een dergelijke gang van zaken, zo werd van verschillende kanten bevestigd (13), komt noch bij het NRC/HANDELSBLAD, noch bij de VOLKSKRANT voor. Van een opiniërende en pluriforme berichtgeving, met name een kenmerk van het NRC/HANDELSBLAD, is bij de TELEGRAAF dan ook in het geheel geen sprake. Eerder ontstaat het beeld van een krant, die ter rechterzijde van het politieke centrum een rigide conservatisme aan de dag legt en een houding aanneemt, waarin ondersteuning van gezag en bedrijfsleven hand in hand gaan.

Vanzelfsprekend is met het bovenstaande slechts een zeer vluchtige schets gegeven van de drie onderzochte kranten. Het is hier ook niet de plaats om uitgebreider in te gaan op hun ontwikkeling en stellingname. Voldoende is hier vast te stellen, dat met deze drie bladen een keuze is gemaakt voor een kwantitatief en kwalitatief zo representatief mogelijke vertegenwoordiging van de Nederlandse dagbladpers uit de periode '69/'80. Duidelijk daarbij is dat van werkelijke representativiteit alleen dan gesproken zou kunnen worden wanneer ook de confessionele en regionale dagbladpers bij het onderzoek betrokken zou zijn, evenals de bladen die verder verwijderd zijn van het politieke centrum. Een dergelijk breed opgezet onderzoek, het werd reeds eerder opgemerkt, was echter in de ter beschikking staande tijd niet haalbaar.

1.3 Nadere uiteenzetting van het onderzoek

Vanwege de binnen de WRR gestelde vragen naar de aard van het geestelijk klimaat in Nederland ten opzichte van West-Duitsland en de ontwikkeling daarvan in de tijd, alsmede de vraag naar de richting van de ontwikkeling van dit klimaat in de toekomst (1), ligt een keuze voor een periode uit het recente verleden voor de hand. Neemt men deze periode te lang, dan is een onderzoekstijd van 8,5 maand te krap om voldoende detailonderzoek te kunnen doen, neemt men de te onderzoeken periode te kort dan kunnen geen uitspraken gedaan worden over eerder genoemde kortetermijn-veranderingen in de verschillende Duitslandbeelden. De periode '69/'80 leent zich gezien de veranderingen die optraden in beoordelingen over de Bondsrepubliek

tot het doen van enkele algemene uitspraken, waarbij de onderzoekstijd voldoende ruimte biedt deze door detailonderzoek te ondersteunen.

Voor het aanvangsjaar '69 is gekozen, omdat vanaf dat jaar met de verkiezing van Heinemann tot eerste sociaal-democratische president van de Bondsrepubliek en de totstandkoming van de eerste sociaal-liberale regeringscoalitie een andere wind uit Bonn ging waaien, die een merkbare invloed had op in Nederland leven- de denkbeelden over West-Duitsland. Het onderzochte materiaal loopt vervolgens door tot en met '80.

Hierboven is gesproken over veranderingen in de Nederlandse Duitsland- beelden in de periode '69/'80. In deze jaren kan in de waardering voor de Bondsrepubliek, voor zover het waarnemers betreft met een gematigd linkse dan wel links-libe- rale visie, een golfbeweging worden waargenomen:

- '69/'73: Ondanks het feit dat weinig zicht bestaat op de wijze van beoordelen van de BRD in de periode vlak voor '69 (2), kan worden gesteld, dat deze jaren worden gekenmerkt door een met name in het politieke centrum en links daarvan positiever Duitslandbeeld. Kenmerkend voor deze periode is een uitspraak van Jan Luyten in '79, wanneer hij terugblikkend op tien jaar correspondentenschap voor de VOLKSKRANT stelt: "In '70 leek het in de Bondsrepubliek of alles nieuw zou worden" (3). De nieuwe bondskanselier Willy Brandt spreekt over 'mehr Demokratie wagen' en belooft binnen- landse hervormingen, onder andere in het onderwijs en op sociaal-economisch terrein. Maar het is vooral de sinds '69 gevoerde Ostpolitik, die de Bondsrepubliek een nieuw internationaal prestige doet verwerven.
- '74/'78: Langzamerhand wordt dit prestige ondergraven door ontwikkelingen in de Westduitse binnenlandse politiek. In deze periode is in toenemende mate sprake van een herlevend wantrouwen jegens de oosterburen. De meest belangrijke factoren in deze ontwikkeling zijn de praktijk van de Berufsverbote, voortkomend uit het Radikalener- lass van '72 en de reactie van de Westduitse publieke opinie en overheid op het ter- rorisme van de Rote Armee Fraktion (RAF) en de Beweging van de Tweede Juni. De kri- tiek op en de bezorgdheid over de ontwikkeling van het geestelijk en politieke kli- maat in de Bondsrepubliek leidt in deze periode tot het 3e Russell-Tribunaal, waar de vraag centraal staat of in West-Duitsland de mensenrechten worden geschonden. Ideeën als zou de BRD afglijden naar een politiestaat steken de kop op, en hoe ver- der naar links de positie van de waarnemer, hoe kleiner het vertrouwen in de levens- vatbaarheid van de Westduitse democratie. Het dieptepunt wordt bereikt in '77/'78.
- '79/'80: Na het diepe dal van '77/'78 kan in de jaren daarna weer een toenemend prestige van de Bondsrepubliek Duitsland worden waargenomen. De opgelaaide spanningen tussen Oost en West, de bemiddelende rol van bondskanselier Schmidt daarin en de heropende discussie over en de gedeeltelijke liberalisering van de Berufsverbote doen de waardering voor West-Duitsland weer toenemen of in ieder geval de kritiek verzwakken. De uitslag van de bondsdagverkiezingen van oktober '80, een overwinning voor de regering Schmidt-Genscher, heeft dit hernieuwde vertrouwen bestendigd.

Het doel van dit personderzoek is nu na te gaan in hoeverre de ge- schetste golfbeweging van bezorgdheid en positieve waardering zichtbaar is geworden in de verschillende bladen. In de tweede plaats wordt antwoord gegeven op de vraag in hoeverre er sprake is van meerdere visies op de Bondsrepubliek Duitsland in het

onderzochte gedeelte van de Nederlandse pers en op welke wijze de argumentatie bij verschillende visies plaatsvindt. Gezien het feit, dat bovenomschreven golfbeweging gebaseerd is op een politieke stellingname, variërend van centrum tot gematigd links, kan nu reeds worden verwacht dat aanmerkelijke verschillen tussen met name VOLKSKRANT en TELEGRAAF zullen kunnen worden vastgesteld.

De golfbeweging in het Nederlandse Duitslandbeeld is inhoudelijk voornamelijk gestoeld op beoordelingen over binnen- en buitenlandse politiek, waarbij respectievelijk levensvatbaarheid en duurzaamheid van de Westduitse democratie en de positie van de Bondsrepubliek tussen Oost en West in het centrum van de belangstelling staan. Aan deze beide deelterreinen wordt in het navolgende een hoofdstuk gewijd. In hoofdstuk 2 wordt onder de titel 'Democratie in de Bondsrepubliek Duitsland' ingegaan op de vraag hoe de drie onderscheiden kranten het functioneren van de Westduitse democratie beoordelen, een onderwerp dat in de wijze waarop West-Duitsland door buitenlandse waarnemers wordt gezien vaak een belangrijke plaats inneemt. Ménudier stelt naar aanleiding van het resultaat van een in '77 in Frankrijk gehouden enquête vast:

"Zweifel bestehen ... am gesicherten demokratischen Charakter der Deutschen: 49% der Franzosen hielten es immerhin für möglich, dass ein anderer Hitler eines Tages in Deutschland die Macht übernehmen könnte. Je weiter links die Franzosen stehen, desto häufiger vertreten sie diese Ansicht"(4).

Deze vraag is ook daarom van belang, omdat uit een persstudie over het Nederlandse Duitslandbeeld in '66 gebleken is, dat de Westduitse democratie in dat jaar in de Nederlandse pers uitvoerig de aandacht krijgt. Helm concludeert in zijn 'Zum Deutschlandbild in der Niederländischen Presse':

"Über wichtige Ereignisse des öffentlichen Lebens in der Bundesrepublik wird relativ ausführlich berichtet. Dabei konzentriert sich die Aufmerksamkeit auf Vorgänge, in denen die Frage der Stabilität von Demokratie und Gesellschaft eine besondere Rolle spielt ..." (5).

Interessant zal zijn te constateren in hoeverre een dergelijke gevoeligheid ten aanzien van democratie en politieke stabiliteit gedurende de jaren zeventig in VOLKSKRANT, NRC/HANDELSBLAD en TELEGRAAF nog is terug te vinden.

In hoofdstuk 3, 'Bondsrepubliek en buitenlandse politiek', komt de tweede 'poot' van de golfbeweging aan de orde. Niet alleen wordt daarbij ingegaan op de vraag op welke wijze de Ostpolitik van de vroege en late jaren zeventig wordt beoordeeld, ook aan de rol van de BRD als partner in EG- en NAVO-verband, alsmede aan de Duits-Amerikaanse relatie wordt uitvoerig aandacht besteed.

Een derde en laatste onderzoeksveld laat zich niet direct uit de golfbewegingsthese afleiden. In hoofdstuk 4, 'Nederland en de Westduitse economie', staan de economische ontwikkeling van de Bondsrepubliek gedurende de jaren zeventig en de Nederlands-Duits economische betrekkingen van die periode centraal. Meerdere redenen pleiten ervoor beeldvorming over de Westduitse economie bij het onderzoek te betrekken. In de eerste plaats is hier een formele reden van belang. Dit personerzoek vindt plaats binnen het kader van een WRR-project over economische relaties tussen Nederland en West-Duitsland, zodat de belangstelling van de WRR in niet onbelangrijke mate uitgaat naar de wijze waarop beeldvorming daarover plaatsvindt. In de tweede plaats is er, wanneer men onderzoek doet naar het Nederlandse Duitslandbeeld, een sterk inhoudelijk argument ook hier aandacht aan te besteden. Immers, de Nederlandse economie is sterk georiënteerd op West-Duitsland - ruim 35% van de Nederlandse handel vindt

plaats met de Bondsrepubliek - waarbij Nederland soms getypeerd wordt als een 'economische provincie' van de BRD. Onmiskenbaar is dan ook de nauwe verweving van beide economieën een factor die de Nederlandse kijk op West-Duitsland mede bepaalt. Hier dringt zich de vraag op, of, en zo ja, welk verband er bestaat tussen beeldvorming over politiek en economie. Ook dit komt in hoofdstuk 4 aan de orde.

Betrekkelijk summier zijn hierboven de drie onderzoeksvelden omschreven. Vanwege de veelheid van onderwerpen die per hoofdstuk worden behandeld zou het hier ondoenlijk en verwarrend zijn alle vraagstellingen gedetailleerd de revue te laten passeren. Daarom is gekozen voor een opzet, waarbij steeds aan het begin van een hoofdstuk of paragraaf de aan de orde gestelde vragen nader zijn geformuleerd.

1.4 Methode van onderzoek

Personderzoek is vooral het terrein van sociale wetenschappers, werkzaam op het terrein van massacommunicatie. De door hen ontwikkelde methoden en technieken van onderzoek in dit verband hebben met name betrekking op a) selectieprocessen aan de kant van de communicator en b) inhoudsanalyse. Hoewel historici zich in hun onderzoek vrijwel uitsluitend baseren op schriftelijke bronnen - waaronder ook vaak kranten - zijn deze methoden en technieken bij hen nog weinig in gebruik. Zonder hier dieper in te gaan op de achtergronden daarvan kan als één van de redenen genoemd worden het traditionele verschil tussen de geschiedwetenschap en de sociale wetenschappen. De eerste ontwikkelde met name een hermeneutisch-interpretatieve methode (bronnenkritiek), terwijl de tweede zich door haar oriëntatie op de natuurwetenschappen een meer empirisch-analytische methode aanmat. Met de toegenomen interdisciplinariteit zijn de grenzen tussen de verschillende vakgebieden echter vager geworden. Wanneer historici zich begeven op een terrein waar anderen zich reeds uitvoerig mee hebben beziggehouden pleit dan ook veel daarvoor zich aldaar te oriënteren en te onderzoeken in hoeverre de buiten het eigen vakgebied ontwikkelde methoden en technieken bruikbaar zijn voor de eigen onderzoeksplannen.

In de theoretische literatuur bestaat in hoge mate overeenstemming over de omschrijving van het begrip inhoudsanalyse en de eisen die daaraan gesteld moeten worden: zij moet objectief zijn (d.w.z. intersubjectief toetsbaar) en systematisch (d.w.z. consequente toepassing van het geformuleerde onderzoeksplan). Daarnaast moet zij gekenmerkt zijn door theoretische relevantie: de objectieve, systematisch verkregen resultaten dienen te worden gekoppeld aan een theorie of hypothese, welke aan de basis staat van het onderzoek (1). Werd aanvankelijk nog een tegenstelling gezien tussen kwalitatieve en kwantitatieve inhoudsanalyse en werd daarbij de eis gesteld dat inhoudsanalyse vooral kwantitatief moest zijn, in de jaren '60 en '70 is deze tegenstelling steeds meer vervaagd en tegenwoordig worden beide aspecten vooral als complementair gezien. Kwantificatie van het materiaal blijft echter belangrijk vanwege de objectiviteitseis (2). Ook in de discussie over de vraag of inhoudsanalyse zich alleen moet richten op de manifeste inhoud van een tekst of dat ook de latente 'boodschappen' in het onderzoek betrokken kunnen worden, zijn de tegenstellingen verminderd en men is tegenwoordig in toenemende mate bereid zich niet uitsluitend tot de manifeste inhoud te beperken (3). Aan deze korte excurs kunnen nog twee elementen worden toegevoegd. Ten eerste, zo blijkt ook uit de meer recente lite-

ratuur, kampt de methode van inhoudsanalyse nog met een aantal onopgeloste problemen en is de discussie over haar (on)mogelijkheden nog gaande (4). Een pasklaar recept, zo het al ooit zou kunnen bestaan, is in ieder geval niet voorhanden. Een tweede element is dat inhoudsanalytische methoden en technieken beschouwd kunnen worden als verfijnd en detailgericht en daardoor ook tijdrovend. Bij grenzen aan de onderzoekstijd betekent dit dat slechts een geringe hoeveelheid materiaal bij het onderzoek kan worden betrokken. Om dit probleem te ondervangen maken inhoudsanalytici gebruik van 'sampling', d.w.z. op die wijze materiaalselectie toepassen dat de te beantwoorden vragen binnen aan te geven grenzen van nauwkeurigheid voldoende kunnen worden beantwoord. Daarnaast maken zij in toenemende mate gebruik van computers waardoor ook in kortere onderzoekstijd grote hoeveelheden materiaal bewerkt kunnen worden. Feit blijft echter dat persstudies, waarbij gebruik is gemaakt van inhoudsanalyse, in veel gevallen een kortere periode bestrijken dan de hier onderzochte twaalf jaar (5). Mede vanwege het tijdsaspect leidt dit tot de conclusie dat een methode van inhoudsanalyse in dit onderzoek niet in al haar verfijning kan worden toegepast.

De methode van onderzoek zal hier een middenweg zijn tussen een beschrijvende en een inhoudsanalytische aanpak, welke omschreven kan worden met de term historische persanalyse. Dit betekent enerzijds dat het grootste gedeelte van de tekst bestaat uit een beschrijving en interpretatie van de beeldvorming over de Bondsrepubliek, zoals die uit de geselecteerde artikelen naar voren komt. Gezien de omvang van het materiaal bleek een nadere materiaalselectie noodzakelijk, waarbij steeds die data zijn uitgezocht waarvan een representatief beeld van de gemaakte beoordelingen verwacht kon worden. Anderzijds houdt deze methode van historische persanalyse in, dat het onderzoeksplan zoveel mogelijk opgesteld is aan de hand van de hierboven genoemde eisen van inhoudsanalyse. De onderzochte aspecten van de beeldvorming over de BRD zijn steeds nauwkeurig geformuleerd en de criteria op grond waarvan het materiaal is geselecteerd expliciet vermeld (zie pagina 150). Door de inschaling van de artikelen in een waarderingsschema op grond van nauwkeurig opgestelde codeerregels wordt de kwalitatieve beschrijving en interpretatie numeriek onderbouwd en wordt het gevaar van beoordeling op subjectieve gronden verminderd. Opgemerkt moet daarbij worden dat kwantitatieve vergelijkingen tussen de verschillende bladen voor wat betreft de aandacht die zij besteden aan de onderscheiden onderwerpen slechts met grote voorzichtigheid kunnen worden getrokken. Steeds is alleen het aantal artikelen geteld, zonder dat daarbij lengte (kolommen, cm²) betrokken wordt. Uit het waarderingsschema kan daardoor niet worden afgeleid of een artikel bijvoorbeeld 30 regels telt of een halve pagina beslaat. In de tweede plaats moet in dit verband gewezen worden op de wijze van materiaalverzameling. Vanwege het reeds enkele malen genoemde tijdsaspect zijn bij dit onderzoek niet de complete jaargangen van NRC/HANDELSBLAD, TELEGRAAF en VOLKSKRANT doorgenomen, maar is gebruik gemaakt van de systematisch geordende knipselarchieven die alle drie de bladen voor eigen documentatiedoeleinden er op na houden. Dit betekent dat de betrouwbaarheid van een kwantitatieve vergelijking staat of valt met de volledigheid van het op de kranten zelf reeds geordende materiaal. Over de stand van de knipselarchieven kan worden vermeld dat op het eerste gezicht voor het NRC/HANDELSBLAD sinds eind '72 en voor de TELEGRAAF over de gehele periode geen 'gaten' konden worden vastgesteld. Het gerubriceerde VOLKSKRANT- en NRC/HANDELSBLAD-materiaal

tot eind '72 daarentegen maakte een minder complete indruk en meerdere keren kon worden vastgesteld dat artikelen niet in de bestudeerde mappen waren terechtgekomen (6). Hiermee wil niet gezegd zijn dat dergelijke artikelen aan de aandacht van de documentatieafdeling ontsnapt zouden zijn. Eveneens is mogelijk dat zij in een rubriek zijn ondergebracht, welke minder voor de hand lag om bij het onderzoek te betrekken.

Dat gebruik is gemaakt van de knipselarchieven en niet van de zogenaamde leggers heeft ook in kwalitatief opzicht gevolgen. Het belang dat een blad hecht aan een bepaalde gebeurtenis of ontwikkeling komt mede daarin tot uiting op welke plaats in de krant daarover wordt geschreven. Opent een krant bijvoorbeeld haar editie met een bepaald bericht dan kan worden geconcludeerd dat zij daaraan meer gewicht toekent dan wanneer het elders wordt geplaatst. Opmaak en plaats zijn echter op grond van de knipsels niet meer te achterhalen, zodat alleen op basis van inhoud, en met de nodige voorzichtigheid, op basis van kwantiteit uitspraken kunnen worden gedaan over het belang dat een krant hecht aan bepaalde feiten of verschijnselen. Een tweede, belangrijker gevolg van de gehanteerde methode van materiaalverzameling is, dat de beschrijving en interpretatie van de beeldvorming zo compleet is als de knipselarchieven mogelijk maken. In totaal is deze studie gebaseerd op ongeveer 3500 artikelen (plusminus 1500 uit het NRC/HANDELSBLAD, plusminus 1000 uit de VOLKSKRANT en de TELEGRAAF). Niettemin moet worden aangenomen dat zonder twijfel een aantal artikelen tussen 'wal en schip' zijn geraakt. Dit kan betekenen dat bij sommige onderzoeksvelden bepaalde details ontbreken, met name bij die deelaspecten waar het geselecteerde aantal artikelen relatief beperkt is gebleven. Gezien het feit echter dat steeds een consistente en consequente redeneertrant is aangetroffen, is het gerechtvaardigd te stellen dat de conclusies bij een andere wijze van materiaalverzameling niet wezenlijk anders geformuleerd zouden zijn.

Kenmerkend voor kwalitatief inhoudsanalytisch personderzoek is dat het geselecteerde materiaal wordt ingeschaald in waarderingschema's. Daarbij wordt aan de artikelen, op grond van intersubjectief toetsbare regels, een bepaalde waardering gegeven welke varieert van positief tot negatief. Al naar gelang het onderzoeksplan kunnen meer of minder verfijnde regels voor inschaling worden opgesteld: wanneer gekozen wordt voor globale waarderingscriteria zal dit veelal een zogenaamd drie-punts-schema impliceren (positief-neutraal-negatief), terwijl bij nauwer omschreven regels gewerkt kan worden met een vijf- of zeven-punts-schema. Voor een objectieve wijze van inschaling zijn verschillende modellen en technieken ontwikkeld (onder andere: "Value Analysis", "Evaluative Assertion Analysis", berekening van de zogenaamde "Coefficient of Imbalance" (7)). Zonder op de voor- en nadelen van deze methoden in te gaan kan gesteld worden, dat zij alle te detailgericht en daardoor te tijdrovend zijn voor dit onderzoek. Hier zijn op basis van de per onderzoeksveld geformuleerde vraagstellingen criteria opgesteld, die een relatief snelle artikelsgewijze inschaling in een drie-punts-schema mogelijk maken, waarbij deze criteria dan ook bewust globaal zijn gehouden. De schema's dienen dan ook vooral gezien te worden als leidraad voor de inhoudelijke beschrijving en interpretatie en willen niet de exactheid suggereren, die zo kenmerkend is voor 'hard cijfermateriaal'.

Met betrekking tot de inschaling dienen nog twee opmerkingen te worden gemaakt. In de eerste plaats komt het in sommige paragrafen voor dat de vraagstelling

niet van toepassing is op alle artikelen. In dergelijke gevallen volgt nadat het totale aantal artikelen is vermeld een kolom waarin is aangegeven hoeveel artikelen wel de mogelijkheid boden positief, neutraal of negatief gewaardeerd te worden. In de tweede plaats zijn de inschalingscriteria gebaseerd op vooronderstellingen, welke passen binnen de eerder omschreven voor Nederland kenmerkende politieke consensus. Dit betekent dat wanneer gesproken wordt over 'democratie' dit begrip opgevat moet worden in burgerlijk-liberale betekenis, zowel institutioneel (parlementaire democratie) als maatschappelijk (burgerlijke vrijheden). Voorts komt de politieke consensus tot uiting in beoordelingscriteria met betrekking tot de BRD als NAVO-partner en de Duits-Amerikaanse relatie. Uitgaande van de vooronderstelling dat het westelijk bondgenootschap positief wordt bejegend, wordt een artikel waarin een (mogelijke) verzwakking van de NAVO wordt geconstateerd negatief ingeschaald.

In een dagblad zijn verschillende soorten artikelen te onderscheiden: nieuws afkomstig van persbureau's, door correspondenten geschreven artikelen (zowel 'feitelijke' berichtgeving als achtergrondinformatie), hoofdartikelen, columns en artikelen verzorgd door gastschrijvers. Het is noodzakelijk in het onderzoek met dit onderscheid rekening te houden, opdat niet in de fout vervallen wordt 'het standpunt van de krant' af te leiden uit al deze artikelen samen. Hoewel de buitenlandse correspondenten werken binnen een redactionele consensus en zij in hoge mate het beeld bepalen over het land waarin zij werkzaam zijn, dient er nogmaals op gewezen te worden dat bij de VOLKSKRANT en het NRC/HANDELSBLAD de individuele vrijheid van de medewerkers groot is, waardoor de door hen ingenomen standpunten kunnen afwijken van de in hoofdartikelen neergeschreven mening van de hoofdredactie. Illustratief in dit verband is een opmerking van Dijksman en Jansen van Galen, die over het door hen gemaakte onderscheid tussen "realisten" en "getuigers" op de VOLKSKRANT-redactie opmerken:

"Het is betrekkelijk toevallig of de lezer over een flink stuk van de wereld in de VOLKSKRANT continu door een getuiger dan wel een realist wordt voorgelicht" (8).

Om de wijze waarop over de Bondsrepubliek wordt bericht gedifferentieerder te kunnen analyseren is het geselecteerde materiaal in de waarderingsschema's in drie categorieën onderverdeeld:

- 1) hoofdartikelen: op te vatten als 'de mening van de krant'.
- 2) columns: te beschouwen als opiniërende artikelen in een regelmatig terugkerende rubriek en als persoonlijke mening van de betreffende journalist.
- 3) berichtgeving: hieronder vallen het 'feitelijke' nieuws, achtergrondartikelen, artikelen van gastschrijvers, interviews e.d..

Aangezien het bij dit onderzoek vooral gaat om de opinion-leaders en hun beeldvorming over de Bondsrepubliek zijn tenslotte, nadat de archiefwerkzaamheden waren afgesloten, gesprekken gevoerd met een aantal commentatoren c.q. Duitsland-specialisten van de verschillende bladen. De bedoeling van deze interviews was vooral inzicht te krijgen in de werkwijze van de betrokken journalisten, de achtergrond van hun Duitslandbeeld en hun journalistieke zelfopvatting. Een niet minder belangrijke functie ervan was de gesprekspartners te confronteren met de conclusies ten aanzien van de in de bladen aangetroffen beoordelingen over de Bondsrepubliek en hen de vraag voor te leggen in hoeverre in hun Duitslandbeeld een ontwikkeling is vast te stellen

welke overeenkomt met de geschetste golfbeweging. Op één uitzondering na waren alle geïnterviewde journalisten, acht in getal, werkzaam bij één van de onderzochte bladen. Alleen W.L. Brugsma, HP-columnist, is vanwege zijn grote mate van publicitaire betrokkenheid bij het onderwerp van de Nederlands-Duitse verhouding als 'buitenstaander' geïnterviewd. De namen van de geïnterviewden, alsmede de data waarop de gesprekken plaatsvonden zijn vermeld bij 'Bronnen en Literatuur'.

Ter afsluiting volgt een lijst met namen van journalisten die voor NRC/HANDELSBLAD, TELEGRAAF en VOLKSKRANT in meer of minder belangrijke mate bepalend zijn geweest voor de beeldvorming over de Bondsrepubliek Duitsland in de periode '69-'80. Deze zullen in de tekst vele malen opduiken, waarbij om wille van de vorm niet steeds is vermeld voor welke krant zij werkzaam zijn.

NRC/HANDELSBLAD:	correspondenten:	S. van der Zee	-	'69/'75
		A. Luyendijk	-	'75/'77
		B. Knapen	-	'78/heden
	commentator	: K.M. Schreiner	-	gehele onderzochte periode
	ec.redacteur	: E. Damen	-	gehele onderzochte periode
	columnist	: J.L. Heldring	-	gehele onderzochte periode
TELEGRAAF	: correspondenten:	J. Bouwer	-	onderzochte periode tot '79
		A. Herter	-	'79/heden
	commentator	: J.G. Heitink	-	gehele onderzochte periode
VOLKSKRANT	: correspondenten:	J. Luyten	-	'69/'79
		H. Strabbing	-	'79/heden
	commentator	: B. Groen	-	'74/'80

2. DEMOCRATIE IN DE BONDSREPUBLIC DUITSLAND

2.1 Inleiding

"De Duitse democratie verkeert in Nederland al jaren in gevaar", spot NRC/HANDELSBLAD-redacteur Poll in '78, waarmee hij wil aangeven hoe overdreven gevoelig vele Nederlanders in zijn ogen zijn ten aanzien van het functioneren van de democratie in de Bondsrepubliek (1). Zonder hier een poging te doen Poll's constatering nader te nuanceren kan zonder uitgebreide toelichting gesteld worden dat de Westduitse democratie in de periode '69-'80 de gemoederen in Nederland niet onberoerd heeft gelaten: het meedoen van de neo-nazistische NPD aan de bondsdagverkiezingen van '69, het omstreden Radikalenerlass van '72, de terreurbestrijding, de zogenaamde Hitlerwelle van '77/'78 waren - om er enkele te noemen - evenzovele verschijnselen, die in sommige kringen twijfel deden rijzen over de toekomst van de Bondsrepubliek als democratische staat. Hoewel zeker niet verwacht kan worden, dat in VOLKSKRANT, NRC/HANDELSBLAD en TELEGRAAF de door Poll gesignaleerde gevoeligheid in die hoge mate kan worden aangetroffen, blijft het van belang na te gaan in hoeverre bezorgdheid over de Westduitse democratie in deze bladen kan worden waargenomen. Centraal zal daarbij staan of de drie kranten in hun beoordelingen een ontwikkeling te zien geven, welke past binnen de golfbewegingsthese zoals uiteengezet in de inleiding.

Wanneer de vraag naar beeldvorming over levensvatbaarheid en duurzaamheid van de democratie in de BRD wordt gesteld zijn daarbij meerdere aspecten te onderscheiden. In de eerste plaats zal op basis van toetspunten worden nagegaan hoe VOLKSKRANT, NRC/HANDELSBLAD en TELEGRAAF het functioneren van de parlementaire democratie beoordelen. Aan de hand van artikelen over Bondsdag- en deelstaatsverkiezingen, regeringsformaties en over 'crisisgevoelige' momenten als de motie van wantrouwen van april '72 en de kanselierswisseling Brandt-Schmidt in mei '74 wordt in paragraaf 2.2 ingegaan op de vraag, of en zo ja in hoeverre stabiliteit en continuïteit van het Westduitse politieke systeem gewaarborgd worden geacht.

In de tweede plaats is het in dit verband noodzakelijk te onderzoeken hoe wordt geoordeeld over het optreden van de staat in kwesties van binnenlandse veiligheid als terreurbestrijding en het weren van radicalen uit overheidsdienst. Garanderen bestuurlijke en justitiële overheden het voortbestaan van de democratische rechtsstaat of vormt hun handelwijze een bedreiging voor de burgerlijke vrijheden en daarmee voor een essentieel kenmerk van de democratie? Hoe de drie kranten op deze vragen antwoorden komt in paragraaf 2.3 aan de orde.

Tenslotte is in de beoordeling van de Westduitse democratie van belang in hoeverre de afrekening met het nationaal-socialistisch verleden voltooid wordt geacht en of bezorgdheid blijkt over een mogelijke herleving van het nazisme. Op deze beide facetten wordt in paragraaf 2.4 ingegaan, waarbij voor wat betreft het eerste zal worden onderzocht of aan een eventueel gesignaleerd onverwerkt verleden de conclusie wordt verbonden dat daarmee de ontwikkeling van een democratische mentaliteit wordt geremd. Voor wat betreft het tweede facet zal worden nagegaan of in het neo-nazisme een politieke kracht wordt gezien die de democratische orde in de BRD bedreigt of zou kunnen bedreigen.

Duidelijk moge zijn, dat met deze drie aspecten niet het gehele terrein van de Westduitse democratie is bestreken. Zo zal bijvoorbeeld niet worden

ingegaan op de in VOLKSKRANT, NRC/HANDELSBLAD en TELEGRAAF gemaakte beoordelingen over de doorlopende regeringspolitiek, de verhouding tussen regering en parlement of de interne ontwikkeling van politieke partijen. Desondanks kan worden verwacht dat op basis van de hier geselecteerde onderwerpen, waaronder 'gevoelige' als Berufsverbote en neo-nazisme, de grondtoon van de drie onderscheiden kranten jegens de Westduitse democratie voldoende duidelijk kan worden.

2.2 De parlementaire democratie in de Bondsrepubliek

2.2.1 Bondsdagverkiezingen

In het navolgende worden twee aspecten belicht van de beeldvorming over de Westduitse Bondsdagverkiezingen. Allereerst wordt gekeken naar de beoordeling van de wijze waarop in de Bondsrepubliek de verkiezingsstrijd wordt gevoerd, waarbij met name van belang is hoe de drie bladen de vaak scherpe polarisatie tussen de politieke partijen inschatten: wordt dit beschouwd als een teken van onvolwassenheid van de Westduitse democratie, als een negatief maar ongevaarlijk kenmerk van de politieke cultuur of wordt het daarentegen als een positief verschijnsel gezien, omdat de kiezer hierdoor geconfronteerd wordt met partijen, die zich duidelijk van elkaar onderscheiden? Op basis van deze vraagstelling zijn de volgende criteria opgesteld aan de hand waarvan een artikel positief, neutraal of negatief ingeschaald is in het waarderingsschema:

positief: In de verkiezingsstrijd blijken duidelijk de verschillen tussen de partijen, hetgeen een gezond verschijnsel is in een democratie. Hierdoor ontstaat een positief beeld over het functioneren van de democratie.

neutraal: Een harde verkiezingsstrijd wordt gesignaleerd zonder dat er een waardeoordeel aan verbonden wordt.

negatief: Kritiek overheerst op de wijze waarop de verkiezingsstrijd wordt gevoerd. Deze kan variëren van veroordeling van de polarisatie tot bezorgdheid over het functioneren van de democratie in heden en/of toekomst.

In de tweede plaats worden de beoordelingen van verkiezingsuitslagen en regeringsformaties in beschouwing genomen. De vraag die daarbij centraal staat is in hoeverre zij worden gezien als een bestendiging van democratie en politieke stabiliteit in de Bondsrepubliek. Inschaling van een artikel in het waarderingsschema geschiedt op basis van de volgende criteria:

positief: De uitslag van de verkiezingen, c.q. de nieuwe regering, vormt een positieve bijdrage tot het democratisch functioneren van de BRD en/of betekent een bestendiging van de politieke stabiliteit.

neutraal: Geen waardeoordeel in de zin van de vraagstelling.

negatief: De uitslag van de verkiezingen, c.q. de nieuwe regering, is een verzwakking van de politieke stabiliteit en betekent mogelijk een bedreiging voor het democratisch functioneren van de BRD.

Waarderingsschema 1: Voorbeschouwingen Bondsdagverkiezingen

	at. rel. pos. neutr. neg.					at. rel. pos. neutr. neg.					at. rel. pos. neutr. neg.				
1969	VOLKSKRANT					ALGEMEEN HANDELSBLAD					TELEGRAAF				
ber.	10	10	1	6	3	36	23		22	1	18	10		8	2
col.	0					0					0				
h.a.	0					2	2		1	1	2				
tot.	10	10	1	6	3	38	25		23	2	20	10		8	2
1972	VOLKSKRANT					NRC/HANDELSBLAD					TELEGRAAF				
ber.	8	5		3	2	31	10		6	4	2	1			1
col.	0					1					7	2			2
h.a.	0					0					2				
tot.	8	5		3	2	32	10		6	4	11	3			3
1976	VOLKSKRANT					NRC/HANDELSBLAD					TELEGRAAF				
ber.	8	6		3	3	16	12		6	6	6	1			1
col.	0					0					1				
h.a.	0					1	1			1	1				
tot.	8	6		3	3	17	13		6	7	8	1			1
1980	VOLKSKRANT					NRC/HANDELSBLAD					TELEGRAAF				
ber.	15	9	1	5	3	24	10		7	3	6	1			1
col.	4	2		1	1	0					0				
h.a.	1	1			1	0					0				
tot.	20	12	1	6	5	24	10		7	3	6	1			1
tot.	46	33	2	18	13	111	58	0	42	16	45	15	0	9	6
69/80															

Bron: WRR

Uit het waarderingsschema blijkt dat in kwantitatieve zin het NRC/HANDELSBLAD en de TELEGRAAF een relatief geringere bezorgdheid tonen over de atmosfeer waarin in de Bondsrepubliek de verkiezingsstrijd plaatsvindt dan de VOLKSKRANT. Voor de eerstgenoemde bladen geldt een negatieve score van $\pm 15\%$, terwijl deze voor de VOLKSKRANT met $\pm 30\%$ tweemaal zo hoog ligt. In tegenstelling tot het NRC/HANDELSBLAD, dat in het jaar 1976 een duidelijke 'bezorgheidspiek' te zien geeft, toont het waarderingsschema over de VOLKSKRANT een regelmatig beeld van zorg over en kritiek op de wijze waarop in de Bondsrepubliek de verkiezingsstrijd wordt gevoerd. Het feit, dat "demagogie, laster en smaad" in ieder verkiezingsjaar in meerdere of mindere mate bepalend zijn voor de politieke atmosfeer leidt echter nergens tot de conclusie dat daardoor de stabiliteit van het Westduitse politieke systeem in gevaar zou komen. VOLKSKRANT-correspondent Strabbing typeert de opstelling van zijn krant, wanneer hij "die wederzijdse scheldpartijen ... een onplezierig maar oud gegeven in de Duitse wijze van politiek bedrijven" noemt (1). Of, zoals in een hoofdartikel in dit verband wordt opgemerkt: "terughoudendheid behoort niet tot de stijl van Westduitse politici" (2).

Het NRC/HANDELSBLAD, dat in zijn beoordelingen van de gepolariseerde verkiezingsstrijd in grote lijnen overeenstemt met de VOLKSKRANT toont alleen in '76 werkelijke bezorgdheid, wanneer correspondent Luyendijk vaststelt dat rationele argumenten nauwelijks nog een rol spelen in de heftige verkiezingsstrijd en dat daardoor de stabiliteit van de Westduitse partijendemocratie bedreigd zou kunnen worden (3). Het waarderingsschema laat zien dat ook kwantitatief het optreden van de politieke partijen dat jaar de meeste zorg baart.

De TELEGRAAF, die evenals de VOLKSKRANT nergens spreekt over bedreiging van de democratie, valt vooral in '72 over het niveau van de verkiezingsstrijd. Correspondent Bouwer merkt in november van dat jaar op dat "de politiseringsgolf, die nu over de Bondsrepubliek spoelt ... niet de ware democratie is" (4) en Heitink noteert dat in West-Duitsland een sfeer heerst "die naar terreur riekt", waarbij "dagelijks en systematisch" auto's met een CDU-sticker het moeten ontgelden. De verantwoordelijkheid hiervoor legt hij bij de JUSOS "met hun voortdurende haatdragende uitlatingen tegenover andersdenkenden" (5). Hiermee is ook een belangrijk onderscheid gegeven tussen VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD enerzijds en TELEGRAAF anderzijds. Beschuldigt de laatste vooral de sociaal-democraten, onder wie de "mysterieuze ex-communist Wehner", van polarisatie (6), de beide andere bladen wijzen vooral in de richting van de CDU/CSU waar het de schuldvraag betreft (7). Eerder dan het NRC/HANDELSBLAD, waarin voor het eerst in '72 dergelijke verwijten worden aangetroffen, stelt de VOLKSKRANT in '69 al vast dat "de vaak bittere persoonlijke aanvallen vooral van de kant van de CDU/CSU het klimaat tussen beide partijen aardig bedorven hebben" (8). Dit verschil in benadering tussen NRC/HANDELSBLAD en VOLKSKRANT aan de ene kant en TELEGRAAF aan de andere kant blijkt ook uit de manier waarop wordt geschreven over de christen-democratische verkiezingsslogan van '76 'Freiheit statt Sozialismus'. Luyendijk noemt haar "ridicuul, zeker wanneer men bedenkt, dat het beruchte Radikalenerlass in de christen-democratische deelstaten op de meest rigoreuze wijze wordt toegepast en een man als Dregger rondloopt met plannen tot beperking van de demonstratievrijheid en tot herstel van 'orde en recht' ..." (9). Luyten blijkt ook weinig op te hebben met de christen-democratische invulling van het begrip vrijheid, dat hij omschrijft als "vooral de vrijheid van de sterke en de machtige". "Een kwetsende leuze", stelt hij vast (10). De TELEGRAAF geeft een andere lezing. Weliswaar wordt de slogan "aanmatigend" genoemd, "omdat CDU en CSU zeker niet alleenvertoningsrecht voor vrijheid hebben", anderzijds blijkt de leus van de christen-democraten aan te sluiten bij de redeneertrant van dit blad. Ter vergoelijking ervan lezen we:

"Anderzijds was het wel onvermijdelijk dat de Bondsrepubliek in zeven jaren door socialisten bepaalde politiek steeds verder naar het socialisme is afgegleden" (11).

Hoewel de VOLKSKRANT in '80 de verantwoordelijkheid voor de harde verkiezingsstrijd minder eenzijdig bij de christen-democraten legt, levert het blad wel scherpe kritiek op het optreden van Strauss. Hem wordt verweten politieke munt te willen slaan uit de neo-nazistische aanslag tijdens het oktoberfeest in München:

"... om zo berekenend met de doden van het 'Oktoberfeest' campagne te voeren, dat slaat alles. Dat getuigt niet alleen van een gruwelijke smakeloosheid, maar ook van zo'n minachting voor democratische waarden, dat het slechts op één plaats kan worden afgestraft. In het stemhokje" (12).

NRC/HANDELSBLAD-correspondent Knapen gaat in zijn kritiek beduidend minder ver. Is de typering "Strauss verwacht borrelpraat en politiek steeds vaker met elkaar" al veel vriendelijker (13), elders relativeert hij "de grenzeloze overdrijving van het zelfgenoegzame anti-Strauss-fetisjisme" (14). Al eerder had hij ironiserend vastgesteld, dat de tegen Strauss agerende groepen "een gewillig oor in het buitenland vinden, dat immers sinds de oorlog als toeziend voogd van het Duitse geweten en als waakhond tegen herlevend rechts een functie had". De teneur van Knapen's artikelen over de verkiezingscampagne is eveneens weinig bezorgd. Weliswaar bericht de correspondent dat het politieke klimaat in de aan '80 voorafgaande jaren verslechterd is, de media zouden echter een belangrijke rol spelen in het overtrekken van de polarisatie. Bovendien heeft die harde verkiezingsstrijd een weinig gevaarlijke achtergrond: de verschillen tussen de partijen zijn in feite gering, waardoor "de kans groot is, dat de leiders hun toevlucht nemen tot pathetiek of apocalyptische visioenen om grote verschillen ... voor te wenden" (15). Een vergelijkbare verklaring had ook Jan Luyten in voorgaande jaren gegeven (16), waaruit nog eens blijkt dat de polarisatie ook voor hem een relatief onschuldig verschijnsel is.

Maar er is vanzelfsprekend meer in de verkiezingsstrijd, waar aandacht aan wordt besteed dan aan de scherpe polarisatie tussen de twee grote partijen alleen. Het ene jaar duidelijker dan het andere en in niet alle bladen even expliciet worden keuzes gemaakt voor bepaalde partijen of combinaties. Na het bovenstaande wekt het geen verbazing dat VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD de sociaal-liberale lijn bepleiten en dat de TELEGRAAF zich meer met de CDU/CSU identificeert (17). De sympathie van Luyten voor Brandt's SPD blijkt in '69 al duidelijk, wanneer hij onder de kop "SPD klaar om te regeren" schrijft:

"Het meedragen van de regeringsverantwoordelijkheid heeft haar een nieuw progressief gezicht gegeven en in Bonn heeft het optreden van de SPD verfrissend gewerkt" (18).

Evenals de VOLKSKRANT is ook het ALGEMEEN HANDELSBLAD zich ervan bewust dat '69 een "keerpunt" kan worden in de twintigjarige geschiedenis van de Bondsrepubliek. Ook deze krant wijst op de verdiensten van de SPD in de voorgaande jaren en stelt vast dat de "sozi's" door hun participeren in de Grote Coalitie erkenning hebben gevonden als betrouwbare regeringspartij (19). Eenmaal wordt in de voorbeschouwingen een voorkeur uitgesproken voor een sociaal-liberale regering, wanneer over een mogelijke oppositierol van de CDU/CSU wordt opgemerkt dat het de politieke duidelijkheid ten goede zou komen en bovendien "de christen-democraten de gelegenheid zou geven een zeer noodzakelijke verjongingskuur te ondergaan". Een zwakke schakel in een dergelijke regering zal echter de FDP zijn, die na haar koerswijziging van dat jaar niet als een "standvastige" partner wordt beschouwd (20). Deze kritiek op de liberalen wordt gedeeld door de TELEGRAAF (21), waarin overigens in de voorbeschouwingen geen voorkeur wordt uitgesproken voor een bepaalde regeringscombinatie.

Het NRC/HANDELSBLAD maakt haar keuze voor een voortzetting van de sociaal-liberale coalitie het meest duidelijk in '76, wanneer in een hoofdartikel nadrukkelijk de hoop wordt uitgesproken, dat de Duitse kiezer zich niet achter de CDU/CSU zal scharen. Het "onmatig en demagogisch gedrag" van Strauss en zijn "geroffel op de koude oorlogstrom" vormen een weinig aantrekkelijk perspectief, al-

dus de commentator. Hoewel hij het economische en buitenlandse politieke beleid van de regering Schmidt-Genscher prijst en ondanks zijn scherpe kritiek op de christen-democraten, is van onvoorwaardelijke steun voor de SPD geen sprake. De partij wordt verweten het geestelijke klimaat "zwaar" te hebben "belast":

"De rechtsstaat mag in gevaar lijken in de Bondsrepubliek als men naar het gebrul aan christen-democratische kant luistert, niemand moet vergeten dat ongezonde gerechten als het Radikalerlass en de wet waarop nu invallen in boekwinkels gebaseerd kunnen worden uit socialistische potjes komen".

De twijfels van '69 over de liberale partner blijken geheel verdwenen te zijn.

Over de "open vooruitstrevende" FDP lezen we:

"Een verkiezingsoverwinning van de huidige coalitie is gewenst uit oogpunten van nabuurschappelijk belang. Maar dan wel een overwinning, waarbij het liberale element versterkt wordt. Voor het vaak zorgwekkende geestelijke klimaat in de Bondsrepubliek lijkt dat een noodzakelijke eis" (22).

De voorkeur voor continuering van de sociaal-liberale coalitie, die in het NRC/HANDELSBLAD tijdens de verkiezingsjaren wordt uitgesproken is mede ingegeven door een kritische houding jegens de christen-democraten. Een kernachtige samenvatting van de beeldvorming over de CDU/CSU, zoals die uit het voor dit hoofdstuk geselecteerde materiaal naar voren komt, vinden we bij Ben Knapen:

"De partij dient dringend mensen naar voren te schuiven die niet steeds bezig zijn met het niet gekregen gelijk in het verleden, maar met het te verkrijgen gelijk in de toekomst" (23).

Een dergelijke beoordeling treffen we ook aan bij Jan Luyten, wanneer hij in '76 over de verkiezingscampagne van de christen-democraten opmerkt:

"De CDU/CSU meent deze verkiezingen te kunnen winnen door de angsten van gisteren te wekken en de zorgen van morgen te vergeten" (24).

Anderzijds valt voor wat betreft de VOLKSKRANT op, met name in de eerste helft van de jaren zeventig, dat het oordeel over de oppositie milder uitvalt dan in het NRC/HANDELSBLAD. Weliswaar worden in beide bladen vergelijkbare verwijten aangetroffen, maar in de VOLKSKRANT zijn deze minder veelvuldig en minder hard (25). In de TELEGRAAF is een dergelijke houding niet waarneembaar en richt de kritiek zich eerder op de coalitiepartijen. Hoewel in ander verband de regeringspolitiek wel geprezen wordt (zie paragraaf 4.2.1) blijft wantrouwen jegens de SPD de beeldvorming over deze partij bepalen. Wordt in '76 gesproken over een mogelijke "voortzetting van de socialistische politiek met een liberaal sausje" (26), in '80 heet het, dat "het gevaar van een overheersing van deze partij door de marxistische vleugel niet definitief is uitgebannen" (27).

Het verkiezingsjaar '69 kenmerkte zich niet alleen door het feit dat een sociaal-liberale coalitie tot de mogelijkheden behoorde, maar ook door de laatste poging van de NPD om in de Bondsdag te komen. Eensluidend is de zorg van de drie bladen over een mogelijke vertegenwoordiging van deze partij in het parlement. Verbijsterd stelt de TELEGRAAF vast "dat een deel van het Duitse bloed nog altijd kruipt waar het niet gaan mag" (28), maar anderzijds ziet geen van de onderzochte kranten in de partij van Von Thadden een nieuwe NSDAP (29). De TELEGRAAF nogmaals:

"Er is natuurlijk geen sprake van dat West-Duitsland aan het begin van een herleving van het nazidom staat. Het Duitse volk heeft zijn les wel geleerd ..." (30).

In het ALGEMEEN HANDELSBLAD wordt op basis van verkiezingsonderzoeken de kans weliswaar gering geacht dat de NPD in de Bondsdag zal worden gekozen, maar geheel gerust

blijkt deze krant niet, met name over de wisselwerking tussen de agitatie van de zogenaamde ausserparlementarische Opposition (APO) en het rechts-extremisme:

"Haalt de NPD het niet, dan volgt een zucht van verlichting, haalt zij het wel dan treedt het nazistische spook op de voorgrond en daarmee de conclusie, dat links-extremisme rechts-extremisme uitlokt" (31).

Regelmatig stoort deze krant zich aan het "onfatsoenlijk" optreden van de APO (32), maar gaat daarbij minder ver dan de TELEGRAAF, waarin gesteld wordt dat "dit onvolwassen, maar op een of andere wijze systematisch verstoren van vergaderingen en van een verder economische opbloei van het huidige Duitsland ... een groter gevaar betekenen dan het rechts-extremisme, waarvoor de grote meerderheid van het Duitse volk geen goed woord overheeft" (33). Jan Luyten daarentegen ziet in het optreden van de APO ook positieve kanten. Hoewel hij niet ontkent dat deze buitenparlementaire oppositie Von Thadden in de kaart zou kunnen spelen stelt hij anderzijds:

"Maar het is goed om te zien, dat Duitse jeugd, de generatie van de Bondsrepubliek van morgen, protesteert tegen een herrijzenis van een nazi-Duitsland van gisteren" (34).

Ook in volgende verkiezingsjaren zet alleen de TELEGRAAF zich in zo sterke mate af tegen het optreden van linkse jongeren. Ook "de in een regelrechte hetze ontaarde campagne tegen de kanselierskandidaat van de christelijke partijen", zoals correspondent Herter in '80 de agitatie tegen Strauss typeert, wordt voornamelijk op het conto geschreven van "anarchistische en communistische beroepsretrappers", die samen met de JUSOS "opmarcheren" (35).

Waarderingsschema 2: Verkiezingsuitslagen en regeringsformaties

	at. rel. pos. neutr. neg.				at. rel. pos. neutr. neg.				at. rel. pos. neutr. neg.					
1969	VOLKSKRANT				ALGEMEEN HANDELSBLAD				TELEGRAAF					
ber.	7	2		2	23	5		4	1	24	1		1	
col.	0				2	2	2			0				
h.a.	2	2	2		2	2	2			5	3	1	1	1
tot.	9	4	2	2	27	9	4	4	1	29	4	1	2	1
1972	VOLSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF					
ber.	6				22					6				
col.	0				0					1				
h.a.	2				1	1		1		2	1	1		
tot.	8				23	1		1		9	1	1		
1976	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF					
ber.	9				11					4				
col.	0				2					0				
h.a.	2	1		1	1	1	1			1	1		1	
tot.	11	1		1	14	1	1			5	1		1	
1980	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF					
ber.	7				6	1	1			5				
col.	0				1					0				
h.a.	1	1	1		1	1	1			1				
tot.	8	1	1		8	2	2			6				
tot.	36	6	3	3	72	13	7	5	1	49	6	2	3	1
69/80														

Bron: WRR

Uit het waarderingsschema is af te lezen, dat het thema politieke stabiliteit en democratie voornamelijk in de nabeschouwingen van '69 een rol speelt, hetgeen niet verwonderlijk is gezien de in de periode voorafgaande aan deze verkiezingen uitgesproken zorg over een mogelijk electoraal succes van de NPD en het vrijwel ontbreken van bezorgdheid over de democratie in latere jaren. Opge- lucht stellen de drie bladen vast dat het rechts-extremisme geen vat heeft gekregen op de Westduitse kiezer. Voor TELEGRAAF en VOLKSKRANT is hierdoor de democratie als overwinnaar uit de verkiezingen gekomen. De VOLKSKRANT merkt in dit verband in haar hoofdartikel op:

"Hierdoor is ook aangetoond, dat de democratische gedachte in West-Duitsland in twintig jaren werkelijk krachtiger is geworden" (36).

Minder uitbundig is het ALGEMEEN HANDELSBLAD, dat weliswaar het struikelen van de NPD over de kiesdrempel een "compliment" waard vindt, maar verder is in de beoor- deling van deze krant de gedachte overheersend, "dat de Duitse kiezer ... zijn politici met de brokken heeft laten zitten". Bedoeld wordt, dat de verkiezings-

uitslag niet wijst in de richting van een bepaalde coalitie. Het verlies van de FDP duidt niet op de voorkeur van de kiezers voor een sociaal-liberale regering. Daarnaast ligt een christelijk-liberale coalitie niet voor de hand gezien de recente koerswijziging van de FDP. Over een voortzetting van de Grote Coalitie toont het hoofdartikel zich nog het minst enthousiast:

"... een dergelijk samengaan zou van de Westduitse democratie een aanfluiting maken - de oppositie wordt in die situatie namelijk overgelaten aan een partij die de kiezers bewust het bos in hebben gestuurd" (37).

Ondanks de positieve teneur van de reactie op de verkiezingen in de VOLKSKRANT signaleert ook dit blad problemen die verband houden met de vorming van een nieuwe regering. Een machtswisseling wordt weliswaar mogelijk geacht, maar de krappe meerderheid van een sociaal-liberale coalitie in de Bondsdag staat op gespannen voet met de noodzaak, dat de Bondsrepubliek vanwege klemmende sociale en economische vraagstukken nu "meer dan ooit een krachtige regering nodig heeft". Bovendien rijst de vraag of een dergelijke regeringswisseling op basis van de kiezersuitspraak te rechtvaardigen is (38). Gezien de genoemde reserve ten aanzien van een sociaal-liberale coalitie stellen VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD zich ambivalent op jegens de nieuwe regering, wanneer deze eenmaal tot stand is gekomen. De VOLKSKRANT noemt het enerzijds "verheugend dat in de extra-kritisch bekeken Westduitse democratie na twintig jaren CDU en Kanzler-democratuur à la Adenauer de pendel eindelijk is omgeslagen naar de SPD en een team-democratie onder Willy Brandt", maar stelt anderzijds dat de "te kleine coalitie" veel verzet binnen en buiten het parlement kan verwachten en "te weinig body" heeft om dat goed te kunnen doorstaan (40). Ook het ALGEMEEN HANDELSBLAD noemt het een "zwakke regering", maar betoont zich vanuit het oogpunt van de democratie tevreden, dat de Grote Coalitie niet wordt voortgezet (41). Daarnaast had deze krant al eerder in een hoofdartikel een links-liberale regering "de meest aantrekkelijke combinatie voor een politieke vernieuwing" genoemd (42). De TELEGRAAF is het minst positief over de regering-Brandt. Hoewel het "ontegenzeggelijk" voordelen heeft uit oogpunt van de democratie dat "een aflossing van de wacht" heeft plaatsgevonden wordt meerdere malen gesteld dat met deze nieuwe regering de wil van de kiezers is genegeerd (43). Daar de CDU/CSU de grootste partij is gebleven, de SPD een aantal zetels heeft gewonnen en over de FDP met haar "PSP-achtige opvattingen over de buitenlandse politiek" (44) een "vernietigend oordeel" is geveld (45) wijst de uitslag immers, aldus de TELEGRAAF, op een voortzetting van de Grote Coalitie.

Voor zover de drie kranten een kritische houding aannemen ten opzichte van de nieuwe regering, wordt deze in belangrijke mate bepaald door een negatief oordeel over de FDP. De TELEGRAAF heeft geen goed woord over voor de koerswijziging van deze partij en typeert haar als een "lichtelijk op hol geslagen partij" (46) en ook het ALGEMEEN HANDELSBLAD geeft blijk van een laatdunkende benadering van de liberalen. Zoals al eerder bleek, worden zij als partner "onbetrouwbaar" geacht en, aldus de correspondent, "de enige redding voor de FDP zou zijn als zij van de koers van Scheel afging" (47). Met de door deze krant waargenomen tendens naar een tweepartijenstelsel bestaat dan ook geen enkele moeite (48). De VOLKSKRANT ziet in de verkiezingsnederlaag van de FDP de prijs die deze partij voor haar "onevenwichtigheid" moest betalen (49).

Na '69 speelt het thema politieke stabiliteit en democratie in TELEGRAAF en VOLKSKRANT nog slechts een ondergeschikte rol in artikelen over bondsdagverkiezingen. Wel stelt de TELEGRAAF in '72 in een commentaar "dat de Westduitse kiezers door hun zeer grote opkomst hebben bewezen hun democratie ernstig te nemen" (50) en noemt de VOLKSKRANT in '80, mede met het oog op de interne Duitse verhoudingen, de nederlaag van Strauss "een opluchting" (51), in andere verkiezingsjaren worden in dit verband geen waarderende uitspraken gedaan. Het NRC/HANDELSBLAD blijkt daarentegen gevoeliger voor dit onderwerp. Was in de voorbeschouwingen van '76 bezorgdheid getoond over de toekomst van de Westduitse democratie, wanneer de sociaal-liberale coalitie haar meerderheid heeft behouden lezen we in een hoofd-artikel:

"Voor het voortbestaan van een open, democratisch bestel in de Bondsrepubliek is de overwinning, hoe klein ook, van de huidige coalitie een goed ding".

Verder dan deze "opluchting" reikt de tevredenheid echter niet. Teleurgesteld is de commentator over het verlies van de FDP, de partij waarvan "bij uitstek tegen-spel te verwachten is tegen de sluipende verstening van de Westduitse samenleving". Eveneens betreurt hij het, dat de meerderheid van de coalitie geslonken is tot een "flinterdun streepje" van acht zetels, waardoor "het regeren ... er niet makkelijker op zal worden". Tenslotte wordt het "ronduit verontrustend" genoemd dat met name de rechtervleugel van de christen-democraten winst heeft geboekt:

"Is dit een uiting van de 'Tendenzwende', die al twee jaar geleden bij de jonge Westduitse werd vastgesteld? Groeit een nieuwe Duitse generatie op die zich thuis voelt bij het lawaaiige nationalisme van rechts?" (52).

Hoewel ook Luyten in de voorbeschouwingen gesproken had over "restauratie", omschreven als "de verregaande aanpassing van het regeringsbeleid aan het veranderende politieke klimaat" (53) ontbreken in het VOLKSKRANT-commentaar op de verkiezingsuitslag van '76 verwijzingen naar het politieke en geestelijke klimaat. De VOLKSKRANT stelt alleen vast dat de steun van de regering in de Bondsdag nu wel erg smal is geworden en spreekt de verwachting uit dat het politieke leven in Bonn "zeker turbulenter" zal worden (54).

Dat het NRC/HANDELSBLAD meer aandacht heeft voor het functioneren van de democratie in de Bondsrepubliek blijkt ook daaruit dat het zowel in '76 als in '80 wordt betreurd dat de CDU/CSU "nog steeds geen overtuigend programma en geen overtuigende politieke persoonlijkheden heeft":

"Een werkzaam democratisch alternatief ... is er in de Bondsrepubliek nog steeds niet. Dat is jammer" (55).

In beide jaren wordt de hoop uitgesproken dat de CDU/CSU haar "negativisme" zal overwinnen en terug zal keren naar een verantwoordelijke oppositie.

De drie bladen spreken in hun commentaren op de verkiezingsuitslagen ook over consequenties voor de buitenlandse politiek, wat in VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD herhaalde malen tot een positieve waardering van de kiezersuitspraak leidt. Merkt het ALGEMEEN HANDELSBLAD in '69 op dat de "tot nu toe met horten en stoten gevoerde buitenlandse politiek van Brandt met meer kracht kan worden voortgezet" (56) en noemt de VOLKSKRANT Brandt's Ostpolitik "het belangrijkste argument vóór de socialistisch liberale coalitie" (57), in de jaren '72 en '80 is de garantie dat de tot dan toe gevoerde buitenlandse politiek gecontinueerd zal worden een belangrijk motief om de verkiezingsuitslag toe te juichen (58).

Het NRC/HANDELSBLAD tekent daar in beide jaren wel bij aan, dat gezien de geringe manoeuvreerruimte van de BRD in haar buitenlandse politiek een christen-democratische regering, ondanks haar verkiezingsretoriek, geen wezenlijk ander beleid zou kunnen voeren. Maar, zo wordt in '72 met betrekking tot de Ostpolitik daar aan toegevoegd:

"Toch maakt het een groot verschil of de Bondsrepubliek positief meewerkt, dan wel telkens weer zo lang mogelijk zou remmen" (59).

In '80 gaat de TELEGRAAF in deze positieve waardering mee. In de winst van de FDP ziet deze krant de garantie, dat de "evenwichtige koers die Schmidt vooral in zijn buitenlandse politiek voerde, zal worden voortgezet" (60). Opvallend is het verschil met de VOLKSKRANT, waarin juist vanwege de toegenomen invloed van de FDP op het regeringsbeleid een kanttekening wordt geplaatst bij de verkiezingsuitslag:

"De vraag is in hoeverre deze invloed het proces zal vertragen voor het afbouwen van de kernbewapening in Europa" (61).

Vooruitlopend op de conclusie over de houding van VOLKSKRANT, NRC/HANDELSBLAD en TELEGRAAF ten aanzien van het institutioneel functioneren van de Westduitse parlementaire democratie kan hier kort resumerend gesteld worden, dat dit noch voor de VOLKSKRANT, noch voor de TELEGRAAF gedurende de periode '69-'80 aanleiding heeft gegeven tot werkelijke bezorgdheid. Voor het NRC/HANDELSBLAD geldt deze constatering ook voor de verkiezingsjaren '69, '72 en '80, echter niet voor '76 wanneer wel twijfel blijkt over de toekomst van een politiek stabiele en democratische Bondsrepubliek.

2.2.2 Deelstaatverkiezingen

Waarderingsschema 3: Uitslagen deelstaatverkiezingen

	at rel. pos. neutr. neg.	at rel. pos. neutr. neg.	at rel. pos. neutr. neg.
1970	VOLKSKRANT	NRC/HANDELSBLAD	TELEGRAAF
col.	0	0	0
h.a.	2 2 1 1	1	2
1971	VOLKSKRANT	NRC/HANDELSBLAD	TELEGRAAF
col.	0	0	0
h.a.	2	0	2
1972	VOLKSKRANT	NRC/HANDELSBLAD	TELEGRAAF
col.	0	0	0
h.a.	0	1	1
1973	VOLKSKRANT	NRC/HANDELSBLAD	TELEGRAAF
col.	0	0	0
h.a.	0	1	0
1974	VOLKSKRANT	NRC/HANDELSBLAD	TELEGRAAF
col.	0	0	0
h.a.	0	0	1
1975	VOLKSKRANT	NRC/HANDELSBLAD	TELEGRAAF
col.	0	0	0
h.a.	1	2 1 1	2 2 2
1976	VOLKSKRANT	NRC/HANDELSBLAD	TELEGRAAF
col.	0	0	0
h.a.	1	0	1
1977	VOLKSKRANT	NRC/HANDELSBLAD	TELEGRAAF
col.	0	0	0
h.a.	0	0	0
1978	VOLKSKRANT	NRC/HANDELSBLAD	TELEGRAAF
col.	2 1 1	0	0
h.a.	0	3 1 1	1 1 1
1979	VOLKSKRANT	NRC/HANDELSBLAD	TELEGRAAF
col.	0	0	0
h.a.	0	0	0
1980	VOLKSKRANT	NRC/HANDELSBLAD	TELEGRAAF
col.	1	1 1 1	0
h.a.	0	1 1 1	1 1 1
tot.	9 3 1 2	10 4 4	11 4 4
69/80			

Bron: WRR

Uit het waarderingsschema zijn op het eerste gezicht geen wezenlijke verschillen tussen VOLKSKRANT, NRC/HANDELSBLAD en TELEGRAAF af te leiden. Het thema politieke stabiliteit en democratie wordt in alle drie de kranten in ongeveer 1/3 van het aantal artikelen op enigerlei wijze aan de orde gesteld en geen van de bladen toont twijfel over stabiliteit van het Westduitse politieke bestel. Bij nadere beschouwing van de artikelen blijkt dat TELEGRAAF en NRC/HANDELSBLAD het thema meer in het centrum van de belangstelling plaatsen dan de VOLKSKRANT. Slechts eenmaal doet dit blad terloops een positieve uitspraak in dit verband, wanneer in juni '70 het "een gelukkig verschijnsel" wordt genoemd, "dat de neo-nazipartij NPD zondag een vernietigende slag is toegebracht, waardoor haar rol op het politieke toneel vermoedelijk definitief is uitgespeeld" (1). Na '70 blijft het onderwerp vrijwel geheel buiten beschouwing.

In het NRC/HANDELSBLAD komt de vraag naar de stabiliteit van het politieke bestel in een commentaar op de deelstaatverkiezingen voor het eerst in mei '75 aan de orde, als na de verkiezingen in Noordrijnland-Westfalen en Saarland, die de christen-democraten ondanks een gering verlies de meerderheid in de Bondsraad doen verliezen, de commentator opmerkt:

"In stabiliteit en duidelijkheid winst voor de Bondsrepubliek".

Bovendien is het positief dat de suggestie van de christen-democraten, als zou de SPD heimelijk sympathiseren met het terrorisme door de kiezers niet is overgenomen:

"Dit is een gelukkige ontwikkeling. Dertig jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog geeft het nog eens aanleiding om te zeggen dat de Westduitse parlementaire democratie redelijk functioneert. Van een vastgelopen verstikkende situatie ... is geen sprake. De deelneming aan de verkiezingen van afgelopen zondag en de resultaten geven eerder weer dat de Westduitse staatsburger zich sterk identificeert met de structuren van de parlementaire democratie en zich niet door verdachtmakingen en mateloosheid tijdens de verkiezingsstrijd van de wijs laat brengen" (2).

Vijf jaar later worden de kiezers uit Noordrijnland-Westfalen geprezen voor hun steun aan de SPD. Met name is het verheugend dat de CDU/CSU in de Bondsraad niet de gevreesde 2/3 meerderheid heeft gehaald, waarmee ze de bondsregering vleugellam had kunnen maken: Dit zou "voor het goed functioneren van het Westduitse democratische bestel" een "wellicht fatale ontwikkeling" hebben betekend. Anderzijds wordt het betreurd dat de FDP-aanhang onder de vijf procent is gebleven, waardoor deze partij niet langer in het deelstaatsparlement vertegenwoordigd zal zijn. Wanneer ook bij de Bondsdagverkiezingen van vijf maanden later de kiesdrempel niet gehaald zal worden, zal "het Westduitse politieke leven beroofd ... zijn van een element van matiging en verstand dat het node kan missen", aldus de commentator (3).

Evenals het NRC/HANDELSBLAD besteedt de TELEGRAAF in een commentaar op de deelstaatverkiezingen voor het eerst in '75 aandacht aan het thema democratie en stabiliteit. In maart van dat jaar toont deze krant zich verheugd, dat de ontvoering van CDU-lijstaanvoerder Lorenz de verkiezingen niet beïnvloed heeft:

"De Westberlijners hebben getoond in politiek opzicht volwassen te zijn door hun heil niet bij extreme partijen te zoeken. Zij tonen niets te gevoelen voor polarisatie" (4).

En twee maanden later als in de deelstaten Saarland en Noordrijnland-Westfalen de politieke krachtsverhoudingen vrijwel gelijk zijn gebleven concludeert een hoofdartikel:

"West-Duitsland kan in politiek opzicht stabiel en gezonder worden genoemd dan menig ander West-Europees land" (5).

Aan het positieve beeld dat zowel door TELEGRAAF als NRC/HANDELSBLAD in de tweede helft van de jaren zeventig over het kiezersgedrag wordt opgeworpen ligt echter wel een andere benadering ten grondslag. Lijkt voor de TELEGRAAF stabiliteit een waarde op zichzelf te zijn (6), het NRC/HANDELSBLAD beargumenteert haar waarderings steeds vanuit het perspectief van de sociaal-liberale coalitie in Bonn, waarbij steeds een versterking of slechts geringe verzwakking van de bondsregering wordt toegejuicht respectievelijk met opluchting wordt ontvangen (7). Ook in de beoordeling van de verkiezingsuitslagen in de eerste helft van de jaren zeventig, wanneer deze vooral tegen de achtergrond van de Ostpolitiek worden geplaatst, is dit een constante in de benadering van het NRC/HANDELSBLAD (8). De TELEGRAAF, waarin de Ostpolitiek steeds fel geattaqueerd wordt, ziet in de nederlagen van de SPD in deze periode daarentegen een terechte uiting van wantrouwen van de Westduitse bevolking jegens deze politiek (9). Hoewel de VOLKSKRANT zich vanaf het begin achter de sociaal-liberale coalitie opstelt worden daarin, anders dan in het NRC/HANDELSBLAD, de nederlagen van SPD en FDP in de beginjaren zeventig gezien als een aanwijzing dat Brandt in zijn ontspanningspolitiek niet te hard van stapel moet lopen (10). Als enige van de drie kranten plaatst de VOLKSKRANT tenslotte de verkiezingsuitslagen nog in een andere context door te wijzen op de teleurstelling van de kiezers over het nauwelijks van de grond komen van de beloofde binnenlandse hervormingen. Een teleurstelling, die "begrijpelijk" wordt genoemd (11).

Evenals bij de Bondsdagverkiezingen van '80 worden ook de deelstaatverkiezingen van dat jaar gezien in het licht van toegenomen internationale spanningen en de rol van Schmidt daarin als 'bemiddelaar'. Met het oog op de Bondsdagverkiezingen van dat najaar wordt in mei '80 naar aanleiding van de SPD-winst in Noordrijnland-Westfalen door het NRC/HANDELSBLAD verheugd vastgesteld dat de kans nu groter is "op het behoud in de bondskanselarij van de politicus die op dit moment meer dan wie ook behoedzaam en met overzicht manoeuvreert om de schade van de door Afghanistan en Iran gewekte spanningen in de wereld te beperken" (12). De TELEGRAAF toont zich eveneens tevreden over het feit dat de meeste West Duitsers blijkbaar voelen voor een prolongatie van het bondskanselierschap van Schmidt, die zich heeft doen kennen "als een staatsman van formaat, een uiterst kundig bestuurder en een diplomaat van internationale allure". Ook de TELEGRAAF ziet graag een voortzetting van dit "succesverhaal" (13).

Ondanks de verschillende invalshoeken van NRC/HANDELSBLAD, VOLKSKRANT en TELEGRAAF kan naar aanleiding van het bovenstaande geconcludeerd worden dat de drie kranten op één punt niet van elkaar afwijken: voor zover in hoofdartikelen en columns over uitslagen van deelstaatverkiezingen ingegaan wordt op het vraagstuk van politieke stabiliteit en democratie ontstaat over de BRD zonder uitzondering het beeld van een stabiel, democratisch bestel.

2.2.3 April '72: Motie van wantrouwen

Geen van de onderzochte bladen beschouwt de motie van wantrouwen van april '72 (1), die de "politieke emoties" tot een "kookpunt" (2) doen oplopen als een aanwijzing dat daarmee het Westduitse politieke bestel in een crisis is terechtgekomen, waarvan de uitkomst nog onzeker is. Luyten benadrukt zelfs dat de motie van de oppositie "verhelderend" kan werken daar de "onzekere politieke verhoudingen" nu duidelijk zullen worden. Tegelijk schetst hij een minder somber beeld over de toekomst van de Oostverdragen wanneer het tot een regeringswisseling zou komen; ook een CDU/CSU kabinet zal uiteindelijk niet kunnen ontkomen aan de politieke realiteit, zoals deze in de verdragen wordt erkend (3). Vanwege de positieve beoordeling die in de VOLKSKRANT wordt gegeven van de Ostpolitik wordt de uitslag van de stemming op zich met instemming begroet, echter, "de nederlaag van Barzel betekent nog geen overwinning van Brandt". Als enige van de drie bladen spreekt de VOLKSKRANT in een hoofdartikel over de noodzaak van nieuwe verkiezingen (4).

NRC/HANDELSBLAD en TELEGRAAF beoordelen de stemming uitsluitend voor wat betreft de gevolgen ervan voor de buitenlandse politiek en de internationale verhoudingen. Dat beide bladen daarbij tot een verschillend oordeel komen ligt, gezien de reeds eerder gebleken verschillen in de benadering van Brandt's Ostpolitik, voor de hand. Met tevredenheid stelt het NRC/HANDELSBLAD vast:

"Gezien ons over het algemeen genomen positieve oordeel over de Ostpolitik als onderdeel van de totale westelijke diplomatieke strategie jegens de Sovjet-Unie zal het niet verbazen, dat wij de uitslag van de stemming van gisteren positief waarderen" (5).

De TELEGRAAF had liever een andere uitslag gezien. Duidelijk genoeg merkt zij op:

"Bondskanselier Brandt kan derhalve hetgeen hij als ontspanningspolitiek ziet, voortzetten"(6).

Geconcludeerd kan worden, dat ook tijdens het 'crisisgevoelige' moment van april '72 het institutionele functioneren van de Westduitse democratie de drie kranten geen reden tot zorg geeft.

2.2.4 Mei '74: Kanselierswisseling Brandt-Schmidt

Het tweede 'crisisgevoelige' moment, het aftreden van Brandt na de ontmaskering van de DDR-spion Guillaume, is wél voor de TELEGRAAF, echter niet voor de VOLKSKRANT en het NRC/HANDELSBLAD, aanleiding te spreken van een politieke crisis, hoewel de laatste voorzichtigheidshalve opmerkt, dat "met nieuwe plotse-linge ontwikkelingen rekening moet worden gehouden" (1). Ook in de terugblik op Brandt's kanseliersschap wijken laatstgenoemde bladen nauwelijks van elkaar af. Enerzijds wordt nogmaals blijk gegeven van de waardering van Brandt's buitenlandse politiek. Het NRC/HANDELSBLAD wijst er in dit verband op dat Brandt als "nauwelijks een ander Duits politicus erin geslaagd is iets te herstellen van het fundamentele vertrouwen, dat nodig is voor een werkelijk vruchtbare samenwerking tussen volkeren ... Dat hij in de Europese geschiedenis heeft kunnen werken als verzoenende figuur is één van Brandt's belangrijkste verdiensten" (2). Anderzijds wordt kritiek geleverd op zijn binnenlands beleid. De VOLKSKRANT-correspondent legt daarbij meer dan zijn NRC/HANDELSBLAD-collega de nadruk op het uitblijven van de in '69 aangekondig-

de binnenlandse hervormingen (3), terwijl Van der Zee meer in het algemeen kritiek uit op de leiderskwaliteiten van de ex-kanselier. "Het monument Brandt vertoonde barsten en scheuren", aldus de correspondent in zijn politieke necrologie over Brandt als kanselier. Voor de conflicten binnen het kabinet, die zich sinds de verkiezings-overwinning van november '72 steeds duidelijker manifesteerden zou hij geen remedie hebben gehad. Uitgeblust en murw geworden was voor hem de affaire Guillaume meer aanleiding dan oorzaak om af te treden (4).

In tegenstelling tot het NRC/HANDELSBLAD en de VOLKSKRANT ziet de TELEGRAAF in het aftreden van Brandt, dat "de Westduitse Bondsrepubliek in een politieke crisis is terechtgekomen waarvan de afloop moeilijk te voorspellen is". Evenmin is sprake van een positieve terugblik op Brandt's kanselierschap. Weliswaar noemt een hoofdartikel hem "een integer politicus" (5), de correspondent weet alleen te melden dat hij "een zwakke regeringsleider" was, "lichtgelovig" en dat de SPD "ijverig aan een dolkstootlegende" werkt om dit te verdoezelen (6).

Wanneer krap twee weken na de dramatische ontknoping van de spionageaffaire het nieuwe sociaal-liberale kabinet wordt geïnstalleerd, komen TELEGRAAF en NRC/HANDELSBLAD tot een uitgesproken positieve waardering daarvan. Gerustgesteld merkt het NRC/HANDELSBLAD naar aanleiding van de regeringsverklaring op, dat Brandt's aftocht niet geleid heeft tot een politieke crisis en dat continuïteit van de Westduitse politiek, zij het met enige nuanceverschillen, is gewaarborgd. Ook voor de Nederlands-Duitse verhouding valt het oordeel positief uit:

"Het kan hier slechts tot voldoening stemmen, dat ginds de zaken worden voortgezet op basis van principes voor de buitenlandse politiek en buitenlandse handelspolitiek, die ook met de Nederlandse belangen in overeenstemming zijn" (7).

In de TELEGRAAF is de eerder uitgesproken twijfel over de uitkomst van "de politieke crisis" geheel verdwenen en het blad prijst de nieuwe kanselier Schmidt, die er blijk van geeft "met zijn twee benen op de grond te staan". De door hem bepleite "continuïteit" en "concentratie" duiden op een gematigde politiek, waar de Nederlandse regering zich meer op zou moeten oriënteren. De BRD wordt hier niet alleen aan Nederland ten voorbeeld gesteld vanwege het volgens deze krant falende binnenlandse en buitenlandse beleid van het kabinet Den Uyl, maar ook heeft het gezien de economische verwevenheid en afhankelijkheid "alles met realisme te maken als Nederland bij zijn beslissingen rekening houdt met de ontwikkeling in West-Duitsland" (8). De VOLKSKRANT is neutraler in haar beoordeling en toont zich meer bewust dat met het vertrek van Brandt en de komst van Schmidt "een nieuwe politieke stijl" zijn intrede heeft gedaan: Schmidt is geen "vernieuwer", mist de "uitstralingskracht" van Brandt en zijn regeringsverklaring wordt als "weinig bezielend" getypeerd. Anderzijds valt de vergelijking niet zonder meer uit in het voordeel van Brandt, daar over Schmidt wordt opgemerkt, dat hij "de Westduitse burgers de zekerheid wil teruggeven, die onder Brandt verloren ging in de stroom van hervormingsplannen, die vaak alleen papier bleven" (9).

2.2.5 De parlementaire democratie in de Bondsrepubliek: conclusie

Het functioneren van de parlementaire democratie in de Bondsrepubliek geeft noch voor de TELEGRAAF noch voor de VOLKSKRANT gedurende de periode

'69-'80 aanleiding tot bezorgdheid over de toekomst van West-Duitsland als democratische samenleving. Wel is in '69 nog sprake van enige zorg over een mogelijk electoraal succes van de NPD, maar dat deze neo-nazipartij een werkelijke bedreiging van de politieke stabiliteit en de democratie zou kunnen vormen wordt door geen van beide kranten zo gezien. Ook aan de wijze waarop de verkiezingsstrijd wordt gevoerd met de vaak harde polarisatie worden geen conclusies verbonden over een eventueel geringere mate van levensvatbaarheid van de Westduitse democratie. In de VOLKSKRANT wordt het gereduceerd tot een betrekkelijk onschuldig verschijnsel door er op te wijzen dat "terughoudendheid" nu eenmaal geen karaktereigenschap is van Duitse politici. Een karaktereigenschap die overigens als zodanig wel negatief beoordeeld wordt. Hoewel de TELEGRAAF, evenmin als de VOLKSKRANT, de polarisatie tussen de grote partijen als een zorgwekkend fenomeen beschrijft zijn de verschillen tussen beide bladen groter dan de overeenkomsten. Niet alleen wordt in de VOLKSKRANT meer aandacht besteed aan de wijze waarop de verkiezingsstrijd wordt gevoerd, belangrijker is dat de VOLKSKRANT met name de CDU/CSU verantwoordelijk stelt, terwijl de TELEGRAAF vooral de sociaal-democraten beschuldigt. Daarnaast stoort deze krant zich in hoge mate aan het optreden van linkse jongeren tijdens de verkiezingsstrijd, hetgeen in de VOLKSKRANT ofwel welwillend positief wordt beschreven of niet wordt vermeld.

In beide kranten ontstaat aldus het beeld van een Westduitse democratie die institutioneel stabiel is. Een conclusie, die zich verder laat ondersteunen door het feit dat het thema democratie en politieke stabiliteit gedurende de jaren zeventig in artikelen over de Bondsdagverkiezingen in nog slechts geringe mate aan de orde komt. Voor de VOLKSKRANT geldt dit ook met betrekking tot commentaren en columns over de deelstaatverkiezingen, terwijl voor de TELEGRAAF, voor zover hierop wordt ingegaan, zonder uitzondering het beeld ontstaat van een stabiel functionerend politiek systeem.

De in de inleiding geformuleerde golfbewegingsthese kan voor beide bladen voor wat betreft het institutioneel functioneren van de democratie dan ook niet bevestigd worden. Het is echter wel van belang hier te wijzen op het verschil in benadering van de Duitse democratie tussen beide bladen. De VOLKSKRANT toont zich na de verkiezingsnederlaag van de NPD en het aantreden van de regering Brandt enthousiaster en heeft sympathie voor het politieke klimaat dat met de sociaal-liberale coalitie zijn intrede doet. Daar deze krant de euforie deelt, dat het in dat jaar leek of "alles nieuw zou worden" (1) toont zij zich ook meer gevoelig voor het uitblijven van de beloofde binnenlandse hervormingen en de ontuchtering die daarop volgt. Vervolgens wordt in de tweede helft van de jaren zeventig de Bondsrepubliek geschilderd als een maatschappij in verstarring, waarin "elke visie, elk toekomstperspectief ontbreekt" (2). De SPD vertoont "politieke slijtage" en dreigt een "Kanzlerpartei" van "ja-knikkers" te worden (3). Ook stelt Luyten in '79 vast, dat "Strauss en zijn aanhangers ... de afgelopen tien jaar niets hebben geleerd". De verwachting van '69, dat met de komst van Brandt en Heinemann de Bondsrepubliek een volwassen democratie was geworden is een illusie gebleken, aldus Jan Luyten in '79 in een terugblik op zijn tienjarig verblijf als VOLKSKRANT-correspondent in Bonn. Met Günther Grass heeft hij moeten leren, "dat de vooruitgang

het tempo van een slak heeft" (4). Hiermee wordt voor de VOLKSKRANT de golfbewegingsthese weliswaar niet bevestigd voor wat betreft het institutioneel functioneren van de democratie, maar ze wordt wel gedeeltelijk zichtbaar voor wat betreft de inschatting van het democratisch karakter van de Bondsrepubliek.

De enige krant waarvoor de golfbewegingsthese duidelijk zichtbaar wordt met betrekking tot het institutioneel functioneren van de democratie is het NRC/HANDELSBLAD. Het overwegend positieve beeld van de nieuwe coalitie van '69, de toenemende ergernis en zorg over de wijze waarop in '72 en '76 de verkiezingsstrijd wordt gevoerd, de bezorgdheid in '76 over de toekomst van het democratisch functioneren van de BRD en vervolgens het vrijwel ontbreken van zorg daarover in de volgende jaren bevestigen voor dit deelaspect de aanwezigheid van een waarde-ringscurve, waarvan het dal in '76 te plaatsen is. De constatering dat de golfbeweging door de beeldvorming in het NRC/HANDELSBLAD bevestigd wordt dient anderzijds gerelativeerd te worden, daar ook in deze krant het beeld overheerst van een stabiel functionerend parlementair systeem. In '75, een jaar dat verondersteld wordt te liggen op de dalende lijn van de golf, wordt in een hoofdartikel over de verkiezingsuitslag in een deelstaat de aanwezigheid van een stabiele democratie in de Bondsrepubliek nog eens uitdrukkelijk bevestigd. Evenmin is in artikelen over de zogenaamde crisisgevoelige momenten of in andere commentaren en columns over deelstaatverkiezingen enige zorg waarneembaar over democratie en politieke stabiliteit in West-Duitsland. De in '76 geuite bezorgdheid over de toekomst van de BRD als functionerende parlementaire democratie blijkt dan ook noch een lange aanloopperiode, noch een lange uitlooptijd te hebben gehad. Vooruitlopend op hetgeen in de volgende paragraaf aan de orde komt is het niet verwonderlijk, dat juist in '76 bezorgdheid over de democratie is aangetroffen. Dit verkiezingsjaar valt in een periode dat deze krant zich vanwege de terreurbestrijding en de Berufsverbotepraktijk ongerust toont over de ontwikkeling van rechtsstaat en geestelijk klimaat in de BRD. Zowel correspondent als commentator trekken deze bezorgdheid door naar het terrein van institutioneel functioneren van de democratie. Opmerkelijk is dat in de VOLKSKRANT dit verband niet wordt gelegd. Gezien de kritische benadering van dit blad van Berufsverbote en anti-terreurwetgeving zou een vergelijkbare redenering als in het NRC/HANDELSBLAD voor de hand hebben gelegen.

Ondanks het feit dat in het NRC/HANDELSBLAD meer aandacht is voor het thema democratie en politieke stabiliteit dan in de VOLKSKRANT en ondanks het feit dat in de zin van de vraagstelling de golfbewegingsthese alleen voor het NRC/HANDELSBLAD opgaat, zijn de overeenkomsten tussen beide bladen van meer gewicht dan de verschillen. De beoordelingen van polarisatie wijken, afgezien van de inschattingen van Luyendijk in '76, niet wezenlijk van elkaar af en beide kranten stellen zich op achter de sociaal-liberale coalitie. De verschillen beperken zich tot nuances, zoals - om er enkele te noemen - een kritischer houding van NRC/HANDELSBLAD jegens de CDU/CSU in '72 en '76 en een meer uitgesproken sympathie van deze krant in '76 en '80 voor de liberale FDP, waarentegen de VOLKSKRANT zich minder positief uitlaat over de regering Schmidt wanneer deze in '74 de regering Brandt vervangt en zich kritischer uit over het optreden van Strauss in de verkiezingsstrijd van '80. Verschillen die eerder duiden op de inbreng van de individuele

correspondent of commentator, dan dat daar - zeker op basis van het materiaal tot nog toe - een duidelijk verschil in benadering tussen beide bladen uit zou zijn af te leiden.

2.3 Bescherming of bedreiging van de democratie

2.3.1 Terreurbestrijding

In deze paragraaf staat de vraag centraal, in hoeverre de reacties in West-Duitsland op het terrorisme en het daaruit voortvloeiende anti-terreurbeloid zijn gezien als verschijnselen die bezorgdheid rechtvaardigen over het geestelijk klimaat in de BRD en de duurzaamheid van de democratische rechtsstaat. Met behulp van de volgende criteria, welke eveneens gebruikt zijn voor de inschaling van artikelen over Berufsverbote (paragraaf 2.3.2) is het geselecteerde materiaal in het waarderingschema ingeschaald:

positief: Het beleid is erop gericht democratie in rechtsstaat te verdedigen en wordt als zodanig positief beoordeeld. Kritiek behoeft daarbij niet geheel afwezig te zijn, maar de praktijk geeft geen aanleiding tot bezorgdheid over het geestelijk klimaat of de toekomst van democratie en rechtsstaat.

neutraal: Geen waardeoordeel over de wijze van terreurbestrijding of de Berufsverbote-praktijk.

negatief: Het beleid is een overreactie op de gebeurtenissen, waardoor het voortbestaan van democratie en rechtsstaat op het spel is gezet. Een duidelijke bezorgdheid hierover, evenals over de ontwikkeling van het geestelijk en politieke klimaat is waarneembaar.

Waarderingschema 4: Terreurbestrijding

	at rel. pos. neutr. neg.				at rel. pos. neutr. neg.				at rel. pos. neutr. neg.			
1972	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF			
ber.	9	3	1	2	27	8	7	1	22			
col.	0				1	1	1		1			
h.a.	1	1		1	0				0			
tot.	10	4	1	3	28	9	8	1	23			
1973	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF			
ber.	0				0				0			
col.	0				0				1			
h.a.	0				0				0			
tot.	0				0				1			
1974	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF			
ber.	6	4	3	1	17	14	1	9	4	2		
col.	0				0					0		
h.a.	0				1	1			1	0		
tot.	6	4	3	1	18	15	1	9	5	2		

	at rel. pos. neutr. neg.				at rel. pos. neutr. neg.				at rel. pos. neutr. neg.						
1975	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF						
ber.	8	8	5	3	20	9	3	3	3	10	1	1			
col.	0				1	1			1	0					
h.a.	0				1					2	1	1			
tot.	8	8	5	3	22	10	3	3	4	12	2	1			
1976	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF						
ber.	9	6	6		10	6	1	1	4	7	2	2			
col.	0				0					0					
h.a.	1	1		1	0					0					
tot.	10	7	6	1	10	6	1	1	4	7	2	2			
1977	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF						
ber.	78	34	23	11	98	39	4	25	10	72	7	7			
col.	6	6	1	5	6	4	3		1	3					
h.a.	3	3	1	2	10	8	5		3	4	2	2			
tot.	87	43	1	24	114	51	12	25	14	79	9	2			
1978	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF						
ber.	13	8	7	1	17	12		11	1	4	1	1			
col.	2	2	1	1	1	1		1		2					
h.a.	0				3	3			3	1	1	1			
tot.	15	10	8	2	21	16		12	4	7	2	2			
1979	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF						
ber.	0				3	3	1	2		2	2	1			
col.	0				0					0					
h.a.	0				0					0					
tot.	0				3	3	1	2		2	2	1			
1980	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF						
ber.	0				0					0					
col.	0				0					0					
h.a.	0				0					0					
tot.	0				0					0					
tot.	136	76	1	47	28	216	110	18	60	32	133	17	4	13	0
72/80															

Bron: WRR

Werden in de vorige paragraaf de verschillen tussen VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD enerzijds en TELEGRAAF anderzijds al duidelijk zichtbaar, aan de hand van het bovenstaande waarderingsschema kunnen deze verschillen verder worden ingevuld. In VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD is eenzelfde bezorgde 'grondtoon' waarneembaar. In de periode '72-'77 blijkt een toenemende bezorgdheid over de anti-terreurwetgeving en de ontwikkeling van het geestelijk en politieke klimaat, waar-

in een bedreiging wordt gezien voor de liberale, democratische rechtsstaat. Deze bezorgdheid, die voor NRC/HANDELSBLAD en VOLKSKRANT in één oogopslag uit het waar-deringsschema is af te leiden, is in de TELEGRAAF geheel afwezig. Integendeel, voor zover waarderende uitspraken worden gedaan over het optreden van de staat zijn deze zonder uitzondering positief.

In de kritiek van NRC/HANDELSBLAD en VOLKSKRANT op de reactie in de Bondsrepubliek op het terrorisme zijn drie aspecten te onderscheiden. Allereerst wijzen beide bladen de maatregelen af, waarmee regering en Bondsdag het terrorisme een halt toe willen roepen. Al in oktober '72, vlak voor de Bondsdagverkiezingen van dat jaar, merkt NRC/HANDELSBLAD-correspondent Van der Zee op, naar aanleiding van het gewijzigde klimaat in West-Duitsland na de Palestijnse terreuraanslag op de Olympische Spelen in München:

"In feite is het evenwel tragisch dat een regering, die begonnen is met meer democratie te beloven haar balans moet afsluiten met maatregelen die dat meer-aan-democratie beslist niet bieden" (1).

De VOLKSKRANT gaat in een hoofdartikel nog een stap verder wanneer zij met zorg in West-Duitsland een proces signaleert, waarin de roep om meer binnenlandse veiligheid zorgwekkende vormen heeft aangenomen:

"Een proces echter, waarbij de Duitse overheid het gevoel voor redelijkheid en verhouding heeft verloren ... Vooral oudere Duitsers zouden zich moeten herinneren dat recht en orde na Weimar de orde van de politiestaat was. En dat kan het moderne, democratische Duitsland werkelijk niet willen" (2).

Wanneer in de jaren '74-'77 het terrorisme opnieuw en in verhevigde mate de aandacht gaat opeisen en de Westduitse overheid in toenemende frequentie maatregelen ter bestrijding van de terreur afkondigt, keert bovengenoemde kritiek, eveneens in toenemende mate, terug. Daarbij spreken beide bladen van een "langzame erosie van de rechtsstaat" (3) en een ontwikkeling "waarbij stapje voor stapje liberale posities worden prijsgegeven" (4). Met instemming citeert een commentator van het NRC/HANDELSBLAD in april '77, na de beëindiging van het Baader-Meinhof-proces het Nederlandse juristenblad:

"Waarschijnlijk heeft men te weinig beseft, dat de rechtsstaat nooit ineens van de klippen wordt gegooid, maar altijd stapje voor stapje naar de afgrond wordt geduwd" (5).

In het NRC/HANDELSBLAD bereikt deze kritiek een hoogtepunt in oktober '77, wanneer tijdens de ontvoering van Schleyer een wet wordt aangenomen, die verregaande isolatie mogelijk maakt van terroristen en van terreur verdachte gedetineerden. Met deze nieuwe wet heeft West-Duitsland "een stukje rechtsstaat moeten prijsgeven" en door de weigering humanitaire organisaties toegang te verlenen tot de gevangenen "laadt de Bondsrepubliek de verdenking op zich geïsoleerde gevangenen praktisch vogelvrij te verklaren". De positie van de verdachten is ondertussen zo zwak, en die van de overheid zo sterk, dat de situatie "puur Kafka" is geworden. De overspannen sfeer blijkt ook daaruit, dat een "volstrekt redelijk voorstel" van de FDP, waardoor de rechtspositie van de verdachte nog enigszins overeind zou worden gehouden, terzijde is geschoven (6).

Afgezien van genoemde kritiek op het anti-terreurbeleid, geven VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD er blijk van geen vertrouwen te hebben in de effectiviteit ervan. "Wanneer ziet West-Duitsland in dat het een strijd voert, die niet met wets-

bepalingen te winnen is ?"vraagt het NRC/HANDELSBLAD zich af in februari '78 (7) en ook Jan Luyten merkt op, dat ondanks alle maatregelen het terroristische geweld alleen maar is toegenomen (8). Essentieel in de houding van deze kranten is de steeds terugkerende oproep aan de bondsregering kalmte en rust te bewaren (9). Het komt echter slechts zelden voor dat de bondsregering in dit verband wordt geprezen, zoals bijvoorbeeld na de moord op procureur-generaal Buback in april '77 wanneer NRC/HANDELSBLAD-correspondent Luyendijk met tevredenheid constateert, dat Schmidt het hoofd koel heeft weten te houden en zich niet heeft laten intimideren "door de hysterische en in vele opzichten fascistoïde reacties van de Springer-bladen" (10). Veelvuldiger leveren beide bladen kritiek op de manier waarop de "staaltjes gelegenheidwetgeving" door de Bondsdag worden "gejast" (11). In plaats van een "justitiële kalmte" op te brengen, noodzakelijk om de opwindning onder de Duitse bevolking te temperen, kiezen regering en parlement voor een "justitiële escalatie", die de collectieve onrust alleen verder vergroot en bovendien de rechtsstaat aantast:

"Democratie is geen staatsvorm voor bange mensen ... Dat geldt niet alleen in de betreffende luxe van de Nederlandse verhoudingen, maar vooral wanneer het er echt op aankomt. Zoals nu in de Bondsrepubliek" (12).

Pleiten NRC/HANDELSBLAD en VOLKSKRANT voor matiging en bekritisieren zij het gebrek aan nuchterheid in politieke en justitiële kringen (13), de TELEGRAAF laat zich door andere motieven leiden en heeft geen enkele moeite met een hard anti-terreurbeleid. Had correspondent Bouwer in juli '74 naar aanleiding van het jaar-overzicht van het 'Bundesamt für Verfassungsschutz'vastgesteld, dat "links-extremisten ... het voordeel hebben dat zij door de twee regeringen Brandt een beetje al te licht werden bevonden" (14), in '77 wordt in een hoofdartikel opgemerkt:

"Veiligheidsdiensten zullen beter bemand en toegerust moeten worden, ondanks protesten tegen een dergelijke ontwikkeling, die overigens niet toevallig van zeer linkse zijde komen" (15).

En even verder lezen we over de wijze van terreurbestrijding in datzelfde hoofdartikel:

"Voor een dergelijke strijd gelden harde, soms onmenselijke wetten" (16).

Duidelijk blijkt ook het verschil in benadering tussen TELEGRAAF en de andere twee kranten in de beoordeling van de omstandigheden, waaronder (verdachte) terroristen zijn gedetineerd. NRC/HANDELSBLAD-redacteur Kuitenbrouwer acht het in '74 "dringend nodig", dat Amnesty International zich met de zaak van de Nederlander Augustin inlaat, daar hij onder omstandigheden wordt vastgehouden "waaraan mensen niet behoren te worden blootgesteld" (17) en de VOLKSKRANT merkt in dit verband op, na de zelfmoord van Baader, Raspe en Ennslin in oktober '77, dat "Isolierungshaft ... strijdig (is) met een humane detentie" (18). De TELEGRAAF daarentegen stoort zich naar aanleiding van een VARA-tv-uitzending in hoge mate "aan de eenzijdige bezorgdheid van de rode Hilversumse zuilen ... over het lot van de gevangenen van de Baader-Meinhofbende, zonder dat men ook maar een spoortje mededogen toonde voor de slachtoffers" (19). Ook elders wordt een dergelijke bezorgdheid fel van de hand gewezen (20). Enigerlei kritiek op het anti-terreurbeleid is nergens waarneembaar.

Het "hellend vlak", waarop de rechtsstaat zich bevindt, is hierboven als eerste aspect genoemd in de overwegende bezorgdheid van NRC/HANDELSBLAD en VOLKSKRANT over de interne ontwikkeling in de BRD in het midden van de jaren zeven-

tig. Als tweede aspect kan worden onderscheiden de zorg om de ontwikkeling van het geestelijk klimaat. De "hetze" van CDU/CSU tegen kritische intellectuelen als Böll, Grass en Gollwitzer, waarin ook de Springerpers zich niet onbetuigd laat, wordt vanaf '72 in toenemende mate aan de kaak gesteld. Daarbij wordt in '72 nog slechts gesproken van "verdachtmaking", maar in '74 na de moord op rechter Drenkmann no-teert Jan Luyten over het geestelijk klimaat:

"De geur van de brandstapel heeft de Bondsrepubliek de afgelopen weken verpest. Politiek rechts reageert met een kil cynisme op andersdenkenden" (21).

Dergelijke geluiden treffen we vooral aan in '77, waarbij Luyten spreekt van een dreigende grondige verzieking van het geestelijk klimaat en zijn NRC/HANDELSBLAD-collega Luyendijk het "een veeg teken" noemt dat zij die nog een gematigd tegen-geluid laten horen slachtoffers zijn geworden van de "conservatieve 'terreurhys-terie'" (22). Ook hier neemt de TELEGRAAF een tegenovergesteld standpunt in. Over de houding van kritische intellectuelen wordt in augustus '77 opgemerkt:

"Door hun 'begrip' voor de als politiek verpakte terreur hebben de intellec-tuelen het geweld alleen maar aangemoedigd ... De houding van linkse intel-lectuelen in Europa betekent dan ook niet minder dan verraad aan de democra-tie en aan de vrijheid" (23).

Het derde aspect van de in NRC/HANDELSBLAD en VOLKSKRANT waargeno-men bezorgdheid betreft de verslechtering van het politieke klimaat. Evenals in artikelen over de verkiezingen wordt ook nu de CDU/CSU verantwoordelijk gesteld voor de "vergiftigde atmosfeer" (24) en Luyten verwijt de oppositie het voeren van een "heilloze strijd" met de regeringspartijen over de schuldvraag van het terro-risme (25). De veelbezworen "solidariteit der democraten" bestaat niet, conclu-deert hij al in maart '75 onder verwijzing naar Strauss' aankondiging "de totale confrontatie met de regering" aan te gaan (26). Ook Sytze van der Zee heeft geen enkele sympathie voor de houding van de oppositie. Evenals de VOLKSKRANT legt hij in '72 al een verband tussen de eerste en de tweede Duitse republiek:

"Wie de leuze van de CDU/CSU-oppositie en de Springerpers dezer dagen hoort en leest, kan niet veel hoop koesteren. Niet omdat er een nieuwe variant van het nationaal-socialisme ontstaat, maar omdat er in de Bondsrepubliek wel eens dezelfde kreupele democratie kan groeien met dezelfde uitwassen en schandalen, waaronder ook de Franse republiek dreigt te bezwijken. Angst moet hiertoe de weg effenen ... Is Bonn dan toch Weimar?" (27).

Ook in '77 blijkt in het NRC/HANDELSBLAD zorg om de toekomst van de Bondsrepubliek, wanneer Luyendijk onder de suggestieve kop "Denken aan Weimar doemt op in Bonn" de regeringspartijen verwijt te weinig weerstand te bieden aan de "ondemocratische krachten" in de BRD:

"De sociaal-democraat Schmidt ... is waarschijnlijk vergeten tot welke desastreuze gevolgen de concessies van sociaal-democraten aan de rechtse krachten in de Republiek van Weimar hebben geleid" (28).

Enige tijd eerder was de rechtervleugel van de oppositie door Luyendijk verweten de "grenzen van de politieke moraal te overschrijden", een moraal "die onmisbaar is voor het fungeren van het behoud van het evenwicht in een democratie, zeker in een jonge democratie als de Bondsrepubliek" (29). Hoewel ook Luyten zich steeds uiterst kritisch heeft geuit over de rechtse krachten in de CDU/CSU is hij daarbij nooit zover gegaan als Luyendijk door deze vleugel ook ondemocratisch te noemen. In dit opzicht volgt de laatste de ontwikkeling in de BRD dan ook met meer zorg dan de eerste.

Ondanks de vaak felle kritiek op de anti-terreurmaatregelen en de bezorgdheid over het justitieel en geestelijk klimaat wijzen VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD steeds resoluut de gedachte van de hand als zouden kwalificaties als 'fascisme' en 'politiestaat' van toepassing zijn op West-Duitsland. Hoewel bepaalde voorstellen van CDU/CSU-zijde wel degelijk "fascistoïde trekken" vertonen, constateert Jan Luyten:

"In Bonn regeert gelukkig nog altijd de sociaal-liberale coalitie die heel wat gematigder en bezonnener is dan de conservatieve oppositie. Bondskanselier Helmut Schmidt heeft in het parlement herhaald, dat hij grondwet en wetten wil handhaven en verdedigen. Deze Duitse grondwet en wetten zijn in orde" (30).

Terugblikkend op zijn tienjarig correspondentenschap in Bonn merkte Luyten in dit verband op:

"Zelfs in één van de donkerste perioden van die tien jaren, de herfst van '77, waren er zeer positieve zaken. Ook in Bonn, mensen in het parlement die zeiden: 'nee, het kan niet zo, we moeten er wat aan doen'. Zelfs Schmidt begon in de Bondsdag redevoeringen te houden als een soort tegenwicht tegen die hele hetze-campagne".

Ook Luyendijk, ondanks zijn veelal uiterst negatieve beoordelingen, distantieert zich van een dergelijke "absurd demagogische" benadering door er op te wijzen, dat de democratie er weliswaar "niet feilloos" is, maar zich niet in negatieve zin onderscheidt van die in Frankrijk of Nederland (31). Dergelijke relativiserende artikelen verschijnen in het NRC/HANDELSBLAD veelvuldiger dan in de VOLKSKRANT. In '74 schetst Van der Zee in een uitgebreid achtergrondartikel de opkomst van het terrorisme en de reactie van de autoriteiten daarop, waarin hij berichten als zou in West-Duitsland een nieuw verlangen naar een sterke man aan het ontstaan zijn "overdreven" noemt. Ook ontkent hij, dat de meeste West-Duitsers hysterisch zouden reageren op het terrorisme (32). Fel haalt hij dan ook enige tijd later uit naar het Medisch-juridisch Comité Politieke Gevangenen (van onder andere Bakker Schut), dat wijst op "onverhuld fascistische trekken" in de BRD. Maar ook een blad als VRIJ NEDERLAND lijkt er op uit te zijn aan te tonen "dat die Duitsers helemaal niet veranderd zijn", wanneer het op suggestieve wijze een aspect van de rechtsspraak uit het Derde Rijk ten tonele voert. Niet alleen richt hij zijn kritiek, waaraan ook de VOLKSKRANT niet ontkomt, op deze wijze van beeldvorming over de BRD, scherper nog is de beschuldiging dat men hiermee medeverantwoordelijk wordt voor het terrorisme (33). Maar het is vooral in het najaar van '77, wanneer met de ontvoering van en moord op Schleyer, de kaping van een Lufthansa-toestel en de zelfmoord van Baader, Raspe en Ennslin de discussie en polemiek over Duitsland als rechtsstaat tot een hoogtepunt komen, dat het NRC/HANDELSBLAD dergelijke oordelen over de BRD gaat bestrijden en meer geneigd is de West-Duitsers in hun turbulente strijd tegen het terrorisme en vóór de democratie een hart onder de riem te steken. Al direct na de ontvoering van Schleyer stelt een hoofdartikel:

"Het wordt tijd dat ook in Nederland sommige hoofden onder de koude kraan worden gehouden. Het flirten met de Rote Armee Fraktion... is een bezigheid waarmee krachten worden ondersteund die het op de vrijheid, de democratie en de rechtsstaat hebben voorzien" (34).

Dit is niet alleen de consequentie van vergoelijking of ondersteuning van de RAF, ook de daaraan ten grondslag liggende beoordeling van de situatie in West-Duitsland deugt niet:

"West-Duitsland is geen nachtmerrie, het fascisme wordt er niet ingevoerd, wie een politiestaat zoekt kijkt elders. (Ver hoeft men dan niet over de Westduitse grenzen te turen). Sinds de Tweede Wereldoorlog is er een behoorlijke democratie tot stand gekomen, waarmee Nederland terecht nauwe betrekkingen onderhoudt op elk niveau (35).

Uitdrukkelijk blijft het NRC/HANDELSBLAD wijzen op de 'andere, liberalere geluiden' in de Bondsrepubliek. Zo neemt deze krant enkele artikelen op uit Die Zeit (36) en publiceert het korte bijdragen van Böll, Dutschke en Marcuse (37). Ook laat het in een uitgebreid interview Günter Grass aan het woord, die van leer trekt tegen het "farizee-achtige standpunt" van veel buitenlandse kranten, waarin steeds het cliché van de "hässliche Deutsche" lijkt terug te komen. Ook in West-Duitsland worden excessen geregistreerd en bekritiseerd, aldus Grass, die voorts wijst op het belang "kritisch en waakzaam" te blijven, maar waarschuwt om bij iedere "misstand" direct van "fascisme" te spreken:

"Dat is een foute beoordeling, die er alleen toe kan bijdragen, dat er in Duitsland een stemming ontstaat van 'niemand mag ons, niemand houdt van ons, ze willen alleen ons geld'. Dat zijn gevaarlijke denkbeelden" (38).

Van haar kritische solidariteit geeft het NRC/HANDELSBLAD eveneens blijk, wanneer het een hoofdartikel wijdt aan een in een aantal dagbladen verschenen advertentie van Nederlandse kerkelijke groeperingen, waarin zonder onderscheid des persoons het geestelijk klimaat en de terreurbestrijding werden veroordeeld. Zodoende, aldus het hoofdartikel, wordt "op volstrekt onoorbare wijze" het beeld van de Duitse werkelijkheid vertekend:

"Een werkelijkheid waarin een vrije pers opereert en kritiek op de overheid, ook wat het terroristenbeleid betreft, ondanks alles geuit kan worden".

Bovendien wordt in de advertentie gemakshalve over het hoofd gezien, dat de verantwoordelijkheid voor het geestelijk klimaat in de BRD met name in oppositiekringen moet worden gezocht. Door dit gebrek aan nuance en vanwege het feit, dat blijkbaar niet erkend wordt dat de rechtsstaat primair door het terrorisme zelf bedreigd wordt, is "het stuk der Nederlandse geestelijken ... een dolk in de rug van al diegenen die in Duitsland op de bres staan voor de rechtsstaat" (39). Ook Von der Dunk als gastschrijver in het NRC/HANDELSBLAD haalt in een beschouwing over de oorzaken van het Duitse terrorisme fel uit naar hen die "zich tooien met het populaire brevet van de strijdbare anti-fascist":

"Anti-fascistje spelen werd een populaire bezigheid voor politieke pubers van diverse leeftijd. Alsof een fascistische of politiestaat ooit een APO had laten opkomen. Alsof hij niet al tien jaar geleden met ijzeren bezem door de universiteiten was geveegd. Alsof hij niet voor elke ontvoerde persoon tien politieke gevangenen tegen de muur had gezet. Maar met deze fijne verschillen houden degenen die de duivel niet kunnen missen, zich doorgaans niet bezig. Zonder fascisme geen verzetsaureool" (40).

Ondanks het feit dat ook Luyten meerdere keren wijst op liberale geluiden in West-Duitsland (41) is een dergelijke kritisch-solidaire houding, welke voor het NRC/HANDELSBLAD voor met name '77 kan worden vastgesteld, nauwelijks waarneembaar in de VOLKSKRANT. Deze krant ziet in de gebeurtenissen blijkbaar minder aanleiding de bezorgdheid over de ontwikkeling van rechtsstaat en geestelijk klimaat te relativeren. Een verschil in benadering dat zich ook uit het waarderingsschema eenvoudig laat aflezen. Hierbij dient te worden aangetekend dat dit beeld in het NRC/HANDELSBLAD tot stand komt door hoofdcommentaren, columns en artikelen verzorgd door gastschrijvers. De door correspondent Luyendijk geschreven artikelen zijn,

zoals in het voorgaande bleek, kritischer over de opstelling van de oppositie en somberder van toon ten aanzien van de toekomst van de democratie in de Bondsrepubliek dan die van zijn VOLKSKRANT-collega Luyten. Voor de TELEGRAAF is een dergelijke nuancering niet aan te brengen: deze krant heeft de anti-terreurwetgeving immers niet gezien als een bedreiging voor democratie en rechtsstaat, maar als een noodzakelijke bescherming daarvan. Kritische beschouwingen over de interne ontwikkeling in de Bondsrepubliek zijn steeds, zoals Heitink in het interview bevestigde, afgedaan als 'linkse schoolmeesterij'.

Het najaar van '77 bracht de laatste grote terroristische aanslagen en '78 liet de naweeën zien van de schok die deze tumultueuze herfst teweeg had gebracht. Met de terreur verdwijnt in de volgende jaren de aandacht voor en de zorg over de ontwikkeling van het geestelijk en politieke klimaat. In het najaar van '79 kijkt NRC/HANDELSBLAD-correspondent Knapen nog eens achterom onder de titel "Waar zijn de Duitse terroristen gebleven?" Afgezien van bankovervallen en een aantal andere incidenten, die de waakzaamheid gaande houden, lijkt de periode van het terrorisme als geëindigd te kunnen worden beschouwd, aldus de correspondent. Ook het proces tegen Astrid Proll kan in een "ontspannen sfeer" plaatsvinden. Incidentjes doen zich van tijd tot tijd nog wel voor, zoals het zonder uitleg of excuus doorzoeken van auto's onder bedreiging van de bestuurder. Maar:

"Wie hieruit de conclusie BRD-Polizeistaat meent te kunnen afleiden heeft het natuurlijk mis. Het is hoogstens onhandigheid, misplaatste geldingsdrang - het gaat om restanten van een bevlieging van - krampachtigheid" (42).

2.3.2 Berufsverbote

Zonder nader selectiecriterium zijn alle artikelen die in de knipselarchieven zijn aangetroffen over het Radikalenerlass in het hiernavolgende schema ingeschaald. De criteria, op grond waarvan dit is geschied, staan vermeld op pagina 33/34.

Waarderingsschema 5: Radikalenerlass

	at pos. neutr. neg.			at pos. neutr. neg.			at pos. neutr. neg.		
1972	VOLKSKRANT			NRC/HANDELSBLAD			TELEGRAAF		
ber.	1		1	0			0		
col.	0			0			0		
h.a.	0			0			0		
tot.	1		1	0			0		
1973	VOLKSKRANT			NRC/HANDELSBLAD			TELEGRAAF		
ber.	1		1	7	4	3	0		
col.	0			0			1		1
h.a.	0			0			0		
tot.	1		1	7	4	3	1		1
1974	VOLKSKRANT			NRC/HANDELSBLAD			TELEGRAAF		
ber.	0			0			0		
col.	0			0			0		
h.a.	0			0			0		
tot.	0			0			0		
1975	VOLKSKRANT			NRC/HANDELSBLAD			TELEGRAAF		
ber.	2		2	2	1	1	0		
col.	0			0			0		
h.a.	0			0			0		
tot.	2		2	2	1	1	0		
1976	VOLKSKRANT			NRC/HANDELSBLAD			TELEGRAAF		
ber.	24	16	8	14	1	9	4	0	
col.	0			0				0	
h.a.	0			1			1	0	
tot.	24	16	8	15	1	9	5	0	
1977	VOLKSKRANT			NRC/HANDELSBLAD			TELEGRAAF		
ber.	23	13	10	9	6	3	1		1
col.	1	1		0			0		
h.a.	0			0			0		
tot.	24	14	10	9	6	3	1		1
1978	VOLKSKRANT			NRC/HANDELSBLAD			TELEGRAAF		
ber.	17	11	6	10	9	1	0		
col.	3	1	2	1	1		0		
h.a.	1		1				0		
tot.	21	12	9	11	10	1	0		

	at pos. neutr. neg.				at pos. neutr. neg.				at pos. neutr. neg.			
1979	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF			
ber.	3	2	1		4	3	1		0			
col.	1			1	0				0			
h.a.	0				0				0			
tot.	4	2	2		4	3	1		0			
1980	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF			
ber.	1			1	1	1			0			
col.	0				0				0			
h.a.	0				0				0			
tot.	1			1	1	1			0			
tot.	78	0	44	34	49	1	34	14	2	0	2	0
72/80												

Bron: WRR

Het waarderingsschema over de Berufsverbote bevestigt het beeld van de paragraaf over terreurbestrijding. In NRC/HANDELSBLAD en VOLKSKRANT is een overwegende bezorgdheid waarneembaar, waarbij ook nu weer uit de VOLKSKRANT een meer uitgesproken kritische toon spreekt dan uit het NRC/HANDELSBLAD. Niet alleen is uit het waarderingsschema af te lezen dat procentueel de negatieve score van de VOLKSKRANT 1,5 keer hoger ligt (45% respectievelijk 30%), ook blijkt dat deze krant na '77 beduidend meer dan het NRC/HANDELSBLAD de ontwikkelingen kritisch blijft becommentariëren. Ook de conclusie over de TELEGRAAF, waarvoor werd vastgesteld, dat zij in de interne ontwikkelingen in de BRD geen gevaar heeft gezien voor democratie en geestelijk klimaat, is met bovenstaand schema verder ondersteund. Dit bleek ook in het gesprek met commentator Heitink van deze krant, die over het Radikalenerlass opmerkte dat dit voor de TELEGRAAF "geen probleem" is geweest. Daarmee tevens verklarend waarom het aantal artikelen over dit onderwerp verwaarloosbaar klein is geweest. Daar deze artikelen zich noch in positieve, noch in negatieve zin uitspreken blijft de TELEGRAAF in het onderstaande verder buiten beschouwing.

Ondanks de constatering dat de teneur in de VOLKSKRANT bezorgder is geweest dan in het NRC/HANDELSBLAD ontlopen ook nu richting en inhoud van de kritiek elkaar niet wezenlijk. In de jaren voor '75 is deze vooral gericht op de "willekeur" waarmee het Radikalenerlass wordt toegepast: linksradicalen worden "uiterst energiek" geweerd, terwijl rechtsradicalen ongemoeid worden gelaten, aldus Van der Zee in '73 (1). Luyten beschuldigt in datzelfde jaar met name de CDU/CSU-deelstaten ervan "aan het rechteroog tamelijk blind en aan het linkeroog meer gevoelig" te zijn (2). In '75 wordt door de correspondenten van beide kranten voor het eerst gewezen op de gevaren van het "gewroet" in het verleden van sollicitanten, daar dit een klimaat van conformisme tot gevolg heeft (3), of, zoals Luyten het in '76 onder verwijzing naar de beloftes van '69 formuleert:

"Van de vrije burgers die Willy Brandt wilde, worden op deze wijze brave onderdanen gemaakt" (4).

Hoewel de kritiek uit '73 in de jaren na '75 niet verdwijnt (5) wordt de bezorgdheid in die periode vooral ingegeven door het conformistische klimaat dat in de BRD wordt waargenomen als gevolg van het Radikalenerlass (6). In '76 wijst een hoofdartikel in het NRC/HANDELSBLAD op de "ongezonde druk", die het Radicalendecreet vooral op de Westduitse jongere uitoefent, die, levend in een tijd van afnemende beroepsperspectieven "wel met veel lef behept (moet) zijn nog iets anders te willen dan zich aan te passen". Het is dan ook noodzakelijk, aldus de commentator, dat de sociaal-liberale coalitie bewust gaat streven naar verruiming van het geestelijk klimaat en hoe eerder het Radikalenerlass is afgeschaft, hoe beter. Voor de toekomst van de "sociale en geestelijke ruimte van de Westduitse werkelijkheid" ziet het er anders niet goed uit:

"Zeker niet als die toekomst die krachten binnen de christen-democratische oppositie aan de macht zou brengen, die de afgelopen jaren getoond hebben de prop in de mond van de vrijheid alleen maar te willen vergroten" (7).

Ook Luyten blijft er op wijzen dat de Berufsverbote-praktijk "onderdanen" kweekt in plaats van "mondige burgers" (8). André Luyendijk legt, evenals in zijn artikelen over terreurbestrijding ook nu weer een verband tussen de ondergang van de Republiek van Weimar en de ontwikkeling in de Bondsrepubliek, wanneer hij met zorg over dit conformisme opmerkt:

"Welke fatale gevolgen dat kan hebben voor een democratie, is in 1933 bewezen" (9).

Voor Luyten is de ontwikkeling van het geestelijk klimaat aanleiding om in '76 West-Duitsland te karakteriseren als "autoritaire democratie", waarin het begrip vrijheid een beperkte betekenis heeft gekregen:

"In deze kapitalistische orde naar Duits model heerst de vrijheid van het Establishment. Wie deze gevestigde orde wil veranderen komt spoedig in moeilijkheden. Dan krijgt de opdringerige charme der Duitse bourgeoisie plotseeling onverbiddelijke trekken en treedt er een machinerie in werking, waarmee mensen buiten worden gesloten" (10).

En ook de VOLKSKRANT-verslaggever Hans Kops, die getuige was van een tumultueuze discussie tussen Nederlanders en West-Duitsers over Berufsverbote in mei '77 in het Duitse Neuwied komt tot de conclusie:

"Het heeft allemaal niets met ware democratie van doen" (11).

Wanneer in '78 sociaal-liberale kringen in de BRD steeds meer te kennen geven van de Berufsverbote af te willen acht zowel de nieuwe NRC/HANDELSBLAD-correspondent Ben Knapen als zijn VOLKSKRANT-collega Luyten een snelle realisering van deze wens twijfelachtig. Vergelijkbaar met Knapen's argumentatie merkt Luyten hierover op dat de Berufsverbote "al lang een eigen leven (zijn) gaan leiden ... in allerlei anonieme bureaucratieën" (12). In het najaar verduidelijkt Knapen nog eens zijn scepsis door er op te wijzen dat ook nieuwe regels met "legalistische vindingrijkheid" toegepast kunnen worden, waardoor een straffere regeling gepractiseerd kan worden dan de bedoeling is. Het "eerste echte politieke gevecht" sinds '72 over het radicalenbesluit is echter zeker niet zonder belang:

"(Het) gaat ... in werkelijkheid dan ook niet alleen om een poging de bureaucratische ijver in deze te temperen, maar het is tenslotte ook een test-case voor het politieke klimaat. De flexibiliteit of rigiditeit van een nieuwe regeling kan dan als graadmeter dienen om te zien in hoeverre het denken over communisme c.q. de angst voor de communistische splinterpartij zich in zes jaar tijds heeft ontwikkeld. Een revolutie lijkt, wat dit betreft, niet voor de poorten te staan" (13).

Hoewel Luyten en Knapen, gezien hun kritiek op de Berufsverbote de discussie over de afschaffing ervan positief waarderen, verwijten ze beiden de sociaal-democraten "dat hun berouw wel erg laat is gekomen" (14). Over de nieuwe regeling van januari '79, die overigens niet van kracht werd in de door christen-democraten geregeerde deelstaten, wordt door Knapen zonder waarderende uitspraken bericht. Luyten daarentegen blijft kritisch, onder andere omdat de nieuwe richtlijnen "de kern van het probleem", de binnenlandse veiligheidsdienst, "met zijn groeiend apparaat en computersystemen", ongemoeid laten (15).

Is hiermee een verschil zichtbaar geworden tussen NRC/HANDELSBLAD en VOLKSKRANT, van meer gewicht is dat in eerstgenoemde krant, evenals ten aanzien van de terreurbestrijding, meer relativiserende geluiden kunnen worden waargenomen dat in de tweede. Zo voert Luyendijk als verzachtende omstandigheid aan de reële angst voor infiltratie van DDR-agenten (16). Ook gastschrijver Couwenberg wijst in zijn verhandeling over de Berufsverbote op historische (Weimar) en geo-politieke (DDR) omstandigheden. Hoewel ook hij tot een kritisch oordeel komt over de praktijk van het Radikalenerlass, stelt hij over de theorie, "die van de weerbare liberale democratie", dat daar moeilijk bezwaar tegen kan worden gemaakt en dat deze "niet zo'n onzinnig en ondemocratisch karakter heeft als vaak in de Nederlandse pers en radio wordt gesuggereerd" (17). Ook kan in dit verband gewezen worden op een hoofdartikel van '76, waarin de gedachte van de hand wordt gewezen, dat "het uur voor 'brandende zorgen' over Duitsland" weer geslagen zou hebben. De commentator vraagt zich daarbij af waardoor het begrip van "de lelijke Duitser" weer gemeengoed dreigt te worden: is het verklaarbaar door het "wat al te nadrukkelijk herwonnen zelfvertrouwen" van de Westduitsers, het "ongelukkige radicalen-decreet of komt het alleen maar doordat de Bondsrepubliek ergernis wekt met haar onmiskenbare successen in het bedwingen van de economische crisis ?" Ondanks het feit dat de BRD een vergelijking met vele andere landen voor wat betreft de burgerlijke vrijheden glansrijk doorstaat en ondanks het feit dat het radicalenbesluit "meer rechtszekerheid biedt dan de praktijk in Nederland" blijft er wel reden tot zorg:

"Maar deze zorg heeft niets te maken met anti-Duitsheid, waarmee men vooral in Nederland nog hier en daar carrière lijkt te kunnen maken. Zij richt zich op de sluipende verstening van de Westduitse werkelijkheid" (18).

De minder relativiserende teneur van de VOLKSKRANT komt ook in '78 tot uiting wanneer Luyten onder de sprekende kop "Duitse democratie in gevaar" (19) het zesjarig bestaan van de Berufsverbotepraktijk overziet en NRC/HANDELSBLAD-redacteur Poll hem een week later beschuldigt van "verdachtmakerij" onder de niet minder duidelijke kop "De Duitse democratie maakt het uitstekend". Ironiserend stelt Poll vast:

"De Duitse democratie verkeert in Nederland al jaren in gevaar. Rechts en links, knap en dom, arm en rijk, jong en oud: wij laten ons nog liever het Sinterklaasfeest afpakken dan de opvatting dat het slecht gaat met de Duitse democratie" (20).

Tenslotte is de grotere bezorgdheid in de VOLKSKRANT ook af te lezen uit de verslaggeving van het Russell-tribunaal, dat in '78/'79 werd gehouden over Radikalenerlass en censuur in de Bondsrepubliek. Hoewel Luyten twijfel uitspreekt over zin en functie van het tribunaal (21) en het "tamelijk eenzijdig" noemt (22), schaart hij zich uiteindelijk wel achter de conclusies, die een veroordeling van de Bonds-

republiek impliceerden. Daarnaast typeert hij de opwinding die het tribunaal in West-Duitsland teweeg bracht als "onbegrijpelijk" (23). Ben Knapen daarentegen neemt een grotere distantie in acht door noch een uitspraak te doen over de reacties in West-Duitsland op het tribunaal en evenmin de conclusies ervan te onderschrijven (24). Tegenover het serieuze en minitieuze verslag in de VOLKSKRANT over een zitting in januari '79 sneert Knapen dat "de discussie sterk lijkt op de ontelbare en meestal stereotype maatschappelijk relevante teach-ins op universiteiten" (25).

2.3.3 Bescherming of bedreiging van de democratie: conclusie

Ten aanzien van de in VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD aangetroffen opvattingen over de reactie van de Westduitse overheid op de terreur en de al of niet vermeende bedreiging van het politieke systeem door ambtenaren met (extreem) linkse sympathieën kan geconstateerd worden dat deze met zorg is gadeslagen. Al in '72 duikt in beide bladen bezorgdheid op over de klimaatomslog die wordt waargenomen na de Palestijnse terreur op de Olympische Spelen en de RAF-aanslagen eerder dat jaar. Sytze van der Zee, correspondent voor het NRC/HANDELSBLAD in de periode '69/'75, in het interview terugblikkend op de ontwikkeling die toen in gang werd gezet:

"De euforie van '69 ging als een nachtkaa's uit ... en toen kwam dat terroristenvraagstuk. Dat prille begin van '69 bleek zich niet waar te kunnen maken. Het systeem liet zich ook te snel verleiden tot allerlei draconische maatregelen. In het begin viel dat mee, maar zo vanaf '74, achterelkaar door, de éne maatregel na de andere".

Deze bezorgdheid zet zich in de daaropvolgende jaren in versterkte mate door, waarbij over de Bondsrepubliek het beeld ontstaat van een maatschappij met een afkalvende democratie, die bij stukjes en beetjes haar liberale posities prijsgeeft. Stuk voor stuk worden de wettelijke maatregelen tegen het terrorisme gezien als een aantasting van de democratische rechtsstaat. Ook het Radikalenerlass wordt als zodanig beoordeeld. De kritiek van VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD richt zich zowel op de regeringspartijen als oppositie, waarbij echter de christen-democraten, gezien hun hardere opstelling scherper worden veroordeeld. Opvallend is dat het NRC/HANDELSBLAD, waar het de regeringspartijen betreft, vooral de SPD verwijten maakt en voor het instandhouden van de liberale democratie met name haar hoop richt op de FDP. In de VOLKSKRANT treft men een dergelijk onderscheid in de benadering van de coalitiepartners niet aan.

De "terreur-hysterie", de "lastercampagnes" tegen kritische intellectuelen en het mede uit het Radikalenerlass voortkomende conformisme hebben in de periode na '72 een geestelijk en politiek klimaat geschapen, wat voor Luyten in '76 aanleiding is om West-Duitsland te typeren als "autoritaire democratie". Het NRC/HANDELSBLAD spreekt in dit verband over een "sluipende verstening van de Westduitse werkelijkheid". De bezorgdheid hierover gaat echter nergens zover dat het tijdstip van de "slapeloze nachten" weer gekomen zou zijn. Veelvuldiger dan in de VOLKSKRANT wordt hier in het NRC/HANDELSBLAD op gewezen. De opstelling van deze krant kan gekarakteriseerd worden met het begrip kritische solidariteit. Dat betekent dat, afgezien van bovengenoemde kritiek en bezorgdheid, fel van leer wordt getrokken tegen diegenen, die de Bondsrepubliek een politiestaat noemen of haar

fascistisch achten. Dergelijke "absurd demagogische" kwalifikaties zijn, behalve feitelijk onjuist, een slag in het gezicht van hen die in West-Duitsland de gevaren onderkennen en bestrijden. Daarnaast distantieert het NRC/HANDELSBLAD zich van geluiden als zou er in de Bondsrepubliek niets anders bestaan dan de stemmingmakerij uit christen-sociale en christen-democratische hoek. Nadrukkelijk blijft het wijzen op het 'andere Duitsland'. Dat hierdoor in het NRC/HANDELSBLAD een meer gedifferentieerd Duitslandbeeld naar voren komt dan in de VOLKSKRANT vindt vooral zijn verklaring in het feit dat in het NRC/HANDELSBLAD het beeld over Duitsland door meer commentatoren, columnisten, gastschrijvers e.d. wordt bepaald dan in de VOLKSKRANT. Het feit dat het NRC/HANDELSBLAD meer politieke invalshoeken aan bod laat komen, waardoor een grotere pluriformiteit in de beeldvorming ontstaat, bevestigt het in de inleiding uiteengezette verschil in traditie en achtergrond tussen beide bladen.

Het is mede op basis van de beoordelingen in NRC/HANDELSBLAD en VOLKSKRANT over Berufsverbote en terreurbestrijding, dat de golfbewegingsthese voor deze bladen duidelijker zichtbaar wordt. Het laagste punt van het golfdal kan zowel voor VOLKSKRANT als NRC/HANDELSBLAD in '77 worden geplaatst. VOLKSKRANT-correspondent Luyten in het interview:

"Het dieptepunt kwam heel duidelijk na de Schleyer-ontvoering en de moord op Schleyer. Toen kreeg je een verschrikkelijk klimaat in Duitsland van verdachtmaking, van hetze. Er werden in die tijd door de CDU zelfs lijsten gepubliceerd wie er voor in aanmerking kwamen om als sympathisant te worden bestempeld. Ook als buitenlandse journalist kreeg je het moeilijk in die tijd. Wanneer je kritisch had geschreven was je gelijk anti-Duits".

Het feit dat het NRC/HANDELSBLAD met name in dat jaar blijk geeft van een kritisch solidaire houding brengt hier geen verandering in. Wel kan worden vastgesteld dat voor de VOLKSKRANT het golfdal dieper is geweest. Daarnaast blijkt bij vergelijking van de waarderingsschema's over Berufsverbote dat de bezorgdheid in de VOLKSKRANT langer aanhoudt, zodat eveneens een golfdal met een langere 'uitloop' kan worden vastgesteld.

In tegenstelling tot VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD wordt in de TELEGRAAF de golfbewegingsthese niet zichtbaar. Deze krant beschouwt de Bondsrepubliek als een normale democratische rechtsstaat, die niet alleen institutioneel stabiel is, maar ook in haar wijze van functioneren geen reden tot bezorgdheid geeft. Is er op dit terrein in VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD sprake van een ontwikkeling in de beoordeling van de Bondsrepubliek, in de TELEGRAAF blijft gedurende de gehele periode '69-'80 het beeld bestaan van een politiek stabiel en democratisch Duitsland dat ook tijdens de jaren '74-'77 de provocatie van het terrorisme glansrijk doorstaat. Opmerkelijk is daarbij de afwezigheid van zelfs de geringste bezorgdheid over het geestelijk klimaat in de Bondsrepubliek in de jaren '74-'77. De terreurbestrijding heeft volgens deze krant nergens de grenzen van de rechtsstaat overschreden, maar is steeds noodzakelijk geweest om haar te beschermen. Berufsverbote zijn het vermelden niet waard en het door VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD zo verfoeide en gevreesde conformisme wordt niet waargenomen of blijkbaar niet als bedreiging voor het geestelijk klimaat beschouwd. Aldus ontstaat in de TELEGRAAF een zwart-wit beeld van 'wie niet vóór de staat kiest is haar tegenstander', zonder dat enig onderscheid gemaakt wordt tussen de verschillende posities

van partijen, groeperingen of individuen. Een treffende illustratie daarvan is het hoofdartikel "Verraad van de intellectuelen" van september '77, waarin de democratische- en vrijheidsgezindheid van alle "linkse intellectuelen" in twijfel wordt getrokken.

2.4 Nieuwe en oude nazi's

2.4.1 Neo-nazisme en rechts-extremisme: de democratie bedreigd?

Voor het inschalen van artikelen over neo-nazisme en rechts-extremisme, waarbij de centrale vraag is in hoeverre VOLKSKRANT, NRC/HANDELSBLAD en TELEGRAAF aan dergelijke groeperingen een politieke macht toekennen, die de Westduitse democratie bedreigt of zou kunnen bedreigen is het volgende schema opgesteld:

positief: Neo-nazisme en rechts-extremisme vormen geen gevaar voor de Westduitse democratie. Numerieke aanhang en politieke kracht van dergelijke groeperingen zijn daarvoor te zwak.

neutraal: Neo-nazisme en rechts-extremisme worden gesignaleerd zonder dat uitspraken worden gedaan over de (on)gevaarlijkheid van het verschijnsel voor de Westduitse democratie.

negatief: Neo-nazisme en rechts-extremisme vormen een zwakke schakel in de Westduitse democratie en zijn op te vatten als een (mogelijke) bedreiging van die democratie.

Waarderingschema 6: Neo-nazisme en rechts-extremisme

	at pos. neutr. neg.	at pos. neutr. neg.	at pos. neutr. neg.
1970	VOLKSKRANT	NRC/HANDELSBLAD	TELEGRAAF
ber.	6 1 5	6 1 5	5 5
col.	0	0	0
h.a.	0	0	0
tot.	6 1 5	6 1 5	5 5
1971	VOLKSKRANT	NRC/HANDELSBLAD	TELEGRAAF
ber.	6 6	7 7	3 3
col.	0	0	0
h.a.	0	0	1 1
tot.	6 6	7 7	4 4
1972	VOLKSKRANT	NRC/HANDELSBLAD	TELEGRAAF
ber.	2 1 1	3 3	0
col.	0	0	0
h.a.	0	0	0
tot.	2 1 1	3 3	0
1973	VOLKSKRANT	NRC/HANDELSBLAD	TELEGRAAF
ber.	0	2 2	0
col.	0	0	1 1
h.a.	0	0	0
tot.	0	2 2	1 1
1974	VOLKSKRANT	NRC/HANDELSBLAD	TELEGRAAF
ber.	0	1 1	0
col.	0	0	0
h.a.	0	0	0
tot.	0	1 1	0
1975	VOLKSKRANT	NRC/HANDELSBLAD	TELEGRAAF
ber.	1 1	1 1	2 2
col.	0	0	1 1
h.a.	0	0	0
tot.	1 1	1 1	3 1 2

	at pos. neutr. neg.				at pos. neutr. neg.				at pos. neutr. neg.			
1976	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF			
ber.	11	1	10		8		8		3		3	
col.	0				0				0			
h.a.	0				0				0			
tot.	11	1	10		8		8		3		3	
1977	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF			
ber.	7		7		9	2	7		2		2	
col.	1			1	0				0			
h.a.	0				0				0			
tot.	8		7	1	9	2	7		2		2	
1978	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF			
ber.	18	2	15	1	11	1	10		10		10	
col.	0				0				1		1	
h.a.	0				0				0			
tot.	18	2	15	1	11	1	10		11	1	10	
1979	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF			
ber.	15		15		13	1	12		1		1	
col.	0				0				0			
h.a.	0				0				0			
tot.	15		15		13	1	12		1		1	
1980	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF			
ber.	8		8		7	1	6		12	11	1	
col.	0				0				0			
h.a.	0				0				0			
tot.	8		8		7	1	6		12	11	1	
tot.	75	5	68	2	68	7	61	0	42	3	38	1
70/80												

Bron: WRR

Naar aanleiding van bovenstaand schema kan allereerst opgemerkt worden, dat met name NRC/HANDELSBLAD en VOLKSKRANT gedurende de tweede helft van de jaren zeventig een forse toename te zien geven van het aantal artikelen over neo-nazisme en rechts-extremisme. De verklaring hiervoor ligt niet alleen in het feit, dat in die periode activiteiten en propaganda van dergelijke groeperingen zijn toegenomen, ook - en wellicht in samenhang met dat feit - hebben zich in deze jaren een aantal anti-semitische incidenten voorgedaan binnen leger en marine, waarover in de drie kranten meer of minder uitvoerig is bericht. Daarnaast heeft de feestelijke ontvangst van ex-nazipiloot Rudel in Bundeswehrgelederen in '76, welke aanleiding heeft gegeven tot een heftige botsing tussen regering en oppositie, de aandacht getrokken. Blijft de berichtgeving over deze affaire

in de TELEGRAAF neutraal van toon (1) en beschouwt NRC/HANDELSBLAD-correspondent Luyendijk het als een schandelijk incident (2), Jan Luyten ziet het niet als een geïsoleerde zaak, maar plaatst het in een reeks van voorvallen waaruit blijkt "dat het Westduitse leger hier en daar de weg van een liberale ontwikkeling heeft verlaten en in het verderfelijke spoor van een rechtse traditie is geraakt". Anderzijds bestrijdt hij de gedachte "dat het hele leger een reactionaire beweging is" en wijst hij er op dat "men in het Westduitse leger vele overtuigde democraten kan leren kennen" (3). Zijn zorg over rechtse stromingen binnen de Bundeswehr is door deze relativering dan ook zeker niet te duiden als vrees voor de toekomst van de democratie.

Het merendeel van de artikelen in VOLKSKRANT, NRC/HANDELSBLAD en TELEGRAAF betreft berichtgeving over neo-nazistische activiteiten en propaganda. In de artikelen, die dieper op deze materie ingaan, wordt - en dat is het tweede wat opvalt in het schema - in het NRC/HANDELSBLAD zonder uitzondering geconcludeerd dat het neo-nazisme te zwak is om een bedreiging te vormen voor de Westduitse democratie. Hoe aanstootgevend de activiteiten van dergelijke groeperingen ook mogen zijn, een werkelijke politieke stootkracht wordt er nergens aan toegekend (4). Wel wordt in '77/'78 onder verwijzing naar de politicoloog Bracher gewezen op het mogelijke ontstaan van een rechts-extremistische beweging, wanneer een periode zou aanbreken van ernstige sociale en economische onzekerheid. Dergelijke geluiden blijven echter dermate algemeen en theoretisch, dat de bezorgdheid verwaarloosbaar klein blijft. Ook de bomaanslag van september '80 in München is voor NRC/HANDELSBLAD-correspondent Knapen geen aanleiding om het neo-nazisme als een politiek gevaar af te schilderen. De terreurdaad heeft alleen duidelijk gemaakt, dat neo-nazistische groeperingen tot meer in staat zijn dan "wanstaltig querulandtenden beledigende clownerie" (5). In overeenstemming met de betekenis die in het NRC/HANDELSBLAD wordt toegekend aan het neo-nazisme en rechts-extremisme blijkt uit de berichtgeving in de TELEGRAAF dat ook deze krant geen gevaar voor de Westduitse democratie in deze groeperingen ziet. Vergelijkbaar met datgene wat Knapen in oktober '80 schrijft, noemt Bouwer in '78 neo-nazi's "irrationele randfiguren en psychopaten, die weliswaar een hoop propagandamateriaal verdelen, maar politiek geen enkele rol spelen" (6). Voor Bouwer zijn het de "linkse media", die een herleving van het nationaal-socialistisch gevaar opmerken en "daarmee het feit verdoezelen, dat het gevaar voor de democratie in dit land uit een heel andere richting komt" (7). Een uitzondering op de geruststellende manier waarop over het neo-nazisme wordt geschreven is een artikel uit de serie "Terroristen" (8), waarin wordt gesteld, naar aanleiding van de aanslag in München van '80, "dat er naast de ultra-linkse terreurgroepen extreem-rechtse organisaties zijn ontstaan, die de Wirtschaftswunderstaat bedreigen" (9).

Hoewel het niet duidelijk uit het waarderingsschema is af te lezen, blijkt tenslotte de bezorgdheid in de VOLKSKRANT groter dan in de andere bladen. Schrijft Luyendijk in september '77, dat "de zogenaamde Hitlerwelle" van dat jaar meer in de op sensatie beluste buitenlandse pers bestaat dan in de BRD zelf en dat West-Duitsland "stinknormal" is (10), in diezelfde periode ziet Luy-

ten in de aaneenschakeling van incidenten als de Kappler-affaire, de Hitler-film van Fest en de stroom van "twijfelachtige lectuur" over Hitler het beeld bevestigd van een Duitse staat waarin het gevaar van een nieuw nationaal-socialisme opdoemt" (11). Dit is echter de enige keer dat een zo expliciet geuite zorg waarneembaar is en ook in de VOLKSKRANT overheerst het beeld van een politiek krachteloos neo-nazisme. Jan Luyten in '78:

"De schandalige acties van vooral jonge neo-nazi's zijn de laatste tijd toenomen, maar een nieuwe Hitler is niet in zicht. De neo-nazipartij NPD heeft vrijwel geen politieke invloed" (12).

De VOLKSKRANT haalt dit fenomeen echter meer uit de sfeer van "het padvindertje spelen met afgedankt wapentuig" (13), waaruit blijkt dat deze krant de politieke kracht van extreem-rechts minder bagatelliseert. Nadrukkelijker dan in het NRC/HANDELSBLAD en de TELEGRAAF wordt in deze krant dan ook de Westduitse autoriteiten verweten het rechts-extremisme te zeer te ontzien:

"Het grote gevaar van het nieuwe en oude fascisme is echter dat het vaak wordt onderschat of wordt genegeerd met het argument dat links-extremisme veel erger is" (14).

2.4.2 Nationaal-socialistisch verleden: procesgang, verjaring en Holocaust

In deze paragraaf wordt de beeldvorming over een ander aspect van de Westduitse rechtsstaat en democratie nader belicht. In de eerste plaats komt daarbij aan de orde hoe VOLKSKRANT, NRC/HANDELSBLAD en TELEGRAAF het functioneren van de rechtsstaat beoordelen in de processen tegen oorlogsmisdadigers. Voor inschaling van de artikelen in het schema is gebruik gemaakt van de volgende criteria:

positief: De opsporing en berechting van oorlogsmisdadigers vindt op adequate wijze plaats. Door de rechtsspraak wordt het rechtsgevoel bevredigd. Hierdoor ontstaat een positief beeld van de manier waarop de BRD als rechtsstaat met het nationaal-socialistische verleden afrekent.

neutraal: Geen waardeoordeel over opsporing en berechting van oorlogsmisdadigers.

negatief: De opsporing en berechting van oorlogsmisdadigers vindt niet op adequate wijze plaats. Rechtsspraak en rechtsgevoel staan op gespannen voet met elkaar en er is sprake van kritiek op justitie en advocatuur. Hierdoor ontstaat een negatief beeld van de manier waarop de BRD als rechtsstaat met het nationaal-socialistisch verleden afrekent.

In de tweede plaats wordt gekeken naar de beoordeling van de manier waarop in de BRD in meer algemene zin de verwerking van de nazi-periode plaatsvindt. De centrale vraag die daarbij gesteld wordt is in hoeverre het beeld ontstaat van (verregaande) verdringing van dit verleden of dat juist een open confrontatie daarmee wordt geconstateerd. Eveneens is van belang of aan dergelijke constatering en conclusies worden verbonden over de geworteldheid van de democratie. Waardering van een artikel geschiedt als volgt:

positief: Het klimaat waarin de discussie over het verleden plaatsvindt geeft aan dat het verdringingsproces, dat zich na de oorlog ontwikkelde, doorbroken wordt of lijkt te worden.

neutraal: Geen waardeoordeel over genoemd klimaat.

negatief: Het klimaat waarin de discussie over het verleden plaatsvindt duidt op een voortgaande verdringing daarvan.

Waarderingschema 7: Procesgang

	at pos. neutr. neg.	at pos. neutr. neg.	at pos. neutr. neg.
1970	VOLKSKRANT	NRC/HANDELSBLAD	TELEGRAAF
ber.	9 7 2	12 1 11	7 6 1
col.	0	0	0
h.a.	0	0	0
tot.	9 7 2	12 1 11	7 6 1
1971	VOLKSKRANT	NRC/HANDELSBLAD	TELEGRAAF
ber.	1 1	5 3 2	3 3
col.	0	0	1 1
h.a.	0	0	
tot.	1 1	5 3 2	4 1 3
1972	VOLKSKRANT	NRC/HANDELSBLAD	TELEGRAAF
ber.	4 4	5 3 2	0
col.	0	0	0
h.a.	0	0	0
tot.	4 4	5 3 2	0
1973	VOLKSKRANT	NRC/HANDELSBLAD	TELEGRAAF
ber.	5 4 1	7 1 6	4 4
col.	0	0	0
h.a.	0	0	0
tot.	5 4 1	7 1 6	4 4

	at pos. neutr. neg.				at pos. neutr. neg.				at pos. neutr. neg.			
1974	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF			
ber.	1			1	0				1			1
col.	0				0				0			
h.a.	0				0				0			
tot.	1			1	0				1			1
1975	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF			
ber.	4		2	2	0				1		1	
col.	0				0				0			
h.a.	0				0				0			
tot.	4		2	2	0				1		1	
1976	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF			
ber.	3			3	0				2			2
col.	0				0				0			
h.a.	0				0				0			
tot.	3			3	0				2			2
1977	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF			
ber.	8			8	0				2			2
col.	0				0				0			
h.a.	0				0				0			
tot.	8			8	0				2			2
1978	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF			
ber.	7		5	2	3		3		3			3
col.	0				0				0			
h.a.	0				0				0			
tot.	7		5	2	3		3		3			3
1979	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF			
ber.	15		10	5	13		11	2	19		18	1
col.	1			1	0				0			
h.a.					0				0			
tot.	16		10	6	13		11	2	19		18	1
1980	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF			
ber.	6	1		5	6	1	4	1	7			7
col.	1			1	0				0			
h.a.					0				0			
tot.	7	1		5	6	1	4	1	7			7
tot. 70/80	65	1	49	15	51	2	36	13	50	6	42	2

Bron: WRR

De in VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD gemaakte beoordelingen over de procesvoering tegen oorlogsmisdadigers ontlopen elkaar niet. Ten eerste kan voor beide bladen een negatieve score van ongeveer 25% genoteerd worden en ten tweede is noch in het NRC/HANDELSBLAD noch in de VOLKSKRANT sprake van een bepaalde ontwikkeling in die beoordelingen; hoewel neutrale verslaggeving overheerst, is kritiek op de rechtsgang een constante gedurende de periode '70-'80. In de TELEGRAAF daarentegen, waarvoor de negatieve score niet hoger oploopt dan plm. 5%, is de kritiek incidenteel en beperkt tot enkele rechtszaken (1). In meer algemene beschouwingen over de rechtsgang tegen oorlogsmisdadigers wordt echter in deze krant een positiever beeld geschetst:

"Niemand zal trouwens met recht de Westduitse justitie kunnen verwijten, dat zij niet haar uiterste best heeft gedaan om nazi-misdadigers voor hun rechters te brengen" (2).

Voor zover NRC/HANDELSBLAD en VOLKSKRANT tot een negatief oordeel komen is de kritiek onder meer gericht op de laksheid van de justitie bij het opsporen van ex-nazi's (3), de traagheid van de processen en de milde bestraffing (4). Daarnaast storen de correspondenten zich in hoge mate aan het gedrag van de verdedigers. Ben Knapen in april '79 over het Majdanek-proces:

"Voor een normaal mens is het bijna onmogelijk om zonder walging terug te kijken naar de drie jaar en vijf maanden procesvoering in Düsseldorf. Hoe een paar verdedigers het recht te schande hebben gemaakt tart eigenlijk iedere beschrijving" (5).

De vertragingstactieken van de advocaten staan niet alleen een eerlijk en vlot proces in de weg, ze gaan bovendien veelal gepaard met grof en stuitend gedrag jegens de getuigen à charge (6). Voor VOLKSKRANT-correspondent Luyten komt daar nog iets bij. Had hij in verband met de Berufsverbote reeds gewezen op de "gevoeligheid" en "blindheid" van het linker- respectievelijk rechteroog in de Bondsrepubliek, naar aanleiding van het "schandalige optreden van enkele advocaten" in het Majdanek-proces merkt hij op:

"Opvallend is dat deze advocaten vrijwel ongestoord hun gang kunnen gaan. Advocaten in processen tegen terroristen, die zich op eenzelfde manier zouden misdragen, zouden allang zijn uitgesloten of zouden aanleiding hebben gegeven voor heftige debatten in het parlement over wetten ter wijziging van het strafrechtproces" (7).

De geuite kritiek kan worden samengebracht onder de noemen "machteleloosheid van het recht", dat wil zeggen dat de negatieve kijk op de procesvoering vooral bepaald wordt door de kloof tussen rechtsgevoel en formele rechtspraak. Naar aanleiding hiervan lezen we bij Knapen over het Majdanek-proces, dat van tijd tot tijd bijgewoond wordt door schoolklassen:

"Zullen de kinderen die morgen aan de beurt zijn kunnen begrijpen wat dat betekent als de rechter zegt: 'Wegens gebrek aan bewijs?' 'Heeft Holocaust dan niet het bewijs geleverd?' zullen zij de volgende dag op school vragen" (8).

Luyten noemt in dit verband twee punten van kritiek. In de eerste plaats verwijt hij de Westduitse justitie dat zij de vervolging van oorlogsmisdadigers te laat en te traag op gang heeft laten komen, waardoor noodgedwongen veel processen wegens gebrek aan bewijs in vrijspraak eindigen. Ten tweede verwijt hij de wetgever, dat zij de justitie ontoereikende middelen ter beschikking heeft gesteld, daar nazi-misdadigers niet op grond van volkerenmoord kunnen worden veroordeeld,

waardoor steeds de individuele schuld van een verdachte aan één bepaalde misdaad moet worden bewezen. Omdat deze directe schuld vaak niet meer is vast te stellen worden veel oorlogsmisdadigers op formeel-correcte gronden vrijgesproken, terwijl het rechtsgevoel een veroordeling eist (9). Ook Knapen uit zich in deze zin, wanneer hij er op wijst dat "de rechtsregels voor de procesgang ... te kort schieten in zulke processen" (10).

Dit leidt tot de conclusie, dat uit de verslaggeving van processen tegen oorlogsmisdadigers uit NRC/HANDELSBLAD en VOLKSKRANT het beeld is af te leiden van een Westduitse rechtsstaat, die in de afrekening met het nationaal-socialistische verleden tekortschiet. Verwacht kan worden, dat zolang processen worden gevoerd de kritiek niet zal verstommen. Immers, de bewijslast wordt met het verstrijken van de jaren alleen maar moeilijker, met als gevolg dat ook in de toekomst de kloof tussen rechtsspraak en rechtsgevoel niet overbrugd zal worden. Het ligt dan ook voor de hand te voorspellen dat de verslaggeving van dergelijke processen een negatief aspect blijft in de beeldvorming over de Bondsrepubliek in NRC/HANDELSBLAD en VOLKSKRANT. Duidelijk is evenwel dat kritiek op het functioneren van de rechtsstaat in deze van een geheel andere orde is dan de bezorgdheid over de toekomst van de rechtsstaat zoals deze in de periode '74/'78 bleek met betrekking tot de terreurbestrijding. Ging het bij dit laatste om een ontwikkeling, die het totale maatschappelijke leven beïnvloedde en de rechtsstaat op het "hellend vlak" bracht, hier betreft het slechts een negatief verschijnsel in de marge van de Westduitse maatschappij en rechtsstaat, dat bovendien met het verstrijken van de jaren automatisch zal verdwijnen.

Waarderingschema 8: Verjaring en 'Holocaust'

	at pos. neutr. neg.			at pos. neutr. neg.			at pos. neutr. neg.		
1969	VOLKSKRANT			ALGEMEEN HANDELSBLAD			TELEGRAAF		
ber.	3		3	9	8	1	3		3
col.	0			1	1		0		
h.a.	0			1	1		0		
tot.	3		3	11	10	1	3		3

	at pos. neutr. neg.				at pos. neutr. neg.				at pos. neutr. neg.			
78/79	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF			
ber.	8		7	1	16	2	13	1	9		9	
col.	3	2		1	1				0			
h.a.	0				1	1	1		0			
tot.	11	2	7	2	18	3	14	1	9		9	
tot.	14	2	10	2	29	3	24	2	12	0	12	0
69/79												

Bron: WRR

Het merendeel van de artikelen betreft berichtgeving over de kwestie van de verjaring van oorlogsmisdaden, waarin geen waarderende uitspraken worden gedaan over de wijze waarop in West-Duitsland met het nationaal-socialistisch verleden wordt omgegaan. Met name de neutrale toon van de TELEGRAAF springt in het oog. Het al of niet opheffen van de verjaring van oorlogsmisdaden lijkt voor deze krant van gering belang te zijn, daar noch in '69 noch in '78/'79 een voorkeur wordt uitgesproken in deze kwestie. In '78 geeft de correspondent er weliswaar blijk van dat voor hem hernieuwde opschorting van de verjaring niet noodzakelijk is door er op te wijzen, dat ook bij de bestaande regeling veel oorlogsmisdadigers nog tot het jaar 2008 kunnen worden gestraft. Anderzijds noemt hij het "de eerlijkste oplossing" als besloten zou worden moord in het algemeen niet te laten verjaren (11). Een opvallend verschil met het NRC/HANDELSBLAD duikt hier op. In deze krant wordt zowel in '69 als '78/'79 een voorkeur uitgesproken voor afschaffing van verjaring van uitsluitend oorlogsmisdaden. Andere moorden zouden wel moeten kunnen verjaren (12). Hoewel in beide jaren wordt erkend dat de gevolgen van opheffing van verjaring voor de praktijk van de procesgang tegen oorlogsmisdadigers gering zullen zijn, blijkt zowel in '69 als in '79, dat de uiteindelijke beslissingen van de Bondsdag positief worden ontvangen. In '79 schrijft een commentator in een hoofdartikel:

"Opheffing van verjaring was ... een daad van morele, ethische zuiverheid. Gelukkig heeft een meerderheid van de Bondsdag dit ook zo begrepen" (13).

Hoewel in de VOLKSKRANT dergelijke uitspraken niet zijn aangetroffen kan wel gesteld worden dat Luyten de opheffing van verjaring positief heeft gewaardeerd, daar hij zich in het jaar daarvoor een voorstander van opheffing had betoond (14).

Het bovenstaande leidt tot de constatering dat op basis van artikelen over de verjaring van oorlogsmisdaden geen conclusie is te trekken ten aanzien van de in VOLKSKRANT, NRC/HANDELSBLAD en TELEGRAAF gemaakte beoordelingen over de wijze waarop in West-Duitsland met het verleden wordt omgegaan. Alleen Knapen wijst in '78 eenmaal op het feit dat het "tot een proces van zelfreiniging ... in Duitsland nooit is gekomen" en dat met name ter rechterzijdse de behoefte bestaat aan "Schluss machen" zonder schuldbesef (15). Meer houvast bieden de artikelen over de uitzending van de film 'Holocaust' voor de Westduitse televisie. Gelijk Knapen naar aanleiding van de discussie over de verjaring schreef, merkt ook Luyten op dat de houding ten opzichte van het verleden tot dan toe voornamelijk bepaald is door "verzwijgen en verdringen". 'Holocaust' lijkt hier verandering in te brengen:

"'Holocaust' doorbrak de muur die de Westduitse zelf tussen hen en het verleden hadden opgetrokken. Het was voor veel Westduitse een nuttige en leerzame doorbraak".

In de emotie die de film teweeg heeft gebracht ziet hij een mogelijkheid, dat het verleden minder verdrongen zal worden. Als ander positief effect signaleert hij de toegenomen bezorgdheid in de Bondsrepubliek over neo-nazisme en anti-semitisme (16). Desondanks blijft hij sceptisch over het lange-termijneffect van de film (17). Ook Knapen, die eerder onder de titel "Duitsland blikst vrijer terug op nazi-tijd" (18) met name bij jongeren een toenemende bereidheid had vastgesteld om bij het verleden stil te staan, schat de kans niet hoog in dat de film tot een werkelijke afrekening met de geschiedenis zal leiden:

"De intensiteit waarmee grote televisiegebeurtenissen op het kijkerspubliek kunnen overslaan is meestal omgekeerd evenredig met de duurzaamheid van het effect".

In eerste instantie wekken de reacties op de vertoning van 'Holocaust' de indruk, dat "dit volk ... in vier dagen heeft ingehaald wat in dertig jaar onmogelijk was", maar of dit alles tot zelfreiniging aanleiding heeft gegeven? "Misschien een beetje" (19). Dat VOLKSKRANT-correspondent Strabbing anderhalf jaar later evenmin van zelfreiniging wil spreken blijkt, wanneer hij over de reacties op de tv-documentaire 'Der gelbe Stern' opmerkt:

"Ogenblikkelijk stond de telefoon roodgloeiend. Waarom moest dat nu allemaal nog? En waarom moet dat nu allemaal weer? Een soort vermoeide boosheid maakt zich van de Westduitsers meester, die het verleden gewoon kwijt willen. Zonder erover na te denken" (20).

Resumerend kan worden vastgesteld, dat waar het probleem voor de TELEGRAAF nauwelijks bestaat (21) in VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD het beeld ontstaat van een onvoltooide afrekening met het nationaal-socialistische verleden. Weliswaar lijkt de film 'Holocaust' het verdringsproces enigszins te doorbreken, Luyten en Knapen zijn zich ervan bewust dat kortstondige emoties naar aanleiding van een film en verwerking van een verleden twee verschillende zaken zijn. Aan de constatering dat het tot een zelfreiniging nooit is gekomen, wordt echter nergens de conclusie verbonden dat daarmee de Westduitse democratie minder levensvatbaar zou zijn. Noch Knapen, noch Luyten heeft ooit een verband gelegd tussen beide terreinen. Weliswaar wordt de moeizame omgang van de Westduitsers met hun geschiedenis in overwegend negatieve termen beschreven, een werkelijke bezorgdheid daarover kan niet worden waargenomen.

2.5 Democratie in de Bondsrepubliek Duitsland: conclusie

Met het oog op de verschillende tussenconclusies van dit hoofdstuk kan hier van een uitvoerige samenvatting worden afgezien. Eén punt echter dient hier nog genoemd te worden, namelijk een belangrijk verschil dat geconstateerd kan worden tussen de interpretatie, zoals Helm die over de Nederlandse pers uit het jaar '66 gegeven heeft en bovenstaande bevindingen. Helm onderstreept ten aanzien van de houding van de Nederlandse pers tegenover de Duitse democratie een grote onzekerheid over de democratische stabiliteit van de Bondsrepubliek. Volgens hem lijken de overwegingen van de Nederlandse pers uit te gaan van de grondgedachte, zoals in TROUW in februari '66 gesteld werd, dat in Duitsland al een keer eerder een experiment met de democratie mislukt is (1). Voor de jaren zeventig en de hier onderzochte kranten geldt echter een andere conclusie: in de TELEGRAAF spelen dergelijke overwegingen in het geheel geen rol, terwijl in NRC/HANDELSBLAD en VOLKSKRANT zeker niet die grote mate van scepsis te bespeuren valt, die Helm voor het jaar '66 voor de Nederlandse pers vaststelde. Enkele vergelijkingen met Weimar daargelaten blijkt het vertrouwen in de Duitse democratie mede door het falen van NPd en de succesvolle overgang van Grote Coalitie naar sociaal-liberale regering te zijn toegenomen. Het institutionele functioneren van de democratie en de verkiezingsuitslagen van de jaren zeventig, ondanks economische crisis en scherpe polarisatie, bestendigen dit vertrouwen in de politieke stabiliteit van de Bondsrepubliek Duitsland.

3. BONDSREPUBLIC EN BUITENLANDSE POLITIEK

3.1 Inleiding

Reeds een vluchtige blik op de periode '69-'80 toont in tweeërlei opzicht de veranderde positie van de Bondsrepubliek in de internationale politiek. Allereerst kan in dit verband gewezen worden op de normalisering van de betrekkingen met de Oosteuropese landen. Met de Ostpolitik van de regeringen Brandt-Scheel, gerealiseerd in een periode van internationale ontspanning, erkende West-Duitsland de na-oorlogse status quo in Europa als politieke realiteit. Nadat in deze beginfase normalisatieverdragen waren afgesloten met de Sowjet-Unie, Polen en Tsjechoslowakije en de DDR de facto erkend was, volgde een periode waarin omvangrijke handelsbetrekkingen tussen de Bondsrepubliek en Oost-Europa op gang kwamen, die, nog afgezien van de precaire positie van West-Berlijn en de voor internationale spanningen zo gevoelige Duits-Duitse betrekkingen, West-Duitsland in menig opzicht meer dan andere Westerse landen belang deden krijgen bij een ontspannen Oost-Westverhouding. Toen tenslotte in de late jaren zeventig onder invloed van de verslechterende Amerikaans-Russische betrekkingen een verkoeling optrad in het internationale klimaat, probeerde de Bondsrepubliek de door de Ostpolitik gerealiseerde verworvenheden zoveel mogelijk te behouden door pogingen in het werk te stellen een matigende invloed op de twee supermachten uit te oefenen en de dialoog tussen beide weer op gang te brengen. In paragraaf 3.2 wordt ingegaan op de vraag in hoeverre VOLKSKRANT, NRC/HANDELSBLAD en TELEGRAAF de Ostpolitik van de Bondsrepubliek hebben gezien als een positieve bijdrage aan een ontspannen Oost-Westverhouding of dat juist in deze politiek een gevaar wordt gesignaleerd voor een 'Deutsche Alleingang', waarbij de BRD het belang van het Duits-nationale vraagstuk en vriendschappelijke betrekkingen met de Sowjet-Unie zou laten prevaleren boven loyaliteit aan het NAVO-bondgenootschap. Evenals in het vorige hoofdstuk is ook hier van belang in hoeverre in de beoordeling van de drie kranten een Duitslandbeeld waarneembaar wordt, welke past binnen de golfbewegingsthese.

In de tweede plaats kan als achtergrond van de veranderde internationale positie van de Bondsrepubliek gewezen worden op haar toegenomen economische macht tijdens de jaren zeventig. Meer dan andere westerse landen bleek West-Duitsland in staat de na de oliecrisis van '73 inzettende recessie succesvol te bestrijden en het enorme economische potentieel dat zij vertegenwoordigde leidde in de tweede helft van de jaren zeventig tot druk vanuit de EG en de VS op de Bondsrepubliek om als 'locomotief' de wereldeconomie weer op gang te trekken. De 'economische reus, maar politieke dwerg' van voor '69 kon zich op grond van deze economische macht meer politieke zelfstandigheid permitteren ten opzichte van haar westerse partners dan ooit in haar jonge geschiedenis het geval was geweest. De vraag rijst nu hoe in VOLKSKRANT, NRC/HANDELSBLAD en TELEGRAAF gereageerd is op dit toegenomen politieke en economische gewicht. Is deze ontwikkeling met argwaan gadeslagen, omdat een te zwaar Westduits stempel op Europese en Atlantische beslissingen gesignaleerd of gevreesd werd? Of werd geen bezwaar gezien in een politiek en economisch sterke Bondsrepubliek en werd haar optreden in NAVO- en EG-verband juist ondersteund? Leidde de toegenomen politieke

zelfstandigheid, in samenhang met de bovengenoemde Oosteuropese belangen tot twijfel over de Westduitse trouw aan haar westerse partners? Voorzover de drie kranten deze vragen in het geselecteerde materiaal beantwoorden wordt daar in paragraaf 3.3.1 en 3.3.2 nader op ingegaan voor wat betreft respectievelijk het optreden van de Bondsrepubliek in de EG en de NAVO.

In de beoordeling van de toegenomen politieke zelfstandigheid van West-Duitsland verdienen de Amerikaans-Duitse betrekkingen apart de aandacht. De jaren zeventig toonde een Bondsrepubliek die conflicten met de Verenigde Staten durfde aangaan wanneer zij haar belangen niet langer parallel zag lopen met die van de VS. Anderzijds bleef zij voor wat betreft haar militaire veiligheid afhankelijk van Amerikaanse garanties. Deze constatering, die de toegenomen politiek zelfstandigheid in perspectief plaatst, leidt tot de vraagstelling in hoeverre de drie bladen in het Westduitse manoeuvreren tussen deze afhankelijkheid en het veilig stellen van eigen belangen die niet stroken met die van de VS het gevaar signaleren van een zich loswekende BRD uit het Atlantische bondgenootschap. Dit aspect van de Amerikaans-Duitse verhouding komt in paragraaf 3.3.3 aan de orde.

Over bovengenoemde onderwerpen, zowel die met betrekking tot de Ostpolitik als met betrekking tot de Westpolitik, zijn in de periode '69-'80 dermate veel artikelen verschenen, dat ook hier selectie van het materiaal noodzakelijk bleek. Voor een nadere verantwoording daarvan zij verwezen naar pagina 150/151.

3.2 Ostpolitik

3.2.1 Sowjet-Unie, Polen en Tsjechoslowakije

Voor de waardering van het geselecteerde materiaal over de Westduitse betrekkingen met de Sowjet-Unie, Polen en Tsjechoslowakije is gewerkt met onderstaande criteria:

positief: De door de BRD gevoerde Ostpolitik is te beschouwen als een positieve factor in de voortgaande ontspanning tussen Oost en West, dan wel in de voorkoming van nieuwe hoog oplopende spanningen tussen de twee machtsblokken. Er blijkt geen vrees voor een 'Deutsche Alleingang'.

neutraal: Geen waardeoordeel over de Ostpolitik.

negatief: De door de BRD gevoerde Ostpolitik wordt weliswaar niet geheel afgewezen, daar ontspanningsstreven als zodanig wordt ondersteund, maar er worden één of meerdere negatieve aspecten in gesignaleerd, zoals bijvoorbeeld het gevaar voor of de constatering van een 'Deutsche Alleingang', of de constatering dat de BRD te veel concessies heeft gedaan, dan wel de vrees dat dit in de toekomst zal gaan gebeuren.

Waarderingsschema 1: Ostpolitik

	at pos. neutr. neg.				at pos. neutr. neg.				at pos. neutr. neg.			
1970	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF			
ber.	14	6	8		21	1	20		22	1	20	1
col.	0				2		1	1	4		2	2
h.a.	4	3		1	9	8	1		6	1	2	3
tot.	18	9	8	1	32	9	22	1	32	2	24	6
1971	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF			
ber.	1		1		5		4	1	0			
col.	0				2	2			1			1
h.a.	4	2	2		5	5			5		1	4
tot.	5	2	3		12	7	4	1	6		1	5
1972	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF			
ber.	0				1		1		1		1	
col.	0				7	4		3	3		1	2
h.a.	2	2			3	3			6		1	5
tot.	2	2			11	7	1	3	10		3	7
1973	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF			
ber.	12		11	1	22		20	2	7	1	6	
col.	0				5	1	2	2	2			2
h.a.	0				2	1	1		2		1	1
tot.	12		11	1	29	2	23	4	11	1	7	3
1974	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF			
ber.	2		2		6		6		1		1	
col.	0				0				0			
h.a.	0				0				0			
tot.	2		2		6		6		1		1	
1975	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF			
ber.	0				2		2		0			
col.	0				0				0			
h.a.	0				1	1			1			1
tot.	0				3	1	2		1			1
1976	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF			
ber.	1	1			3		3		0			
col.	0								0			
h.a.	0				1	1			0			
tot.	1	1			4	1	3		0			

	at pos. neutr. neg.			at pos. neutr. neg.			at pos. neutr. neg.					
1977	VOLKSKRANT			NRC/HANDELSBLAD			TELEGRAAF					
ber.	2		2	0								
col.	0			0								
h.a.	0			0			1		1			
tot.	2		2	0			1		1			
1978	VOLKSKRANT			NRC/HANDELSBLAD			TELEGRAAF					
ber.	5	1	4	9 9			2		2			
col.	1		1	0			0					
h.a.	0			0			0					
tot.	6	1	5	9 9			2		2			
1979	VOLKSKRANT			NRC/HANDELSBLAD			TELEGRAAF					
ber.	0			0			0					
col.	0			0			0					
h.a.	0			0			0					
tot.	0			0			0					
1980	VOLKSKRANT			NRC/HANDELSBLAD			TELEGRAAF					
ber.	7	1	6	22 2 20			0					
col.	3		3	0			0					
h.a.	2	2		2 2			0					
tot.	12	3	9	24 4 20			0					
tot.	60	18	40	2	130	31	90	9	64	4	38	22
69/80												

Bron: WRR

Evenals in het vorige hoofdstuk blijkt ook met betrekking tot de Ostpolitiek dat VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD in hoge mate overeenstemming vertonen in de oordeelsvorming over West-Duitsland en dat in de TELEGRAAF een daarvan afwijkend standpunt is aangetroffen. Geeft de VOLKSKRANT een positieve score te zien van ongeveer 30% en ligt het NRC/HANDELSBLAD met ongeveer 25% niet veel lager, van de TELEGRAAF-artikelen is niet meer dan ongeveer 5% positief gewaardeerd. Precies andersom liggen de percentages voor de negatieve scores: hier kan voor de TELEGRAAF ongeveer 30% genoteerd worden, terwijl voor VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD ongeveer 5% van het totaal negatief is ingeschaald. Bij dit laatste dient aangetekend te worden dat dit voor de VOLKSKRANT naar boven en voor het NRC/HANDELSBLAD naar beneden is afgerond. Opmerkelijk is het relatief hoge aantal negatief ingeschaalde columns bij het NRC/HANDELSBLAD; een resultaat dat met name bepaald wordt door de rubriek 'Dezer Dagen' van J.L. Heldring, waarin herhaalde malen gewezen wordt op een lange-termijndoelstelling van de Ostpolitiek, de hereniging, hetgeen de columnist een weinig aanlokkelijk perspectief toeschijnt (1). Niet verwonderlijk is tenslotte het hoge aantal hoofdredactionele commentaren in '70 en de afname daarvan in de daaropvolgende jaren: met name '70 immers was het jaar van de grote doorbraak en de eerste belangrijke verdragen.

De positieve beoordeling in NRC/HANDELSBLAD en VOLKSKRANT van de Ostpolitiek in haar beginfase is gebaseerd op goeddeels parallel lopende argumentaties. In de eerste plaats brengen beide bladen voor de nieuwe Oost-Europapolitiek een haast vanzelfsprekende sympathie op, daar het een politiek betreft, "die eindelijk ernst maakt met de werkelijkheid" (2). Of, zoals het in een ALGEMEEN HANDELSBLAD-commentaar in juli '70 wordt gesteld:

"Men moet de regering van Willy Brandt ... toegeven dat hoe dan ook het uur van de ontmythologisering meer dan gekomen was" (3).

Voorts geeft noch het NRC/HANDELSBLAD, noch de VOLKSKRANT in hoofdartikelen blijk van serieuze vrees voor een 'Deutsche Alleingang'. Ondersteuning van Brandt's beleid wordt in het NRC/HANDELSBLAD "de enige juiste houding" voor het Westen genoemd, daar het zich "het risico van een Duitsland dat zich in de steek gelaten voelt ... niet kan permitteren" (4). Beide bladen gaan ervan uit dat de Westduitse politiek geheel past binnen het internationale ontspanningsklimaat en deel uitmaakt van de westerse diplomatie ten opzichte van Oost-Europa (5). Ook volgens de VOLKSKRANT "staat Brandt met beide benen stevig in NATO en EEG" en geniet deze voor zijn verzoeningspolitiek steun van de bondgenoten (6). In de TELEGRAAF daarentegen duikt hier en daar wel 'Rapallo-angst' op. Naar aanleiding van het Duits-Russische verdrag van augustus '70 merkt commentator Heitink over Bahr op, dat "hij de reputatie heeft niet blindeling op de bres te staan voor de belangen van het Westen als geheel, om het zacht uit te drukken" (7). Ook wijst hij in november '72 onder de titel "De vreemde ontspanning van Willy Brandt" op niet openbaar gemaakte clausules van de Oostverdragen, die "zeer waarschijnlijk" niet gunstig zijn voor het Westen (8).

Dat VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD niet twifelen aan de westerse trouw van de regering Brandt betekent niet dat zij in de Ostpolitiek geen enkel gevaar zien schuilen. Beide uiten hun twijfels over de werkelijke bedoelingen van Moskou, wier houding door de VOLKSKRANT als "hard en onbuigzaam" wordt getypeerd (9). Het NRC/HANDELSBLAD merkt in dit verband in augustus '71 op, naar aanleiding van het accordé over Berlijn:

"Eén der kernvragen bij de hele Ostpolitiek van de regering-Brandt is of de Sowjet-Unie werkelijk zaken wil doen; dat wil zeggen: bereid is om, behalve te nemen, ook te geven. Nu heeft zij iets gegeven, maar het is goed om te beseffen dat zij niets heeft gegeven wat zij in haar bezit had. Zij heeft slechts een eis opgegeven" (10).

Leidt dit wantrouwen ten opzichte van de Sowjet-Unie in NRC/HANDELSBLAD en VOLKSKRANT tot een pleidooi voor een behoedzame Oost-Europapolitiek, de TELEGRAAF, waarin een dergelijk wantrouwen in verhevigde mate aanwezig is, ziet hierin een argument om de politiek van Brandt van de hand te wijzen. Veelvuldig wordt de vrees geuit dat de Bondsrepubliek in haar ontspanningsstreven een te grote concessiebereidheid toont (11). Een vrees, die Heitink bevestigd ziet in het in augustus '70 tot stand gekomen verdrag met de Sowjet-Unie:

"Wij feliciteren de Russische regering met het feit dat zij zonder werkelijke concessies te behoeven doen, kans heeft gezien zoveel bij de Westduitsers te bereiken" (12).

In de daaropvolgende jaren blijft deze kritiek als een rode draad door de beschouwingen lopen (13).

De positieve waardering voor Brandt's ontspanningspolitiek leidt in VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD tot een veroordeling van de houding van de christen-democraten. Jan Luyten in '70:

"De CDU/CSU lijkt te zijn teruggevallen op de politiek van de jaren vijftig: de status quo in Europa moet open blijven, geen definitieve regelingen en wachten op een Duitse eenheid" (14).

Anderzijds bagatelliseert Luyten meerdere keren de verschillen tussen regeringspartijen en oppositie inzake de Ostpolitik (15). Evenals ten aanzien van het vraagstuk van de Westduitse democratie is ook nu weer de kritiek in het NRC/HANDELSBLAD op de oppositie feller van toon dan in de VOLKSKRANT:

"DAS GANZE DEUTSCHLAND soll es sein ...". De oppositie in de Bondsrepubliek, steeds meer onder de invloed van mannen als Strauss, blijft het oude refrein zingen. Haar instemming met de Duits-Russische en Duits-Poolse verdragen maakt zij afhankelijk van voorwaarden die aan het absurde grenzen. En de verdachtmakingen die zij uit verschillen soms weinig meer van de dolkstootlegende die in de Republiek van Weimar werd gecreëerd" (16).

De houding van oppositie wordt ook met het oog op de binnenlandse politieke omstandigheden met zorg gadegeslagen. Meerdere keren wordt op het gevaar gewezen, dat de CDU/CSU onlustgevoelens onder de bevolking zou kunnen gaan mobiliseren (17). Eenmaal blijkt daarbij zelfs twijfel over stabiliteit van het politieke bestel (18). Een uiterst negatief oordeel over de christen-democraten wordt in '75 uitgesproken wanneer Polen en West-Duitsland overeenstemming hebben bereikt over herstelbetalingen en repatriëring van in Polen levende Duitsers. Met "ernstige zorg" wordt vastgesteld dat de CDU/CSU-opstelling de "zwartste herinneringen" wekt:

"Nationalistische tonen klinken weer, de Duitse hereniging is weer op de proppen gekomen, uitspraken over Polen die doen denken aan het tijdperk waarin de minderwaardigheid van de slavische mens een axioma was, worden schaamteloos geuit" (19).

Wanneer de CDU/CSU in maart '76 uiteindelijk toch vóór dit tweede belangrijke verdrag met Polen stemt, wordt enerzijds teruggedrepen op eerdere kritiek, maar anderzijds wordt de "zwenking" positief ontvangen. Niet in het minst, omdat hieruit blijkt dat de gematigde christen-democraten hun positie hebben versterkt waardoor er weer mogelijkheden zijn voor een coalitie van christen-democraten en liberalen. In het verkiezingsjaar '76 is dit "voor het goed functioneren van een parlementaire democratie een belangrijke constatering" (20). Evenals in het vorige hoofdstuk wordt ook hier duidelijk, dat het onderwerp democratie het NRC/HANDELSBLAD na aan het hart ligt. Tenslotte komt in de beoordeling van de opstelling van de christen-democraten nogmaals - zij het op indirecte wijze - de overtuiging naar voren dat Brandt en Scheel met hun politiek de Bondsrepubliek niet van NAVO-bondgenootschap losweken. Scherpe kritiek wordt geleverd op het "achterhoedegeyeicht" van de CDU/CSU, die, wanneer zij de regering zou vormen, West-Duitsland in het "isolement" zou drijven en met haar koers "de diplomatie van alle westelijke bondgenoten ... in de wielen" zou rijden (21).

VOLKSKRANT, NRC/HANDELSBLAD en TELEGRAAF zijn overtuigd van het belang van een verzoeningspolitiek, die kan steunen op een brede parlementaire basis. De drie kranten verbinden aan deze overtuiging echter verschillende conclusies, variërend van het verwijt van de TELEGRAAF aan de regering Brandt, dat

deze de Ostpolitik tot "onderwerp van partijpolitiek" heeft gemaakt (22) tot de reeds geconstateerde felle afwijzing van de CDU/CSU-houding in het NRC/HANDELSBLAD. De VOLKSKRANT neemt hier een middenpositie in:

"... de Bondsrepubliek kan niet verder gaan dan de oppositie wil ... En de Bondsregering heeft gelukkig geleerd dat er een grote mate van eensgezindheid vereist is. Want het overwinnen van een gemeenschappelijk verleden kan slechts in gemeenschappelijkheid geschieden" (23).

Het waarderingsschema toont dat ook in de late jaren zeventig VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD op vrijwel dezelfde lijn liggen. Naar aanleiding van het bezoek van Breznjew aan Bonn in '78 merken zowel Luyten als Knapen op dat de euforie van het begin van de zeventiger jaren plaats heeft gemaakt voor het besef, dat ontspanning "een politiek van kleine stappen is" (24). Knapen merkt daarbij op dat de realiteit van de Russisch-Duitse verhouding dan ook geen aanleiding meer geeft dergelijke bezoeken als "historische" gebeurtenissen te karakteriseren (25). Het feit dat de televisie-dankrede van Breznjew al weken van tevoren was opgenomen toont des te meer aan dat zijn komst naar Bonn slechts een ceremoniële aangelegenheid was (26). Hoewel in de VOLKSKRANT al in december '78 gewezen wordt op de mogelijkheid van een grotere rol voor de Bondsrepubliek in eventuele ontwapeningsgesprekken tussen de twee blokken (27), met de verkieling van het internationale klimaat in 1980, leidt het optreden van Schmidt voor het eerst tot een duidelijk lofprijzen. Ook het NRC/HANDELSBLAD geeft in dat jaar voor het eerst duidelijk blijk van ondersteuning van Schmidt's optreden, waarbij dezelfde motieven worden gehanteerd als in de VOLKSKRANT. Deze laatste juicht het toe, dat Schmidt in "starre fronten" tussen Oost en West weer een "politieke opening" heeft gemaakt (28) en het NRC/HANDELSBLAD onderschrijft de Westduitse stelling, dat het openhouden van de gespreksmogelijkheden nu meer dan ooit noodzakelijk is, wil de wereld niet tegen haar zin afglijden naar een nieuwe oorlog (29). Schmidt "verdient lof", wanneer hij door zijn bezoek aan Moskou in staat is gebleken "een doorbraak" tot stand te brengen. Niet minder positief is, en dat is een tweede argument, dat de bondskanselier niet opgetreden is als neutrale bemiddelaar, maar dat hij herhaalde malen benadrukt heeft dat hij gekomen is als afgezant van het Westen:

"Schmidt's optreden in Moskou was een demonstratie van Bonn's Atlantische gezindheid en ook daarover kan men tevreden zijn" (30).

De VOLKSKRANT hanteert dit argument meer impliciet wanneer zij tevredenheid toont over de "behoedzaamheid" van bondskanselier Schmidt voor wie er "met recht alles aan gelegen is om zich niet het verwijt van een 'Deutsche Alleingang' op de hals te halen" (31).

Tenslotte belichten zowel de nieuwe VOLKSKRANT-correspondent Strabbing als Knapen de moeilijke positie van waaruit de Bondsrepubliek haar twee doelstellingen in de buitenlandse politiek - de bondgenoten niet bruskeren en Oost-Europa niet van zich laten vervreemden - in een tijd van toenemende internationale spanningen tracht te realiseren. "Subtiliteit", "voorzichtigheid", "terughoudendheid" e.d. zijn daarbij begrippen die Knapen hanteert om het Westduitse optreden te karakteriseren (32). Ook in de VOLKSKRANT ontstaat het beeld van een behoedzaam en voorzichtig opererende Bondsrepubliek (33), maar Strabbing wijst ook op de "nervositeit", die zich van Bonn heeft meester gemaakt met

de toegenomen internationale spanningen (34). Evenmin als in de hoofdredactionele commentaren is in de berichtgeving van NRC/HANDELSBLAD en VOLKSKRANT sprake van angst voor een tweede 'Rapallo'. Ben Knapen twijfelt niet aan de Atlantische gezindheid van West-Duitsland:

"De Bondsrepubliek verstaat zichzelf in zijn huidige status als bruggenbouwer tussen Oost en West. Niet als bemiddelaar tussen de beide blokken maar als die NAVO-partner die in de beste positie verkeert en er het grootste belang bij heeft om verbindingen te leggen" (35).

En ook Strabbing stelt, dat Bonn "muurvast zit (en wil zitten) in het Atlantische Bondgenootschap" (36).

Het bovenstaande leidt tot de conclusie dat de Ostpolitik, die met name in de vroege en late jaren zeventig de aandacht trekt, door VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD steeds ondersteund is en dat voor deze bladen het politieke prestige van West-Duitsland hierdoor in positieve zin is beïnvloed. Voor de TELEGRAAF betekende de Ostpolitik van de beginjaren zeventig een vrijwel voortdurende bron van zorg, vooral omdat in de als te verregaand beoordeelde Westduitse concessies een gevaar werd gezien voor een slagvaardige en krachtige NAVO. Helaas zijn over het optreden van Schmidt na de Afghanistan-crisis geen artikelen aangetroffen, zodat over continuïteit in de beoordeling van de TELEGRAAF over de Westduitse Oost-Europapolitiek op deze plaats geen uitspraken kunnen worden gedaan. In de paragraaf over de Amerikaans-Duitse betrekkingen wordt hier nader op teruggekomen.

3.2.2 BRD en DDR: Duitslandpolitiek

Voor de criteria op grond waarvan de artikelen zijn ingeschaald in het schema zij verwezen naar paragraaf 3.2.1, pagina 60.

Waarderingsschema 2: Duitslandpolitiek

	at pos. neutr. neg.			at pos. neutr. neg.			at pos. neutr. neg.		
1970	VOLKSKRANT			NRC/HANDELSBLAD			TELEGRAAF		
ber.	15	2	13	16		16	10		10
col.	0			2	1		4	2	2
h.a.	6	6		8	3	5	6	3	3
tot.	21	8	13	26	4	21	20	15	5
1972	VOLKSKRANT			NRC/HANDELSBLAD			TELEGRAAF		
ber.	5	2	3	11	2	9	6		6
col.	0			1			3	2	1
h.a.	2	2		2	2		2	1	1
tot.	7	4	3	14	4	9	11	9	2
1980	VOLKSKRANT			NRC/HANDELSBLAD			TELEGRAAF		
ber.	15		15	10	1	9	6		6
col.	1		1	3		1	0		
h.a.	1		1	1		1	0		
tot.	17		16	14	1	11	6		6
tot. 70/80	45	12	32	54	9	41	37	0	30
			1			4			7

Bron: WRR

Gezien het feit, dat de Duitslandpolitiek van de vroege jaren zeventig deel uitmaakte van de nieuwe Oost-Europapolitiek, die met de komst van de eerste sociaal-liberale coalitie in Bonn haar intrède deed, wekt het geen verbazing dat bovenstaand schema een opbouw vertoont, welke vergelijkbaar is met die van de vorige paragraaf. Weliswaar vallen de positieve scores voor alle drie de bladen lager uit (respectievelijk 25%, 15% en 0%) en is het verschil tussen de scores van VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD ditmaal iets groter, het beeld van de vorige paragraaf laat zich in deze cijfers snel herkennen. Als reden voor de procentueel geringere positieve scores voor VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD kan worden gegeven, dat beide bladen weinig illusies koesteren over een snelle normalisering van de Duits-Duitse betrekkingen. Maar ondanks deze scepsis, die haar grond vindt in de als weinig soepel beoordeelde opstelling van de DDR (1), laten zowel het NRC/HANDELSBLAD als de VOLKSKRANT er geen twijfel over bestaan Brandt's initiatieven toe te juichen. Het ALGEMEEN HANDELSBLAD noemt Brandt na zijn eerste ontmoeting met DDR-premier Stoph een man van "diplomatieke allure" en wijst op "het politieke prestige dat hij in binnen- en buitenland bezig is zich te verwerven"

(2). De VOLKSKRANT prijst de "moed" en "vasthoudendheid", waarmee Brandt het gesprek met de DDR aangaat en beseft, evenals het NRC/HANDELSBLAD, dat van de eerste stappen niet veel meer verwacht kan worden dan "klimaatsverbetering en wat meer begrip voor elkaars standpunt" (3). In een hoofdartikel naar aanleiding van de eerste ontmoeting tussen Brandt en Stoph in maart '70, lezen we in dit verband:

"Maar ondanks deze onoverbrugbare kloof is Erfurt succesvol geweest. Want hier werd aangetoond, dat na jaren van verkrampte verhoudingen een zakelijk gesprek mogelijk is. Dat daarbij geen wonderen zijn gebeurd was te verwachten" (4).

Ook het ALGEMEEN HANDELSBLAD is zich ervan bewust dat "vijfentwintig jaar frustratie" zich niet van de ene dag op de andere laat oplossen (5), maar hoe moeizaam de betrekkingen ook mogen zijn, "de Bondsregering heeft de drempel van een nieuw tijdperk waarschijnlijk reeds overschreden" (6). Uiteindelijk zal, aldus deze krant, voor de erkenning van de DDR, het centrale probleem in de verhouding tussen beide Duitse staten, ongetwijfeld een modus worden gevonden (7). Wanneer deze modus eind '72 in het basisverdrag wordt vastgesteld tonen beide bladen zich verheugd over het realisme van de sociaal-liberale Duitslandpolitiek. De VOLKSKRANT plaatst het verdrag aan "het einde van een ontwikkeling in de Bondsrepubliek, waarbij het geloof in een herstel van de Duitse eenheid geleidelijk plaats heeft gemaakt voor het besef dat het bestaan van twee Duitse staten een onontkoombare realiteit is" (8). Het NRC/HANDELSBLAD uit daarnaast nog tevredenheid over het feit dat het accoord "is ingebed in een bredere bondgenootschappelijke politiek" (9), waaruit blijkt dat ook hier de vrees voor een 'Deutsche Alleingang' afwezig is. Een andere parallel in de beoordeling van Oost- en Duitslandpolitiek is de kritische houding die deze krant inneemt jegens de christen-democraten. Het aanhangig maken van het basisverdrag met de DDR bij het Constitutionele Hof te Karlsruhe "toont ... aan in welk besmet vaarwater de Duitse christen-democraten zich door de Beierse zusterorganisatie hebben laten slepen". Daarnaast was het feit, dat Barzel het veld moest ruimen na zijn "onverwacht moedige stellingname" over de toetreding van de BRD tot de VN - immers nauw samenhangend met opvattingen over Duitslandpolitiek - "een beschamende demonstratie van geestelijke impotentie van de tweede partij in de Bondsrepubliek" (10). Ook nu weer is, voor wat betreft de vroege jaren zeventig, de kritiek in de VOLKSKRANT gematigder van toon en Luyten gaat in '70 niet verder dan het optreden van oppositie als "niet eerlijk" te bestempelen (11).

De sympathie welke in VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD voor Brandt's Duitslandpolitiek waarneembaar is, is in de TELEGRAAF geheel afwezig. Pogingen om tot genormaliseerde betrekkingen te komen worden op zichzelf weliswaar niet afgewezen, maar de TELEGRAAF heeft blijkbaar zo weinig vertrouwen in het slagen daarvan, dat de Duitslandpolitiek bij voorbaat wordt omschreven als "Sisiphus-arbeid" (12). Evenmin als van de Sowjet-Unie zouden van de DDR concessies te verwachten zijn en meerdere malen wordt in de TELEGRAAF het gevaar gesignaleerd van omvangrijke, eenzijdige Westduitse tegemoetkomingen. Voor waarschuwingen daartegen is de Bondsregering echter "stokdoof en stekeblind", aldus de correspondent (13). Kritisch is dan ook het oordeel over het basisverdrag van '72.

Wordt in een hoofdartikel de Westduitse regering verweten onvoldoende de belangen van West-Berlijn te hebben behartigd, de correspondent gaat zelfs zover het verdrag "in strijd met de Westduitse grondwet" te noemen (14). Tenslotte blijft de TELEGRAAF negatief over de Duitslandpolitiek, daar de regering-Brandt te weinig rekening zou houden met de doelstelling van het zelfbeschikkingsrecht van de Oost Duitsers en meerdere malen wordt vanwege het uitblijven van liberalisering van de DDR gewezen op het falen van de Duitslandpolitiek (15).

In het bovenstaande zijn de verschillen tussen VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD enerzijds en de TELEGRAAF anderzijds duidelijk naar voren gekomen. Eén overeenkomst tussen de drie bladen kan tenslotte worden genoemd: de afwezigheid van enige sympathie voor de DDR, zowel aan het begin als aan het einde van de onderzochte periode. In de eerste plaats ontstaat de indruk dat de verdragen van de vroege jaren zeventig eerder ondanks dan dankzij de DDR tot stand zijn gekomen (16). Ten tweede worden voor de verslechtering van het Duits-Duitse klimaat in '80, wanneer de DDR opnieuw met verve de eis van volkenrechtelijke erkenning naar voren brengt en de 'Minimumaustausch' verdubbelt, de Oost Duitsers verantwoordelijk gesteld. De TELEGRAAF spreekt van "onaanvaardbare eisen" (17), volgens het NRC/HANDELSBLAD is Honecker met zijn uitspraken en eisen "weer aardig terug bij de toon die vóór de Oostverdragen alle Oostduitse uitspraken kenmerkte" (18) en de VOLKSKRANT stelt dat Honecker "de deur naar een verbetering van de betrekkingen met de Westduitse Bondsrepubliek voorlopig heeft dichtgeslagen" (19). Anderzijds verwijt Strabbing als enige de Bondsregering gebrek aan soepelheid, daar zij nog steeds niets wil weten van een volkenrechtelijke erkenning van de DDR. Dat in Bonn het woord erkenning taboe blijft is voor hem een gevolg van het feit dat de Bondsrepubliek "maar moeilijk kan leven met zijn treurige, niettemin logische, erfenis" (20).

Deze laatste opmerking van Strabbing duidt op een onderscheid, dat gemaakt moet worden in beschouwingen over Oost- en Duitslandpolitiek. Meer dan de eerste is de laatste nauw verweven met de herenigingsproblematiek en vragen naar Duitse nationaliteit en identiteit. In de periode dat de nieuwe Duitslandpolitiek op gang komt baart de 'Deutsche Frage' de VOLKSKRANT weinig zorgen. In een hoofdartikel over het basisverdrag schrijft de commentator dat "de Duitse deling zich in de geest van Bondsrepublieken al heeft voltrokken" (21). Later duikt echter, zij het in geringe mate, wel bezorgdheid op over de 'Wiedervereinigung'. Deze is met name gebaseerd op het gedrag van Strauss, die op gevaarlijke wijze inspeelt op Duits-nationale gevoelens onder de bevolking. Dat Strauss voor de DDR de naam 'Midden-Duitsland' gebruikt, toont aan dat hij "een grensverleggend politiek denker is", aldus een sarcastische Jacques Schmitz in maart '78 (22). Ben Knapen, die in het interview er blijk van gaf dergelijke zorgen over de hereniging niet te delen, richt in zijn beschouwingen over het Duitse vraagstuk de aandacht op de afwezigheid van identificatie van de gemiddelde Westduitse burger met zijn staat. Onder de titel "Duitser zijn betekent: niet weten wie je bent" stelt hij, dat de door velen niet verwerkte deling van Duitsland een onzekerheid met zich meebrengt, die, nog eens versterkt door het trauma van Weimar, leidt tot een krampachtige angst voor bedreiging van de po-

litieke stabiliteit. Deze krampachtigheid, die zich volgens Knapen onder andere laat herkennen in de anti-terreurmaatregelen en het Radikalenerlass, zal blijven bestaan "zolang Duitsers tobben met het portret van hun collectieve psyche". (dat wil zeggen met bovengenoemde identiteitsproblemen). Dit geldt ook voor die andere uiting van het gebrek aan identificatie met de Westduitse Bondsrepubliek, het zich onder het motto "Ich möchte meine Ruhe haben" terugtrekken uit de maatschappij en de blik richten op het gezinsleven (23). Ook correspondent Bouwer van de TELEGRAAF wijst op de afwezigheid van een Westduitse identiteit, wanneer hij een desinteresse vaststelt voor nationale feest- en gedenkdagen (24). Daarnaast is voor hem de herenigingsproblematiek van ondergeschikt belang. In '73 merkt hij daarover op:

"Eerlijk gezegd interesseert het de gemiddelde Duitser niets of de Bondsrepubliek en de DDR nog ooit weer worden herenigd" (25).

Vastgesteld kan worden, dat afgezien van de eenmalige uiting van bezorgdheid over het herenigingsstreven in de VOLKSKRANT, voor geen van de drie kranten het 'Wiedervereinigungsdenken' een acuut vraagstuk is. In de interviews bevestigde het merendeel van de gesprekspartners een dergelijke constatering, waarbij zij echter wel een slag om de arm hielden, daar, zoals Groen het uitdrukte, nationalisme een "brandstapel is die maar weinig nodig heeft om in vlammen op te gaan". NRC/HANDELSBLAD-commentator Schreiner vatte beide aspecten als volgt samen toen hem gevraagd werd of hij bezorgd is over een Duitse hereniging:

"Ja, ik kom er vandaan en ik weet hoe mijn familie redeneert. En vooral ... een belangrijk deel van de politieke en ambtelijke elite houdt vast aan officiële teksten zoals het herenigingsgebod van de grondwet, zoals wel blijkt uit de interpretatie die het Bundesverfassungsgericht nog in 1973 heeft gegeven. Maar dat betekent niet dat ik permanent wakker lig uit angst voor een Duits herenigingsstreven. Tegelijkertijd weet ik dat in een bepaalde constellatie een groot aantal politici het wel degelijk zullen proberen. Met andere woorden, je houdt in je achterhoofd vast dat het herenigingsstreven er is, waarbij je weet dat het geen politieke actualiteit is, zelfs niet voor de middellange termijn".

Het herenigingsstreven mag dan volgens de geïnterviewden geen politieke actualiteit zijn, vrijwel allemaal bleven zij huiverig voor een herenigd Duitsland. Argumenten die daarbij naar voren werden gebracht waren onder andere, dat dit destabiliserend zou werken op de huidige internationale politieke verhoudingen en dat dit een te machtig Duitsland op het Europese continent met zich zou brengen.

Tot slot kan met deze paragraaf de slotopmerking van de vorige paragraaf ondersteund worden geacht: VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD stellen zich achter de Duitslandpolitiek van de regering-Brandt, die hiermee volgens deze kranten het politieke prestige van de BRD doet toenemen. De scepsis over snelle resultaten doet aan deze sympathie niets af. De TELEGRAAF, weliswaar niet a priori tegen ontspanning of normalisering van betrekkingen, keurt de wijze waarop aan de Duitslandpolitiek wordt vormgegeven af en ziet in de opstelling van de DDR het bewijs dat Brandt's benadering illusoir is. Ook hier blijkt, evenals in het vorige hoofdstuk, dat deze krant de CDU/CSU-lijn bepleit. Een constatering die bevestigd werd in het interview met Heitink, die op de vraag op basis van welke informatiebronnen hij zijn commentaren schrijft antwoordde, dat daar veel CDU/CSU-materiaal onder is.

3.3 Westpolitiek

3.3.1 Europese Raad en Monetaire Unie

De geselecteerde hoofdartikelen zijn aan de hand van onderstaande criteria in het waarderingsschema ingeschaald:

positief: Het optreden van de Bondsrepubliek als Europese partner wordt ondersteund.

neutraal: Van het Westduitse optreden in Europees verband wordt zonder waardeoordelen verslag gedaan.

negatief: Het optreden van de Bondsrepubliek als Europese partner wordt bekritiseerd.

Waarderingsschema 3: De Bondsrepubliek en Europa.

	at	rel.	pos.	neutr.	neg.	at	rel.	pos.	neutr.	neg.	at	rel.	pos.	neutr.	neg.
	VOLKSKRANT					NRC/HANDELSBLAD					TELEGRAAF				
1969	0					0					4	1		1	
1970	1	1	1			0					2				
1971	1	1			1	0					1				
1972	1					7	2		2		3	1		1	
1973	0					3	2		1	1	2				
1974	1	1			1	3	2		1	1	1				
1975	0					6	2		2		1				
1976	1	1			1	10	1		1		2				
1977	1	1			1	7	2		2		2				
1978	1	1			1	6	5		3	2	1	1			1
1979	0					7	3		3	1	1	1	1		
1980	0					7	4	1	2		0				
tot. 69/80	7	6	1	3	2	56	23	1	17	5	20	4	1	2	1

Bron: WRR

Het eerste wat opvalt in het waarderingsschema is dat het aantal hoofdartikelen in het NRC/HANDELSBLAD over Europese Raad en Monetaire Unie dat van TELEGRAAF en VOLKSKRANT verre overtreft en dat de TELEGRAAF relatief de minste aandacht besteedt aan West-Duitsland als EG-partner. (Hierbij dient overigens te worden aangetekend dat geen van de hoofdartikelen dit als hoofdonderwerp heeft). Zowel het positief als negatief gewaardeerde artikel uit de TELEGRAAF heeft betrekking op incidentele gebeurtenissen, waardoor geen conclusies te trekken zijn over de waardering van deze krant over de Bondsrepubliek in Europees verband (1). Het NRC/HANDELSBLAD-en VOLKSKRANT-materiaal biedt meer aanknopingspunten voor enkele algemene opmerkingen. Zo zijn de vijf negatieve waarderingen die het waarderingsschema voor het NRC/HANDELSBLAD laat zien, vrijwel zonder uitzondering gebaseerd op vrees voor een Frans-Duitse overheersing in Europa. De as Bonn-Parijs stelt, aldus deze krant, de kleine EG-partners her-

haalde malen voor voldongen feiten, waardoor het democratisch functioneren van de Europese Gemeenschap op de tocht wordt gezet. In dit verband wordt in februari '80 kritiek geleverd op een Westduits voorstel om voor de EG een secretaris-generaal volgens NAVO-model te benoemen. Wantrouwen klinkt door in het hoofd-artikel wanneer de commentator opmerkt: "Op de recente topconferentie tussen Schmidt en Giscard zal dat wel zijn afgesproken". Het voornaamste bezwaar tegen het voorstel van de Bondsrepubliek is dat hierdoor de positie van de Europese Raad - toch al een institutie waar het NRC/HANDELSBLAD weinig gelukkig mee is (2) - versterkt zou worden ten koste van die van Commissie en Parlement. Op deze wijze zou het gelijkheidsbeginsel binnen het samenwerkingsverband van de EG, het democratisch fundament van de Gemeenschap, verder aangetast worden (3). NRC/HANDELSBLAD-commentator Schreiner lichtte in het interview toe, dat vrees voor een Frans-Duitse overheersing overigens eerder gebaseerd is op het Franse dan op het Westduitse optreden. Ook TELEGRAAF en VOLKSKRANT tonen zich bezorgd over een overheersing van de 'kleintjes' in Europa door de 'grote'. Hierbij wordt, evenmin als in het NRC/HANDELSBLAD, de Bondsrepubliek als grote 'boosdoener' naar voren gebracht. De TELEGRAAF noemt met name het Franse optreden "hooghartig"(4), terwijl de VOLKSKRANT in algemene termen spreekt over de vier grote EG-landen (5). Daarnaast stoort deze krant zich aan de Frans-Duitse onderonsjes (6).

Tenslotte tonen zowel NRC/HANDELSBLAD als VOLKSKRANT enige reserve ten aanzien van de economische macht van de BRD. Het NRC/HANDELSBLAD vreest in '78, dat bij een snelle totstandkoming van een Europese Monetaire Unie de aanpassingsmoeilijkheden in de afzonderlijke lidstaten wel tot maatschappelijke spanningen moeten leiden "zeker als het tempo en de richting der ontwikkeling door sterke landen als de BRD worden aangegeven". In samenhang met de beknutting van de nationale parlementaire bevoegdheden (begrotingsrecht) betekent dit een gevaar voor de democratie in de afzonderlijke EG-landen (7). Nadat in de VOLKSKRANT in '76 nog op vrij neutrale toon is vastgesteld dat "alleen struisvogels ... niet ernstig rekening zouden houden met de opvattingen van Bondskanselier Schmidt" (8), wordt in '78 naar aanleiding van de voorstellen over een op te richten Europees Monetair Fonds met enige zorg opgemerkt:

"Gezien het feit dat de Duitsers het meeste geld in het fonds zullen stoppen ligt het voor de hand dat de Bondskanselier Schmidt via het fonds zal proberen zijn strenge opvattingen van economische stabiliteit aan de andere landen op te leggen" (9).

Anderzijds relativeerde ex-commentator Groen deze bezorgdheid met de veronderstelling dat Bondskanselier Schmidt zelf een overheersende positie van de BRD in Europa "een hele negatieve ontwikkeling" zou vinden (10). Ook correspondent Luyten had in december '78 onder de titel "Politiek gewicht van Bonn blijft onhoudbaar groeien" gewezen op het bij Schmidt aanwezige besef "dat het uitoefenen van deze (economische) macht grote behoedzaamheid verlangt, omdat in het buitenland de economische en militaire macht van de Bondsrepubliek met argwaan wordt bekeken" (11).

Resumerend kan nu worden vastgesteld dat, voorzover de Westduitse houding in Europese aangelegenheden wordt becommentarieerd, dit voor geen van

de drie kranten aanleiding geeft tot werkelijke bezorgdheid voor een te zwaar stempel van de Bondsrepubliek. Wel tonen de drie bladen zich verdedigers van het Nederlandse belang, wanneer zij een aantasting van het gelijkheidsbeginsel binnen de Gemeenschap vrezen, maar daarbij is het niet primair aan het adres van de BRD dat de verwijten worden geuit.

3.3.2 De BRD en de NAVO

In het voorgaande is al verschillende malen terloops de vraag naar de bondgenootschappelijke trouw van West-Duitsland aan de orde gekomen. Om deze vraag uitgebreider te kunnen beantwoorden zijn de in VOLKSKRANT, NRC/HANDELSBLAD en TELEGRAAF verschenen hoofdartikelen over bijeenkomsten van de NAVO-raad bij het onderzoek betrokken, waarbij gezocht is naar uitspraken over de mate van loyaliteit van West-Duitsland jegens de NAVO. Daarbij is gebleken, dat geen van de drie kranten in dergelijke artikelen waarderende uitspraken heeft gedaan in de zin van deze vraagstelling. Het TELEGRAAF- en VOLKSKRANT-materiaal biedt geen enkel aanknopingspunt, daar nergens apart wordt ingegaan op de Westduitse houding binnen de NAVO. Het NRC/HANDELSBLAD gaat weliswaar in twee van de vijftien aangetroffen artikelen hier op in, maar daarbij vormt de beoordeling van de positie van de BRD beide keren slechts een schakel in een betoog over de algemene situatie binnen het bondgenootschap (1). Eénmaal, ten tijde van de oliecrisis van '73, wordt naar aanleiding van Euro-Atlantische spanningen de Westduitse houding naar voren gebracht. De Duitsers hadden er bij die gelegenheid op gewezen, dat in sommige gevallen de belangen van de partners aan weerszijde van de oceaan duidelijk uiteen kunnen lopen. Deze Duitse stellingname leidt echter niet tot twijfel over de bondgenootschappelijke trouw van de BRD, maar wordt uitsluitend gezien in het licht van de Euro-Amerikaanse relatie, waarna de commentator opmerkt dat "verbetering van het consultatiemechanisme ... bepaald geen overbodige luxe is" (2).

Uit het feit, dat noch in positieve, noch in negatieve zin uitspraken zijn aangetroffen over de Bondsrepubliek als NAVO-partner kan geconcludeerd worden, dat zij blijkbaar als een normale, betrouwbare bondgenoot wordt beschouwd. Deze conclusie leidt voor wat betreft de TELEGRAAF tot een nuancering van de eerder gebleken 'Rapallo-angst'. Commentator Heitink bevestigde in het interview de stelling dat de Westduitse Ostpolitik niet werkelijk heeft geleid tot de gedachte dat de dagen van de BRD binnen het bondgenootschap waren geteld, maar dat zij een 'verhoogde waakzaamheid' op dit punt teweeg bracht. Deze waakzaamheid betekende in de praktijk dat de TELEGRAAF het optreden van "linkse Duitse socialisten" als Brandt, Bahr en Wehner met argusogen heeft gevolgd. Zij zouden, aldus deze krant naar aanleiding van "onthullingen" van de 'Daily Telegraph', contacten hebben met Moskou over een mogelijk uittreden van de BRD uit de NAVO. Maar ondanks dit "gewroet van de linkervleugel" blijft West-Duitsland voor de TELEGRAAF een loyaal partner:

"Niemand heeft tot dusver aan de trouw van Bonn aan de NATO getwijfeld. De overtuiging blijft bestaan, dat de overgrote meerderheid van de West Duitsers een uittrading van hun land uit de NATO en een wegzenden van de Amerikaanse troepen uit West-Duitsland zal afwijzen" (3).

3.3.3 De Bondsrepubliek: een loyale partner van de Verenigde Staten?

De in de inleiding van dit hoofdstuk geformuleerde vragen met betrekking tot de Amerikaans-Duitse verhouding, waarbij centraal werd gesteld of de drie bladen in het Westduitse manoeuvreren tussen enerzijds het behartigen van Oosteuropese belangen en anderzijds zich een trouw partner betonen van de VS het gevaar zien opdoemen van een zich van Amerika loswekende Bondsrepubliek, heeft geleid tot de volgende criteria voor inschaling van het geselecteerde materiaal:

positief: Er bestaat geen twijfel over de betrouwbaarheid van de BRD als partner van de Verenigde Staten, dan wel de Westduitse opstelling in de wrijving tussen beide landen wordt ondersteund.

neutraal: Geen waardeoordeel over de Westduitse houding in de Amerikaans-Duitse relatie.

negatief: Er bestaat twijfel over de betrouwbaarheid van de BRD als partner van de Verenigde Staten, dan wel het Westduitse optreden in de wrijvingen tussen beide landen wordt bekritiseerd.

	at pos. neutr. neg.			at pos. neutr. neg.			at pos. neutr. neg.		
1970	VOLKSKRANT			NRC/HANDELSBLAD			TELEGRAAF		
ber.	4	2	1	12		12	3	3	
col.	0			1		1	1		1
h.a.	0			0			1	1	
tot.	4	2	1	13		13	5	4	1
1971	VOLKSKRANT			NRC/HANDELSBLAD			TELEGRAAF		
ber.	0			8	2	6	1	1	
col.	0			0			0		
h.a.	0			0			0		
tot.	0			8	2	6	1	1	
1972	VOLKSKRANT			NRC/HANDELSBLAD			TELEGRAAF		
ber.	0			0			0		
col.	0			0			0		
h.a.	0			0			0		
tot.	0			0			0		
1973	VOLKSKRANT			NRC/HANDELSBLAD			TELEGRAAF		
ber.	6	1	5	9	2	7	1		1
col.	0			0			0		
h.a.	1	1		1		1	0		
tot.	7	2	5	10	2	8	1		1
1974	VOLKSKRANT			NRC/HANDELSBLAD			TELEGRAAF		
ber.	0			3		3	0		
col.	0			1		1	0		
h.a.	0			0			0		
tot.	0			4		3	0		1
1975	VOLKSKRANT			NRC/HANDELSBLAD			TELEGRAAF		
ber.	1		1	4		4	0		
col.	0			0			0		
h.a.	0			0			1	1	
tot.	1		1	4		4	1	1	
1976	VOLKSKRANT			NRC/HANDELSBLAD			TELEGRAAF		
ber.	0			0			0		
col.	0			0			1	1	
h.a.	0			0			0		
tot.	0			0			1	1	

	at pos. neutr. neg.	at pos. neutr. neg.	at pos. neutr. neg.
1977	VOLKSKRANT	NRC/HANDELSBLAD	TELEGRAAF
ber.	2 1 1	6 6	2 2
col.	1 1	1 1	0
h.a.	0	1 1	0
tot.	3 2 1	8 1 7	2 2
1978	VOLKSKRANT	NRC/HANDELSBLAD	TELEGRAAF
ber.	2 2	6 6	0
col.	4 1 2 1	1 1	0
h.a.	0	1 1	0
tot.	6 1 4 1	8 1 7	0
1979	VOLKSKRANT	NRC/HANDELSBLAD	TELEGRAAF
ber.	0	4 4	2 2
col.	0	0	0
h.a.	0	0	0
tot.	0	4 4	2 2
1980	VOLKSKRANT	NRC/HANDELSBLAD	TELEGRAAF
ber.	10 2 8	24 6 18	3 2 1
col.	5 2 3	2 1 1	0
h.a.	0	1 1	0
tot.	15 4 11	27 7 20	3 2 1
tot. 70/80	36 11 22 3	86 13 72 1	16 7 8 1

Bron: WRR

De spanningen tussen de Verenigde Staten en de Bondsrepubliek geven noch voor het NRC/HANDELSBLAD, noch voor de VOLKSKRANT op enig moment aanleiding te twijfelen aan de trouw van de laatste aan de eerste, een gevolgtrekking die na de paragrafen over Ostpolitik en NAVO niet verbaast. De positief gewaardeerde artikelen uit de beginjaren zeventig benadrukken ofwel de goede verstandhouding of noemen de BRD expliciet een trouw bondgenoot (1). In het NRC/HANDELSBLAD wordt in deze periode voorts ontkend, dat er een serieuze anti-Amerikaanse stroming in West-Duitsland zou bestaan (2). De VOLKSKRANT verwijt de Bondsrepubliek zelfs éénmaal, na de Amerikaanse bombardementen op Vietnam van december '72, dat zij te weinig afstand durft te nemen van de VS. Hoewel erkend wordt, dat de Bondskanselier voor zijn Ostpolitik niet zonder Amerika wil en kan, juist hij als Nobelprijswinnaar voor de vrede "had als eerste de plicht gehad de barbaarsheid van deze bombardementen aan de kaak te stellen" (3). De negatieve score van beide bladen kan beschouwd worden als incidenteel geuite kritiek op de Westduitse houding inzake bepaalde spanningen tussen de twee partners. Als voorbeeld kan hier volstaan de door Luyten gedeelde Amerikaanse bezorgdheid over het Duits-Braziliaanse atoom-verdrag van '75 (4). Het waarderingschema toont tenslotte dat ook in de TELEGRAAF het beeld naar

voren komt van een Bondsrepubliek die loyaal is aan de VS. Opmerkelijk positief is zelfs een hoofdartikel uit april '70, wanneer na het "succesvolle" bezoek van Brandt aan Nixon met grote tevredenheid wordt vastgesteld, dat Brandt ervan blijk heeft gegeven veel belang te hechten aan een sterke NAVO en dat hij het bondgenootschap een "onmisbare voorwaarde" voor ontspanningspolitiek heeft genoemd. Door deze stellingname van de Bondskanselier zijn, aldus de TELEGRAAF, de risico's van de ontspanningspolitiek tot "zo gering mogelijke proporties teruggebracht" (5).

Zoals gesteld worden aan de periodiek optredende spanningen tussen de BRD en de VS in het NRC/HANDELSBLAD geen pessimistische beschouwingen verbonden. Eerder ontstaat in het midden van de jaren zeventig het beeld van een land dat naast een economisch leidende rol nu ook een politiek leidende rol gaat spelen: een proces dat nu eenmaal een noodzakelijke aanpassing in de verhouding met zich mee brengt (6). Toch blijkt de gedurende de jaren zeventig in zowel NRC/HANDELSBLAD als VOLKSKRANT meerdere malen geconstateerde toegenomen politieke zelfstandigheid in '80 bijzonder "broos", wanneer "evenwichtskunstenaar" Schmidt zijn "balanceeract" tussen de beide supermachten opvoert (7). Het dilemma van de Westduitse buitenlandse politiek, door VOLKSKRANT-correspondent Strabbing omschreven als "pal staan achter bondgenoot Amerika, maar ervoor zorgen dat je de Russen niet voor het hoofd stoot" (8), toont aan hoe gering de speelruimte van de BRD wordt en hoe groot haar machteloosheid in een periode van toenemende Oost-Westspanningen. Het is dan ook vooral in '80 met de Afghanistan- en Iran-crisis en de door Carter afgekondigde boycot van de Olympische Spelen, dat Strabbing en Knapen de Westduitse politieke speelruimte ineen zien schrompelen (9). Vanwege de militaire afhankelijkheid van de VS, waarover Knapen opmerkt dat "op dit punt ... er de laatste 35 jaar niets veranderd is", voorziet de NRC/HANDELSBLAD-correspondent in januari '80, dat Bonn binnen afzienbare tijd de solidariteit met de VS zal moeten laten prevaleren boven die andere 'poot' van de Westduitse buitenlandse politiek, de ontspanning (10). Dat dit niet van harte zal gaan moge duidelijk zijn:

"... de hartstochten uit de Amerikaans-Duitse relatie zijn verdwenen. Met als gevolg dat deze politiek-militaire afhankelijkheid minder een aangenaam-noodzakelijk dan wel een hinderlijk-noodzakelijk karakter krijgt" (11).

Ook Strabbing voorspelt, dat "koorddanser" Schmidt bij een verdere verslechtering van de Amerikaans-Russische betrekkingen zijn voorzichtige koers zal moeten aanpassen: "Tijd rekken is nog slechts het parool. Maar hoe lang kan dat nog?" (12). Daar de Bondsrepubliek "de grootste 'afnemer' is van door Amerika geproduceerde veiligheid" is duidelijk tot welke keus zij uiteindelijk zal worden gedwongen. Zowel in VOLKSKRANT als NRC/HANDELSBLAD wordt de suggestie van "'zelf-Finlandisering'" van de Bondsrepubliek of een tweede 'Rapallo' dan ook van de hand gewezen. Ben Knapen:

"Zo gemakkelijk een armoedige bevolking in 1922 voor avontuur te vinden was, zo moeilijk is dat een welvarende, op rust gestelde middenklassemaatschappij anno 1980" (14).

Luyten noemt in '78 deze met name in Amerika opkomende vrees wel verklaarbaar - daarbij verwijst hij naar de hierboven reeds enkele malen gememoreerde onverenigbaarheid van de Westduitse buitenlandse politieke doelen - maar hij deelt deze angst niet: "Een nieuwe Duitse politiek los van NATO en EG is ... niet in zicht" (15). Voor hem bestaat het gevaar eerder daarin dat een uiteendrijven van Bonn en Washington "zal kunnen leiden tot isolationisme aan deze of gene zijde van de Atlantische

Oceaan, waarbij dan in Europa onvermijdelijk de economisch sterke Bondsrepubliek een machtige positie zal gaan innemen". Onder aanvoering van Strauss zou op dat moment het verlangen naar een eigen Duitse atoombewapening of een Europese kern-macht weer naar voren kunnen komen:

"Dat hij (Strauss) thans geen enkele macht bezit, is geen reden deze gedachten zorgeloos weg te wuiven" (16).

Tenslotte kan voor wat betreft VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD gewezen worden op de sympathie welke blijkt voor het optreden van Schmidt. Spreekt Luyten in '78 nog betrekkelijk neutraal over "de meer pragmatische Schmidt en de meer moraliserende Carter", in '80 blijkt in de VOLKSKRANT een duidelijke voorkeur voor de "voorzichtig afwachtende houding" van Bonn boven de "onvoorspelbare grillige inslag" van Carter's beleid (17). En ook Knapen prijst de matigende rol, die Schmidt in de internationale politieke verhoudingen tracht te spelen (18).

De TELEGRAAF geeft in deze periode een afwijkend beeld te zien. Twijfelde deze krant in het begin van de jaren zeventig niet aan Bonn's trouw aan Washington, in april '80 wordt met zorg geconstateerd dat in West-Duitsland "met de dag meer de vraag wordt gehoord of de Bondsrepubliek nog wel langer Washington door dik en dun moet blijven steunen". Correspondent Herter gaat daarbij zelfs zover door te stellen dat dergelijke geluiden "niet ver meer verwijderd zijn van het geestelijk accoord gaan met het zich laten Finlandiseren" (19). Daarnaast verwijt Bouwer in '79 aan Schmidt, hoewel deze "zich waarschijnlijk niet ten onrechte beschouwt als de meer ervaren regeringsleider en de betere kenner van de wereldeconomie ... dat hij over de Amerikanen en hun president niet maar kan zeggen wat hem voor de mond komt" (20). Anderzijds kan worden opgemerkt, dat dergelijke artikelen slechts in beperkte mate zijn aangetroffen. Reken daarbij, dat in eerder aangehaalde hoofdartikelen uit '80 (21) de buitenlandse politiek van Schmidt werd geprezen, dan kan voor de TELEGRAAF de conclusie niet luiden dat aan het eind van de jaren zeventig de Westduitse trouw aan de VS diepgaand in twijfel is getrokken. Evenals in de beoordeling van de Westduitse loyaliteit aan de NAVO in het begin van de jaren zeventig, geldt ook voor de betrouwbaarheid van de Bondsrepubliek in de Amerikaans-Duitse relatie aan het eind van de periode, dat het Westduitse optreden met 'verhoogde waakzaamheid' wordt gadeslagen. Voor VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD kan resumerend worden vastgesteld dat een dergelijke waakzaamheid afwezig is. Noch de toegenomen politieke zelfstandigheid, noch het behartigen van Oosteuropese belangen wekt twijfel over de betrouwbaarheid van West-Duitsland als partner van de VS. Eerder blijkt genoemde politieke zelfstandigheid op drijfzand gebaseerd wanneer de internationale verhoudingen de BRD tot een keuze dwingen. Het beeld dat daarbij ontstaat is dat van een schoorvoetende, maar loyale partner, die voorzichtig manoeuvrerend nog iets van een détente en daarmee haar eigen politieke speelruimte overeind tracht te houden. Een streven dat in beide bladen op een welwillend positieve benadering kan rekenen.

3.4 Bondsrepubliek en buitenlandse politiek: conclusie

Ook op het terrein van de buitenlandse politiek blijkt in de beoordelingen van VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD een ontwikkeling te constateren, welke past binnen het interpretatiekader van de golfbewegingsthese. De Oost-Europapolitiek

van de jaren '70-'73 werd door beide kranten toegejuicht en leverde aldus een positieve bijdrage aan het politieke prestige van de Bondsrepubliek. Een belangrijk argument voor VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD om de nieuwe Ostpolitik te ondersteunen was, dat de sociaal-liberale coalitie bereid bleek de territoriale consequenties van de Tweede Wereldoorlog te erkennen, waardoor de Westduitse buitenlandse politiek het realistische uitgangspunt kreeg van de na-oorlogse status quo. Voorts werd de verzoeningspolitiek positief beoordeeld, omdat zij deel uitmaakte van de ontspanning tussen Oost en West, die deze periode kenmerkte. Hierdoor droeg West-Duitsland bij aan de afzwakking van de Oost-Westtegenstelling. Daarnaast betekende het feit dat de BRD een loyaal partner binnen het bondgenootschap was en bleef - een conclusie die zich ook laat afleiden uit de paragrafen over de Westpolitik - dat niet gevreesd hoefde te worden voor een 'Deutsche Alleingang'. Ook dit droeg bij, met name voor het NRC/HANDELSBLAD, tot een gunstige waardering van de Ostpolitik. De argumenten, op grond waarvan alleen al op basis van de nieuwe Ostpolitik in VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD met de komst van de regering Brandt-Scheel het Duitslandbeeld in positieve zin veranderde, kunnen nog eens worden samengevat met een citaat uit een NRC/HANDELSBLAD-commentaar van december '75. In een terugblik op de Ostpolitik van de vroege jaren zeventig lezen we:

"Deze wending naar realisme, weg van enig revanchisme, hebben wij steeds toegejuicht. De Ostpolitik, katalysator zowel als onderdeel van een Oost-West-ontspanningsbeleid, maakte het mogelijk de Duitse bondgenoot als een normale Europese staat te zien, die een hoogst belangrijke maar niet langer door mythes gemotiveerde rol in Europa speelt" (1).

Nadat de periode van de doorbraak in de Duits-Oosteuropese verhouding was afgesloten en op het politieke vlak consolidatie optrad, gaf de Ostpolitik geen aanleiding meer voor lovende commentaren of 'voorpaginanieuws'. De politieke situatie in het binnenland ging de aandacht opeisen en doet het prestige van de Bondsrepubliek afnemen. Zoals in het vorige hoofdstuk duidelijk naar voren kwam, ontstond in deze periode bezorgdheid over de ontwikkeling van rechtsstaat en geestelijk klimaat. Het was ook in deze jaren, dat in de VOLKSKRANT, zij het in geringe mate, vrees waarneembaar werd voor een ontwikkeling waarbij door de sterke economische positie van de Bondsrepubliek haar EG-partners gedwongen zouden worden tot een "stabiliteitspolitiek naar Duits model" (2). Met de toename van de internationale spanningen aan het einde van de jaren zeventig en het vrijwel verdwijnen van de binnenlandse problematiek uit de jaren daarvoor, verschoof het perspectief opnieuw. Schmidt's optreden als 'bemiddelaar' tussen Oost en West werd positief gewaardeerd, waarbij ook toen weer met tevredenheid werd geconstateerd, dat West-Duitsland met beide benen in het bondgenootschap stond. Dit laatste bepaalde tegelijkertijd de smalle marges van de speelruimte die Schmidt zich kon permitteren om een werkelijk bemiddelende rol te vervullen. Schmidt's kans van slagen werden bij een voortgaande verslechtering van het klimaat dan ook niet erg hoog ingeschat.

Ook in de interviews met NRC/HANDELSBLAD en VOLKSKRANT-medewerkers dook een dergelijk beeld op. Heldring was daarbij de enige die enkele kritische kanttekeningen maakte. Zo bleek hij door de gebeurtenissen van '80 minder zeker geworden van zijn eerdere overtuiging dat Schmidt immuun zou zijn voor neutraliteitsdenken. De andere gesprekspartners beoordeelden Schmidt's optreden zonder uitzondering positief. Groen had daarbij met name waardering voor het feit, dat Schmidt niet zozeer

als Westduitse Bondskanselier de Amerikaans-Russische dialoog weer op gang trachtte te brengen, maar dat hij zich als representant van West-Europa opstelde, zich verzekerd van ruggesteun van de Europese partners. Knapen en Luyten vroegen zich in dit verband af wie er nog in staat zou zijn de Russen en Amerikanen om de tafel te krijgen wanneer de Westduitse Bondskanselier daar niet in zou slagen. Daarnaast werd herhaalde malen gewezen op het feit, dat wanneer het er op aan komt de Westduitse militaire afhankelijkheid haar met handen en voeten bindt aan de VS. Knapen, ook in zijn artikelen voortdurend wijzend op de geringe politieke speelruimte van West-Duitsland, wilde weliswaar niet spreken van "een bezet land", maar zo zei hij, "het heeft nog wel een aantal trekken daarvan". NRC/HANDELSBLAD-commentator Schreiner tenslotte merkte in dit verband op:

"De kwestie Afghanistan heeft opnieuw duidelijk gemaakt, dat Europa een provincie is, waar het werkelijke gebeuren door de Grote Twee wordt beheerst en dat Duitsland totaal afhankelijk is van de Oost-Westverhouding".

Leverden de in VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD gemaakte beoordelingen van de Westduitse buitenlandse politiek ten aanzien van Oost-Europa voor deze bladen een verdere bevestiging van de golfbewegingsthese, het TELEGRAAF-materiaal toonde aan dat ook op dit terrein een dergelijke waarderingscurve uit deze krant niet afleidbaar was. Met argwaan volgde de TELEGRAAF de pogingen van de regeringen Brandt-Scheel om met de Oosteuropese landen tot genormaliseerde betrekkingen te komen. Dat daardoor het vertrouwen in de BRD eerder af-dan toenam, had niet zozeer betrekking op het feit dat naar ontspanning werd gestreefd als wel op de wijze waarop dat gebeurde. De TELEGRAAF vreesde dat West-Duitsland een te grote concessiebereidheid ten toon zou spreiden, waardoor het westelijk bondgenootschap zou verzwakken. Terugblikkend op deze periode merkte Heitink in het interview echter op dat deze angst achteraf ongegrond is gebleken. Overigens leidde het wantrouwen van deze jaren niet tot doorlopende bezorgdheid over een mogelijke 'Deutsche Alleingang'. In artikelen over de Amerikaans-Duitse relatie bleek geen spoor van twijfel over de Westduitse trouw aan de VS. Een dergelijke twijfel kwam wel naar voren in de late jaren zeventig, toen de correspondent met zorg wees op een toenemend neutraliteitsdenken in de Bondsrepubliek. En ook Heitink lichtte mondeling toe dat hij om deze reden het optreden van Schmidt in '80 niet zonder argwaan had gadegeslagen. Dat voor de TELEGRAAF noch in de vroege noch in de late jaren zeventig sprake was van een toenemend politiek prestige van de Bondsrepubliek kan worden verklaard uit de door deze krant zo sterk gevoelde Sowjet-dreiging. Iedere ontwikkeling, die interne verdeeldheid binnen de NAVO met zich zou kunnen brengen of die anderszins het bondgenootschap zou verzwakken geeft daarbij aanleiding tot bezorgdheid. Zo ook werd de Westduitse Oost-Europapolitiek met zorg gadegeslagen, daar deze volgens de TELEGRAAF in haar eerste fase een verzwakt bondgenootschap tot gevolg had kunnen hebben en in de spanningen van het einde van de jaren zeventig/begin jaren tachtig, alsnog tot een dergelijke verzwakking zou kunnen leiden. Opmerkelijk is daarbij dat de TELEGRAAF blijkbaar de politieke speelruimte van West-Duitsland groter inschat dan de VOLKSKRANT en het NRC/HANDELSBLAD. In deze bladen wordt er immers steeds op gewezen, dat de Bondsrepubliek niet in staat zou zijn, zo zij dat zou willen, tot meer distantie van de NAVO gezien haar afhankelijkheid van de Amerikaanse veiligheidsgarantie.

4.1 Inleiding

Twee aspecten van het brede terrein dat met bovenstaande titel is aangegeven komen in dit hoofdstuk aan de orde. Allereerst wordt aandacht besteed aan de in VOLKSKRANT, NRC/HANDELSBLAD en TELEGRAAF aangetroffen waardering voor de wijze waarop de Westduitse economie is georganiseerd en waarop daaraan door beleid vorm wordt gegeven. Gaat het bij dit eerste aspect uitsluitend om beoordelingen van de situatie in de Bondsrepubliek, bij het tweede element gaat het om de vraag - en dit veronderstelt dat vergelijkingen worden gemaakt tussen economische situatie en beleid van beide landen - in hoeverre West-Duitsland in deze aan Nederland ten voorbeeld wordt gesteld. Bij deze laatste vraag is eveneens van belang hoe de drie kranten de verwevenheid van beide economieën - om niet te spreken van Nederlandse afhankelijkheid van de Bondsrepubliek - beoordelen. Worden de nauwe economische betrekkingen positief gewaardeerd en wordt er voor gepleit dat Nederland zijn beleid op het Duitse afstemt of wordt de Nederlandse economie in te hoge mate afhankelijk beschouwd van de Duitse, wat mogelijkserwijs een pleidooi voor verkleining van die afhankelijkheid impliceert?

Met bovengenoemde twee aspecten is de vraagstelling voor dit hoofdstuk gegeven. Van belang zal daarbij zijn of de in VOLKSKRANT, NRC/HANDELSBLAD en TELEGRAAF gemaakte beoordelingen over de Westduitse economie parallellen vertonen met de beeldvorming over binnen- en buitenlandse politiek, zoals deze in voorgaande hoofdstukken werd belicht. Anders gezegd: leidt een verandering van het Duitslandbeeld, zoals na '72 in NRC/HANDELSBLAD en VOLKSKRANT, ook tot een wijziging van de manier waarop over de Nederlands-Duits economische betrekkingen wordt geschreven? Of zijn in de beeldvorming over beide terreinen geen 'dwarsverbindingen' waarneembaar?

Voor de indeling van dit hoofdstuk is gekozen voor een paragraaf, waarin economische situatie en beleid van de Bondsrepubliek centraal staat (4.2), onderverdeeld in subparagrafen (4.2.1 tot en met 4.2.5) en een paragraaf over de Duits-Nederlandse betrekkingen op handels- en industrieel gebied (4.3). In 4.2.1 tot en met 4.2.5 komen achtereenvolgens aan de orde: de periodiek uitgebrachte adviezen aan de Bondsregering door vijf onafhankelijke economische onderzoeksinstituten en door de zogenaamde Sachverständigenrat, de door de Bondsregering gevoerde conjunctuurpolitiek, het monetaire beleid en de rentepolitiek van de Bundesbank, het energiebeleid na de oliecrisis van '73, en tenslotte de sociale verhoudingen in de Bondsrepubliek. Het behoeft nauwelijks verdere toelichting dat beide aspecten van de vraagstelling in de verschillende subparagrafen niet in even sterke mate aan bod kunnen komen. Het materiaal richt zich primair op de Westduitse economie, zodat het tweede aspect hier en daar relatief onderbelicht blijft. Tenslotte dient te worden opgemerkt dat voor sommige (sub)paragrafen niet al het materiaal dat betrekking heeft op het onderwerp bij het onderzoek is betrokken. Voor een nadere verantwoording van de materiaalselectie zij ook nu weer verwezen naar pagina 150/151.

4.2 Economische situatie en beleid

4.2.1 Beleidsaanbevelingen

De artikelen in NRC/HANDELSBLAD, VOLKSKRANT en TELEGRAAF over de door de onderzoeksinstituten en Sachverständigenrat (ook wel 'raad van vijf wijze mannen' genoemd of kortweg 'vijf wijzen') uitgebrachte beleidsadviezen vallen vrijwel zonder uitzondering in de categorie 'feitelijke berichtgeving'. Als enige neemt VOLKSKRANT-correspondent Luyten eenmaal stelling tegen een uitgebracht advies. In '74 bekritiseert hij de 'raad van vijf wijze mannen', wanneer zij zich in het dilemma van werkloosheidsbestrijding of anti-inflatiepolitiek heeft uitgesproken voor het laatste en daardoor "duidelijk de zijde van de ondernemers heeft gekozen":

"Zij hebben de verantwoordelijkheid voor minder inflatie en een meer stabiele geldwaarde praktisch uitsluitend gelegd op de schouders van de werknemers".

Met hun aanbevelingen hebben zij hun voorkeur laten blijken voor de "eenvoudige oplossing dat wat goed is voor de Westduitse ondernemers ook goed is voor de economie" (1).

In NRC/HANDELSBLAD en TELEGRAAF zijn noch positieve noch negatieve uitspraken aangetroffen over de adviezen aan de Bondsregering. Wel wordt in opiniëren de artikelen daarover gewag gemaakt van het belang van de Westduitse economie voor Nederland. Wanneer de 'vijf wijzen' in november '75 een opleving van de Westduitse economie voorspellen schrijft economisch-redacteur Damen dat "voor Nederland ... de voorzichtige aanwijzing van een beginnend Duits economisch herstel overigens bemoedigend is, gezien de omvang van onze industriële toelevering en de omvang van de Duitse consumptie aan niet-industriële waar". Anderzijds maakt hij zich weinig illusies over snelheid en omvang van dit herstel in Duitsland en Nederland, zeker voor wat betreft de gevolgen ervan voor de werkgelegenheid. Aantrekkende conjunctuur hoeft immers geenszins te leiden tot afname van de werkloosheid, gezien de investeringen in arbeidsbesparende technieken (2). Ook in de TELEGRAAF wordt het belang van de Westduitse economie voor Nederland onderkend, zoals bijvoorbeeld in december '77:

"Als het West-Duitsland beter gaat, straalt allicht iets van die betere gang van zaken op ons land af. En daar zitten we echt om verlegen" (3).

Als enige krant maakt het NRC/HANDELSBLAD in deze context eenmaal een vergelijking tussen het Nederlandse en Duitse economische beleid. In een hoofdartikel van '72 wordt de verwachting uitgesproken, dat het advies van de 'vijf wijzen' om de inflatie te beteugelen - onder andere door middel van een toeslag van 10% op de belastingen, waardoor het geldvolume verminderd kan worden en de consumptieve vraag afneemt - waarschijnlijk een periode van uiteenlopende financieel-economische politiek in Nederland en West-Duitsland inleidt ondanks de zo "nauwe economische betrekkingen". De sympathie voor deze voorstellen, welke tot een vermindering van de inflatie moeten leiden, betekent echter niet dat zij ook op de Nederlandse situatie van toepassing worden geacht. Erkend wordt namelijk, dat in de BRD de ruimte voor dergelijke maatregelen groter is, daar in Nederland de expansieve uitgavenpolitiek reeds tot een hoge belastingdruk heeft geleid en een verdere verhoging slechts afwentelen tot gevolg heeft. Bovendien:

"Sociaal kunnen de Duitsers ... beter tegen een stootje, niet alleen door de aanzienlijk lagere belastingdruk bij de lagere inkomens, maar ook door de robuuster structuur van hun industrie" (4).

Voor zover deze summiere gegevens een concluderende opmerking toelaten kan worden vastgesteld, dat meer dan de VOLKSKRANT, NRC/HANDELSBLAD en TELEGRAAF het belang van de Nederlands-Duitse economische betrekkingen een rol laten spelen in de beoordelingen. Wanneer in de BRD een economische opbloei wordt voorspeld waarderen beide kranten dit positief vanuit Nederlands perspectief. Opvallend is overigens dat wanneer de onderzoeksinstituten met minder gunstige prognoses over de ontwikkeling van de Westduitse economie komen, in de artikelen daarover geen negatieve geluiden worden aangetroffen over de hechte economische banden tussen Nederland en de Bondsrepubliek.

4.2.2 Conjunctuurpolitiek

De volgende criteria zijn gehanteerd om de artikelen over de Westduitse conjunctuurpolitiek in het waarderingsschema in te schalen:

positief: De door de Bondsregering gevoerde conjunctuurpolitiek wordt gunstig beoordeeld. Bij eventuele vergelijkingen met het Nederlandse beleid wordt de Westduitse politiek als meer doeltreffend beschouwd.

neutraal: Geen waardeoordeel over het gevoerde beleid.

negatief: De Westduitse conjunctuurpolitiek wordt ongunstig beoordeeld. Eventuele vergelijkingen tussen het Nederlandse en Duitse beleid vallen uit in het voordeel van Nederland.

Waarderingsschema 1: Conjunctuurpolitiek

	at pos. neutr. neg.				at pos. neutr. neg.				at pos. neutr. neg.			
1970	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF			
ber.	14	1	12	1	12	1	11		8		6	2
col.	0				9		5	4	1			1
h.a.	0				0				0			
tot.	14	1	12	1	21	1	16	4	9		6	3
1971	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF			
ber.	6		4	2	7		7		8		7	1
col.	0				1		1		0			
h.a.	2	1		1	0		0		2	1	1	
tot.	8	1	4	3	8		8		10	1	8	1

	at pos. neutr. neg.				at pos. neutr. neg.				at pos. neutr. neg.			
1972	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF			
ber.	3	2	1		7	7			4	2	2	
col.	0				0				0			
h.a.	1		1		0				1	1		
tot.	4	2	2		7	7			5	1	2	2
1973	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF			
ber.	4	3	1		16	16			14	12	2	
col.	0				2	1	1		0			
h.a.	0				1	1			1	1		
tot.	4	3	1		19	2	17		15	1	12	2
1974	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF			
ber.	8	2	5	1	22	2	20		6	1	5	
col.	0				2		2		0			
h.a.	0				1	1			5	5		
tot.	8	2	5	1	25	3	22		11	6	5	
1975	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF			
ber.	11	1	9	1	18	1	16	1	10		10	
col.	0				3	1	2		1			
h.a.	0				1	1			2	2		
tot.	11	1	9	1	22	3	18	1	13	2	10	1
1976	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF			
ber.	2	1	1		4	4			7	7		
col.	0				2	2			0			
h.a.	0				0				2	2		
tot.	2	1	1		6	2	4		9	2	7	
1977	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF			
ber.	12	10	2		12	11	1		13	13		
col.	0				5	1	3	1	2	1	1	
h.a.	0				2	1		1	0			
tot.	12	10	2		19	2	14	3	15	1	14	
1978	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF			
ber.	12	12			19	19			11	1	10	
col.	0				4	1	3		1		1	
h.a.	0				0				0			
tot.	12	12			23	1	22		12	1	11	

	at pos. neutr. neg.			at pos. neutr. neg.			at pos. neutr. neg.		
1979	VOLKSKRANT			NRC/HANDELSBLAD			TELEGRAAF		
ber.	5	2	3	5	4	1	2	2	
col.	0			0			0		
h.a.	0			0			0		
tot.	5	2	3	5	4	1	2	2	
1980	VOLKSKRANT			NRC/HANDELSBLAD			TELEGRAAF		
ber.	3		3	13	1	11	5	3	2
col.	1	1		1		1	0		
h.a.	0			0			0		
tot.	4	1	3	14	1	12	5	3	2
tot.	84	8	64	12	169	15	144	10	106
70/80									15
									80
									11

Bron: WRR

Met bovenstaand schema is de in voorgaande hoofdstukken steeds opduikende tegenstelling tussen VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD enerzijds en TELEGRAAF anderzijds doorbroken. Is voor alle drie de bladen voor het begin van de jaren zeventig een kritische teneur waarneembaar, voor de daaropvolgende jaren valt op dat deze kritische toon in de VOLKSKRANT tot en met '77 aanhoudt, terwijl NRC/HANDELSBLAD en TELEGRAAF vanaf '73 een overwegend positief beeld te zien geven. Opmerkelijk is dat aan het einde van de jaren zeventig de kritiek in de VOLKSKRANT verstomt en in het NRC/HANDELSBLAD weer sterker naar voren komt. Ook in de TELEGRAAF worden in '80 opnieuw kritische opmerkingen aangetroffen.

Als reden voor de omslag die de TELEGRAAF en het NRC/HANDELSBLAD in '73 te zien geven kan worden genoemd, dat sinds dat jaar de anti-inflatiepolitiek van de Bondsregering haar vruchten begint af te werpen. Daarvoor overheerst kritiek op de falende stabilisatiepolitiek van de regering Brandt, welke overigens in de TELEGRAAF het scherpst naar voren is gebracht. In september '70 noemt correspondent Bouwer de financieel-economische politiek van de bondsregering "miserabel", waar bovendien "geen touw meer aan vast te knopen is". Naar Nederlands voorbeeld acht hij een loonstop en een belastingverhoging "dringend noodzakelijk" (1). Ondanks de negatieve beoordeling van de stabilisatiepolitiek, die een kritiek op Schiller impliceert, spreekt de TELEGRAAF meerdere malen haar bewondering uit voor deze minister van economische zaken, onder andere vanwege zijn "sterk geloof in zoveel mogelijk economische vrijheid" (2). Het ALGEMEEN HANDELSBLAD twijfelt in '70 eveneens aan de effectiviteit van de maatregelen, die tot afremming van de hausse en vermindering van de inflatie moeten leiden:

"In Duitsland, dat tot nog toe als het stabielste land gold, lukt het evenmin ... van een stabilisatie of een prijs- en inkomenspolitiek is geen sprake" (3).

Gezien de falende stabilisatiepolitiek betoont de schrijver van deze rubriek zich in dat jaar dan ook sceptisch over de zin van een studiereis van Nederlandse werkgevers en werknemers naar de BRD om de werking van het vrije loonsysteem en de werking van de deskundigenraad te bestuderen:

"Veel constructieve lering zal de Nederlandse delegatie dus niet uit de Duitse situatie kunnen trekken "(4).

Een positiever beeld over de anti-inflatiepolitiek geeft het NRC/HANDELSBLAD in februari '73 naar aanleiding van de begroting voor dat jaar:

"Zowel als bijdrage tot grotere prijsstabiliteit als uit oogpunt van sociaal beleid heeft de socialistisch-liberale coalitie zich op het eerste gezicht aardig uit de inflatieperikelen weten te redden" (5).

Ook Damen prijst in '73 de stabilisatiepolitiek van de regering Brandt, die hij niet alleen geloofwaardig noemt, maar bovendien kenschetst als "het uitgebreidste anti-inflatieprogram dat ooit in de moderne tijd door een regering is uitgewerkt" (6).

In de volgende jaren blijft het succes van de inflatiebestrijding een positief element voor het NRC/HANDELSBLAD in de beoordeling van het Westduitse economische beleid (7). Ook de TELEGRAAF prijst in '73 de maatregelen ter bestrijding van de geldontwaarding, waarbij wordt opgemerkt dat het na deze "forse aanpak" van de inflatie in de BRD "elke leek en ook de leden van het kabinet Den Uyl duidelijk zal zijn, dat we in Nederland, wat de inflatiebestrijding betreft, er niet mee kunnen voortgaan Gods water over Gods akker te laten lopen" (8). In het daaropvolgende jaar geeft de TELEGRAAF blijk van een uitzonderlijke positieve waardering van de Westduitse crisispolitiek, waarbij telkenmale dit beleid aan de Nederlandse regering ten voorbeeld wordt gesteld:

"Terwijl Nederland worstelt met toenemende werkloosheid en inflatie, haalt Duitsland, dat zich voor dezelfde problemen geplaatst zag, de oogst binnen van een verstandig beleid".

Dit "verstandige beleid" bestaat daaruit dat Schmidt een politiek voert, die de investeringsbereidheid stimuleert. Daarnaast laat hij het besteedbaar inkomen van de werknemers toenemen door belastingverlaging, met als gevolg dat de looneisen geringer zijn. Is met de lastenverlichting voor consument en bedrijfsleven hiermee in West-Duitsland "het juiste klimaat" geschapen voor crisisbestrijding, Nederland geeft met zijn expansieve economische politiek een geheel ander beeld te zien. Den Uyl laat de overheidsuitgaven stijgen met het "schrikbarende percentage van 23", waardoor voor dergelijke maatregelen geen enkele ruimte blijft. De TELEGRAAF concludeert:

"Zowel in Duitsland als in Nederland wordt de regering geleid door een socialist. Maar tussen het realisme van Helmut Schmidt en de ideologische doordrammerij van Den Uyl gaapt een afgrond" (9).

Elders wordt over het "scherpe contrast" tussen het Nederlandse en Duitse beleid opgemerkt, dat dit enerzijds "de moed en realiteitszin" van Schmidt laat zien en anderzijds toont dat "Den Uyl zich niet teweer durft te stellen tegen dwaze en kostbare eisen van de radicale stroming in zijn partij" (10). Vergelijkingen tussen het Nederlandse en Westduitse beleid worden in de jaren daarna meer gemaakt, waarbij zonder uitzondering de vergelijking in het voordeel van Schmidt uitvalt, omdat deze kiest vóór drastische bezuinigingen en tégen belastingverhoging, terwijl Den Uyl de staatsuitgaven nauwelijks afremt en belastingverhoging in het vooruitzicht stelt (11). Dat de situatie in de Bondsrepubliek zoveel positiever wordt gewaardeerd hangt nauw samen met de betere investeringsvoorwaarden bij de Oosterburen:

"Door dit gunstige ondernemingsklimaat stijgen de investeringen in Duitsland dit jaar sterk. Ook vanuit het buitenland. Nederland spant daarbij de kroon. Is het een wonder?" (12).

Opmerkelijk zijn de verschillen in beoordeling van de Westduitse conjunctuurpolitiek tussen TELEGRAAF en VOLKSKRANT. Zo valt de vergelijking tussen Schmidt en Den Uyl in de VOLKSKRANT duidelijk uit in het voordeel van de laatste. Over de "botsing" tussen beide regeringsleiders op de Eurotop van november '74 lezen we in februari '76:

"Schmidt liet bij Nederlandse journalisten voornamelijk de indruk na van gewiekstheid, zeker niet van sociaal-democratische bewogenheid ... Den Uyl daarentegen koos voor de gewone man. Hij verwierp het liberaal-reformistische verhaal van Schmidt" (13).

Voorts redeneert de TELEGRAAF, zoals Heitink het uitdrukte, volgens de filosofie "als het goed gaat met het bedrijfsleven, gaat het ook goed met de werknemers", terwijl de VOLKSKRANT herhaalde malen blijkt geeft niet in dit "recept van de werkgevers" te geloven (14). Dit verklaart waarom in de VOLKSKRANT de kritische teneur van de vroege jaren zeventig na '73 niet verdwijnt. Hoewel het succes van de anti-inflatiepolitiek wordt erkend en Schmidt in '74 zelfs eenmaal getypeerd wordt als diegene, die "in het perspectief van economische recessie hoogstwaarschijnlijk de juiste man op de juiste plaats is" (15), blijft Luyten negatief over het liberale concept waarmee de crisis wordt bestreden. De ervaring heeft geleerd, aldus de correspondent, dat de idee "meer winst leidt tot meer werk" niet zonder meer blijkt op te gaan. Blijkbaar opteert Luyten voor een meer gerichte aanpak van de werkloosheid (16).

Meer dan in de andere kranten worden in het NRC/HANDELSBLAD de door de bondsregering afgekondigde stimuleringsprogramma's becommentarieerd. Daarbij worden ook verschillende malen de belangen van Nederland en andere handelspartners van de BRD in de beschouwingen betrokken. Wanneer de Nederlandse economie in '74 een teruggang vertoont ziet Damen als belangrijkste oorzaak daarvan de investeringsteruggang, die zich in West-Duitsland heeft afgetekend. Het in het najaar van '74 door de bondsregering afgekondigde stimuleringsprogramma ter verhoging van de binnenlandse economische activiteit biedt daarom voor Nederland "gunstige mogelijkheden". Ook de EG kan tevreden zijn met dit "niet geringe" stimuleringsprogramma. Zij is een stap verder gekomen in haar pogingen een zware economische teruggang te vermijden (hoewel anderzijds de Amerikaanse economische politiek een onzekere factor blijft) (17). Ook in de tweede helft van de jaren '70 blijven de Duitse stimuleringsprogramma's de aandacht trekken. Hoewel enerzijds begrip wordt getoond voor de Westduitse aarzelingen over te gaan tot een expansieve economische politiek - doelend op de inflatoire gevolgen daarvan stelt Hartog: "De zieken kunnen beter gezond worden dan de gezonden ziek" - blijft in het NRC/HANDELSBLAD kritiek waarneembaar op de door de Bondsregering gestelde prioriteit van begrotingsevenwicht (18). Uit de nadruk hierop, voortkomend uit de historische Duitse angst voor inflatie, verklaart het NRC/HANDELSBLAD ook het langzame economische herstel van de BRD in '77:

"De hele vertraging is vermoedelijk toe te schrijven aan de iets te sterke prioriteit van het financiële evenwicht boven een stimulering via de sociaal-economische sector. Er is geen reden om Keynes van stal te halen, maar het moet ook weer niet aan de andere kant worden overdreven en Duitsland leek daarmee wel bezig te zijn" (19).

Wanneer in augustus van het volgende jaar de bondsregering onder druk van de VS en de EG een stimuleringsprogramma presenteert wordt dit door Damen weliswaar niet negatief beoordeeld maar grote verwachtingen ontleent hij er niet aan. Resultaten zullen pas op langere termijn te zien zijn en bovendien rijst de vraag of "niet juist dat deel

van de conjunctuur zal worden gestimuleerd dat alleen in het binnenland tot grotere activiteit leidt" (20). En enkele maanden later geeft ook Knapen blijk van enige scepsis, wanneer hij zich afvraagt of de BRD de beloofde groeistimulansen wel zo serieus neemt (21).

In het licht van de kritiek in de VOLKSKRANT in de jaren '76/'77 is de gunstige waardering, die het schema voor de late jaren zeventig toont, opmerkelijk. In een vergelijking van de Nederlandse en Duitse economische situatie plaatst redacteur Goebert in '80 de "matheid" van de Nederlandse ondernemer tegenover het "zelfvertrouwen" van zijn Duitse collega. Als reden voor de afwijkende economische ontwikkeling in beide landen - "De economische groei en bloei in de Bondsrepubliek steken wel erg schril af bij de emmers vol rampspoed, die Nederland over zich krijgt uitgestort" - ziet hij met name de hogere investeringen in de Bondsrepubliek. Verwijtend schrijft hij:

"De Nederlandse actieven en niet-actieven geven er in roerende eensgezindheid de voorkeur aan de toekomstige welvaart op te eten. Nog steeds".

Bovendien acht hij de winsten van het bedrijfsleven "al jaren ontoereikend ... voor de broodnodige investeringen". Hierdoor ontbreekt het de ondernemers aan de mogelijkheid "om het vak uit te oefenen, waarvoor zij zijn ingehuurd: het nemen van risico's" (22). Een dergelijke positieve waardering van de rol van het bedrijfsleven was nog niet eerder aangetroffen. Ook in '79 had Goebert gewezen op het contrast tussen het Nederlandse falen en de Westduitse successen in het aanwakkeren van de conjunctuur. Daarbij erkende hij echter dat de Westduitse economie ook meer armslag had dan de Nederlandse en dat bovendien de Duitse industrie "gezonder" van structuur was. Voor een belastingverlaging, zoals die in de Bondsrepubliek in het kader van stimuleringsmaatregelen werd afgekondigd, achtte hij de ruimte in Nederland niet aanwezig. De kritiek van voorgaande jaren op het meer liberaal-economische systeem in de Bondsrepubliek is verstomd, nu is gebleken dat de Westduitse economie er zo veel beter voorstaat dan de Nederlandse. Gezien de intrinsiek grotere kracht van de Westduitse economie is dit voorbeeld voor Nederland "onnavolgbaar" geworden (23).

Betekent dit dat de VOLKSKRANT in de late jaren zeventig een omslag te zien geeft in haar standpunt over de wijze van crisisbestrijding? Redacteur Groen in het interview:

"Er is een ontwikkeling gaande binnen de krant. Er breekt een soort 'nieuwe zakelijkheid' door, maar die komt ook niet uit de lucht vallen. In tijden dat de groei er uit is, denk ik, wordt men gedwongen zich af te vragen, waar hebben we het nou precies over. Ook vóór '77/'78 waren er mensen die dat zeiden, maar dat drong nog onvoldoende door om in het nieuws en de kolommen tot uiting te komen. Een krant is een lastig fenomeen. Het moet bouwrijp gemaakt worden voor bepaalde meningen en daar gaat altijd een paar jaar inzitten".

Met deze ontwikkeling binnen de VOLKSKRANT komt deze krant voor wat betreft de beoordeling van het Westduitse conjunctuurbeleid meer in de lijn van NRC/HANDELSBLAD en TELEGRAAF, welke, globaal genomen, in de tweede helft van de jaren zeventig blijk geven van een gunstige waardering van dit beleid. Dit betekent echter niet dat er geen verschillen tussen deze beide kranten zouden bestaan op dit terrein. In tegenstelling tot het NRC/HANDELSBLAD benadrukt de TELEGRAAF in sterke mate de noodzaak van een restrictieve begrotingspolitiek, wat een gunstiger waardering van het Westduitse beleid impliceert. Ook in '80 blijkt dat de TELEGRAAF veel belang hecht aan

een straffe bezuinigingspolitiek, daar, wanneer in dat jaar de staatsschulden in de BRD explosief blijken te zijn gestegen, kritische geluiden worden vernomen (24). Opvallend in de TELEGRAAF is de uitzonderlijk positieve waardering voor het Westduitse beleid in de periode '74-'77, wanneer in hoofdartikelen veelvuldig Schmidt's beleid aan Den Uyl ten voorbeeld wordt gesteld. De vraag rijst in hoeverre de TELEGRAAF haar sympathie voor de Duitse conjunctuurpolitiek niet heeft aangescherpt om daarmee de toenmalige Nederlandse premier harder aan te kunnen vallen. Immers, noch voor '73, noch na '77 treffen we een dergelijk positieve waardering van het Westduitse economische beleid aan.

4.2.3 Monetaire politiek en rentebeleid

Wanneer gesproken wordt over nauwe verwevenheid van de Nederlandse en Westduitse economie en over de afhankelijkheidsrelatie, die daar voor Nederland in een aantal opzichten uit voortvloeit, zijn monetaire politiek en rentebeleid daarbij van centraal belang. Het is hier niet de plaats uitgebreid in te gaan op de vraag welke - onder verschillende omstandigheden - precies de gevolgen zijn voor de Nederlandse economie wanneer de D-mark revalueert en de Deutsche Bundesbank haar rentetarief wijzigt. Volstaan kan worden met de constatering dat beide, gezien de hechte economische banden steeds van Nederlandse regering en Nationale Bank een reactie vragen. In de praktijk komt deze er kortweg op neer, of Nederland 'meegaat' met de revaluatie respectievelijk met de verandering van het discontotatief dan wel dat de Duitse maatregelen hier te lande geen navolging vinden. Het is vooral vanuit deze gezichtshoek dat de artikelen uit VOLKSKRANT, NRC/HANDELSBLAD en TELEGRAAF over de verschillende D-mark-revaluaties van de jaren zeventig (1) en over de veelvuldige veranderingen van Westduitse rentetarief zijn onderzocht. Daarbij komt eveneens aan de orde hoe de drie bladen het beleid in de Bondsrepubliek op beide terreinen als zodanig beoordelen. Gezien het feit, dat het voor deze 'dubbele' vraagstelling vrijwel ondoenlijk bleek operationele criteria op te stellen op grond waarvan het materiaal kon worden ingeschaald, is voor deze paragraaf afgezien van een waarderingsschema. Een aanvullend argument daarbij is de in de inleiding genoemde onvolledigheid van het VOLKSKRANT-knipselarchief, waardoor een eventueel waarderingsschema toch al minder zeggingskracht zou hebben. In het onderstaande wordt allereerst ingegaan op de monetaire politiek van de Bondsregering inzake de revaluaties, waarna in het tweede gedeelte het rentebeleid aan de orde komt.

Zowel VOLKSKRANT, NRC/HANDELSBLAD als TELEGRAAF zien de verschillende revaluaties van de D-mark vrijwel steeds als een logisch uitvloeisel van de gunstige economische positie van de Bondsrepubliek, waarbij, voor zover het aangetroffen materiaal een dergelijke conclusie rechtvaardigt, met name de TELEGRAAF ten tijde van de revaluaties van '69 en '73 waardering laat blijken voor het economisch en monetair beleid van de Bondsregering. In tegenstelling tot haar buurlanden, zo wordt in beide jaren opgemerkt, is de Bondsrepubliek in staat in haar economie orde op zaken te houden. Met sympathie wordt in een hoofdartikel in '69 vastgesteld:

"Het recept van de steeds stijgende Duitse welvaart is eenvoudig. Er wordt in Duitsland hard gewerkt en weinig gestaakt en door de diepe gewortelde angst voor inflatie kan weerstand worden geboden aan de aandrang tot onverantwoorde uitgaven" (2).

Vanuit deze gedachtengang geredeneerd is het dan ook niet verwonderlijk, dat de TELEGRAAF de opwaardering van dat jaar typeert als "loon naar werken" voor de Duitse bevolking, daar "de vruchtbare samenwerking tussen arbeid en kapitaal geleid heeft tot een krachtige exportpositie en omdat de inflatie in West-Duitsland zeer binnen de perken is gebleven" (3). Spreekt de VOLKSKRANT zich in '69 niet in deze zin uit, het ALGEMEEN HANDELSBLAD blijft neutraler dan de TELEGRAAF, wanneer het de opwaardering omschrijft als "een welkome aangelegenheid ... om de valuta's van een aantal landen op een meer reële basis te brengen ..." (4). Meer overeenkomst vertonen de bladen in hun beoordeling van de revaluaties van juni '73, wanneer deze geplaatst worden tegen de achtergrond van een adequaat Duitse anti-inflatiebeleid. De VOLKSKRANT meldt in een hoofdartikel dat de opwaardering internationaal "als rechttrekking van de scheef gegroeide verhouding (mag) dienen, daar andere landen in hun gevecht tegen de inflatie achterblijven bij de effectiviteit van de Duitse aanpak" (5). Ook in het NRC/HANDELSBLAD lezen we in dit verband dat alleen West-Duitsland tot dan toe "met een stel strenge maatregelen is gekomen" tegen de geldontwaarding (6). Het meest uitgesproken positieve oordeel treffen we ook dit maal aan in de TELEGRAAF, waarin de zoveel grotere inflatiegevoeligheid van de Duitsers aan Nederland ten voorbeeld wordt gesteld:

"Het is nog niet te laat om lering te trekken uit de wijze waarop in West-Duitsland in een wereld van inflatie de koopkracht van de eigen valuta redelijk op peil wordt gehouden" (7).

Voor het NRC/HANDELSBLAD geeft alleen de revaluatie van '79 aanleiding een vergelijking te trekken tussen het beleid van Bonn en Den Haag. Evenals in de TELEGRAAF in eerdere jaren komt het daarbij tot een minder gunstig oordeel over Nederland:

"De DM-revaluatie is het bewijs van een beter Duits beleid op sociaal-economisch gebied en een beter gedrag van de bevolking in het naar zich toe halen van de resultaten van het bedrijfsleven ... het is sinds amper een jaar geleden nu de tweede keer dat de DM voor ons een paar procent duurder wordt omdat we monetair en economisch niet in staat zijn op gelijke voet met de Duitsers te leven" (8).

Opmerkelijk is in '73 een verschil in beoordeling tussen TELEGRAAF en NRC/HANDELSBLAD. Laatstgenoemde betreurt in een hoofdartikel onder de kop "Kans laten schieten", dat Nederland de revaluatie van juni van dat jaar niet gevolgd heeft:

"Een kans om de munteenheid van een land in waarde te doen stijgen, zoals Nederland nu heeft, doet zich niet elke dag voor. Daarom is het laten voorbijgaan van een dergelijke mogelijkheid toch wel jammer, omdat van een revaluatie altijd nog een anti-inflatiewerking uitgaat" (9).

Zweeft de VOLKSKRANT tussen beide bladen in wanneer gesteld wordt dat de positie van de gulden te zwak is om de Duitse revaluatie "geheel" te volgen (10), volgens de TELEGRAAF staat de gedaalde intrinsieke waarde van de gulden geen enkele opwaardering toe. De revaluatie van de D-mark schept echter wel verplichtingen voor Nederland, gezien de inflatoire druk die hier voor Nederland uit voortvloeit:

"De noodzaak de inflatie in eigen land te bestrijden is door de revaluatie van de Duitse mark een nog acuter vraagstuk geworden" (11).

Wanneer in juli '74 sprake is van een revaluatie van de gulden stelt de TELEGRAAF in een hoofdartikel, dat gezien onze nauwe handelsbetrekkingen met de BRD "een verstoring van de onderlinge verhouding tussen gulden en Duitse mark ... een zeer riskante beslissing is". Het blad concludeert dan ook:

"Het is in het belang van de Nederlandse economie, als bij eventuele herziening van de wisselkoersen in nauwe samenwerking met West-Duitsland zou worden gehandeld" (12).

Ook bij de revaluatie van '76 en '78 stellen de verschillende bladen zich de vraag of Nederland zal kunnen volgen. Het NRC/HANDELSBLAD merkt in '76 op, dat hoewel de gulden een opwaardering aan zou kunnen, dit op grond van "te billijken argumenten" niet gebeurd is. Als zodanig worden genoemd, dat een ongewijzigde guldenkoers de uitvoer naar West-Duitsland "fractioneel makkelijker" maakt en dat deze naar andere landen, met name "onze zuiderburen" niet moeilijker wordt (13). De VOLKSKRANT noemt het "terecht" dat Nederland niet meerevalueert:

"De Nederlandse economie verkeert nog altijd in een labiele toestand. In die situatie is het vooralsnog gewenst niet aan de koers van de gulden te sleutelen".

De Westduitsers kunnen zich daarentegen verloorloven hun munt op te waarderen, een beslissing die overigens positief wordt beoordeeld, daar het de export naar de Bondsrepubliek bevordert en een bijdrage levert tot rust in de geldhandel (14). Als enige merkt de TELEGRAAF in '78 op, dat de Nederlandse positie te zwak is om met de Duitse opwaardering mee te gaan. Evenals in '73 knoopt deze krant daar ook nu een waarschuwing aan vast: niet alleen om een "verder afglijden" van de gulden te voorkomen, maar ook in het kader van de werkgelegenheid zal Nederland nu "alle zeilen moeten bijzetten, om zijn exportpositie te versterken" (15).

Tenslotte wordt - zij het sporadisch - het Westduitse monetaire beleid ook beoordeeld vanuit het perspectief van internationale monetaire samenwerking. Wanneer eind '69 de D-mark gaat zweven verwijt de VOLKSKRANT de Bondsrepubliek dat ze "wel erg nonchalant voorbij dreigt te gaan" aan het overleg met de andere EG-landen, hetgeen gekarakteriseerd wordt als "een onbehaaglijke navolging van het Franse voorbeeld van nationalistische eigendunk" (16). Dit is echter het enige negatieve geluid dat in dit verband gehoord wordt. Weliswaar wordt in het NRC/HANDELSBLAD de D-mark revaluatie van juni '73 voor wat betreft de EG "zeer ontmoedigend" genoemd, maar deze kwalificatie moet niet als verwijt aan het adres van de Duitsers worden opgevat. Eerder is sprake van teleurstelling over het feit dat het perspectief van een Europese Monetaire Unie door de monetaire "chaos" die nu ontstaan is, verder weg is komen te liggen. Voor columnist Hartog aanleiding ervoor te pleiten "het voorgenomen monetaire huwelijk" nog eens principieel ter discussie te stellen (17). Het NRC/HANDELSBLAD wijst er in '76 in een hoofdartikel op, nadat de 'slang' het monetaire overleg heeft overleefd, dat de "Europese solidariteit" die daarmee is gedemonstreerd als een "gunstig politiek symptoom" gezien moet worden. Daarnaast wordt het positief gewaardeerd dat de Duitsers met hun revaluatie een - overigens bescheiden - bijdrage hebben geleverd aan het herstel van de economieën van de andere landen van het slang-arrangement (18).

Naar aanleiding van het bovenstaande kunnen twee conclusies worden getrokken. In de eerste plaats wordt, voor zover de vraag gesteld wordt of Nederland de opwaarderingen van de D-mark zou kunnen volgen, deze door de TELEGRAAF steeds negatief beantwoord. Gedurende de jaren zeventig bestaat in deze krant het beeld van een intrinsiek krachtiger Duitse economie, waarbij herhaalde malen expliciet wordt gesteld dat Nederland lering zou kunnen trekken uit het economisch beleid van onze oosterburen. In grote lijnen wordt hiermee de conclusie van de vorige paragraaf

bevestigd. Ook NRC/HANDELSBLAD en VOLKSKRANT beschrijven de relatief sterke economische positie van de Bondsrepubliek, die steeds revaluaties van de D-mark noodzakelijk en mogelijk maakt. Minder dan in de TELEGRAAF wordt in deze bladen gewezen op de consequenties die de revaluaties voor het Nederlandse economische beleid zouden moeten hebben. Wel wordt verschillende keren een antwoord gegeven op de vraag of Nederland de Duitse maatregel kan of zou moeten volgen, waarbij de VOLKSKRANT in haar beoordelingen niet veel verschilt van de TELEGRAAF, terwijl het NRC/HANDELSBLAD zowel in '73 als in '76 genoemde vraag bevestigend beantwoordt. De tweede conclusie luidt dat het Westduitse monetaire beleid door de drie kranten in grote lijnen in gunstig waardeerende termen wordt beschreven. Daarbij dient te worden aangekend dat de revaluaties vooral gezien worden als een noodzakelijke aanpassing aan veranderende monetaire verhoudingen.

Duidelijker dan bij de DM-revaluaties komt in de artikelen over de wijzigingen van het Nederlandse en Duitse rentetarief de Nederlandse afhankelijkheid van de Duitse economie naar voren. Hoewel de drie kranten het beleid van de Nederlandsche Bank veelal zien als aanpassing aan de internationale ontwikkelingen op dit terrein, springt met name de afhankelijkheid van het beleid van de Deutsche Bundesbank in het oog. De VOLKSKRANT vraagt zich na veranderingen van het discontotarief in de Bondsrepubliek herhaalde malen af of Nederland zal moeten volgen. In de meeste gevallen heeft de Nederlandse aanpassing dan al plaatsgevonden, zodat het beeld ontstaat van een Nederlandsche Bank die keurig in de pas loopt bij haar Westduitse zusterbank (19). Ook uit het NRC/HANDELSBLAD dringt zich dit beeld op. Zo lezen we in augustus '75, nadat zowel in West-Duitsland als Nederland het discontotarief is verlaagd:

"Alles bij elkaar vonden de geldmarkten de Duitse verlagingen nauwelijks een verrassing en de Nederlandse een vrij logische aanpassing" (20).

Dit betekent overigens niet dat de Nederlandsche Bank uitsluitend gezien mag worden als trendvolger van de Bundesbank. Zelfstandige stappen van Nederlandse zijde komen voor, al is het slechts zelden. Uit een NRC/HANDELSBLAD-artikel van juli '80:

"Terwijl het in het verleden vaak voorkwam, dat de Nederlandsche Bank haar rentetarieven verhoogde respectievelijk verlaagde als de Duitse Bundesbank dit deed, is van zo'n Duits voorbeeld nu geen sprake" (21).

De TELEGRAAF wijkt in haar beoordelingen op dit terrein niet af van VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD. De meeste wijzigingen van het rentetarief duiden ook voor deze krant op de 'trendvolgersrol' van de Nederlandsche Bank, waarbij evenals in de andere twee kranten met name gewezen wordt op de ontwikkeling van het discontotarief in de Bondsrepubliek. "Dr. Zijlstra moest wel", luidt de kop van een hoofdartikel in maart '75 naar aanleiding van een Nederlandse discontoverlaging, en even verder merkt de commentator op:

"Toen evenwel West-Duitsland opnieuw het disconto verlaagde moest de bank-president wel volgen ..." (22).

Aan de gesignaleerde Nederlandse afhankelijkheid van het Duitse beleid inzake rentetarieven zijn door de drie kranten vrijwel geen waardeoordelen verbonden. Alleen de VOLKSKRANT spreekt zich éénmaal in negatieve zin uit, wanneer in juli '79 na een Duitse renteverhoging Nederland "gewoonweg gedwongen" wordt geacht door de Bundesbank haar rentetarieven aan te passen, daar anders de positie van de gulden

ten opzichte van de D-mark "nog meer in gevaar" zou kunnen komen dan op dat moment reeds het geval is. Economisch redacteur Goebert stelt op bitse toon vast:

"... Jelle Zijlstra ... heeft dus niets anders kunnen doen dan de rente - zij het op een lager niveau - hier in lijn te houden met het Duitse peil. Meer dan ooit blijkt Nederland een economische provincie van West-Duitsland te zijn".

Nog afgezien van deze negatieve beoordeling van de Nederlandse afhankelijkheid wordt ook de Duitse maatregel als zodanig bekritiseerd. De economisch redacteur verwijt de Bundesbank dat zij met deze discontoverhoging de mark nog aantrekkelijker heeft gemaakt, terwijl de andere EMS-valuta door deze munt toch al uit de band dreigen te worden geduwd (23). Maar ook een dergelijk kritisch oordeel over het beleid van de Westduitse Bank is een uitzondering. De drie kranten beperken zich in haast alle gevallen tot neutrale berichtgeving en de incidenteel aangetroffen beoordelingen staan dermate op zichzelf, dat op basis daarvan geen conclusies zijn te trekken over de wijze waarop over het Duitse rentebeleid in zijn totaliteit wordt geoordeeld (24).

4.2.4 Energiebeleid

De vraagstelling van dit hoofdstuk, toegespitst op het energiebeleid, luidt: hoe wordt de Westduitse energiepolitiek beoordeeld en in wiens voordeel vallen eventueel gemaakte vergelijkingen tussen het Nederlandse en Westduitse energiebeleid uit? Inschaling van de artikelen is geschied aan de hand van de volgende criteria:

positief: Het Westduitse energiebeleid wordt in gunstig waarderende termen beschreven en/of eventuele vergelijkingen tussen de Nederlandse en Westduitse energiepolitiek vallen uit in het voordeel van West-Duitsland.

neutraal: Geen waardeoordeel over het energiebeleid van de Bondsregering.

negatief: Het Westduitse energiebeleid wordt in ongunstig waarderende termen beschreven en/of eventuele vergelijkingen tussen de Nederlandse en Westduitse energiepolitiek vallen uit in het voordeel van Nederland.

Waarderingsschema 2: Energiebeleid

	at pos. neutr. neg.			at pos. neutr. neg.			at pos. neutr. neg.		
1973	VOLKSKRANT			NRC/HANDELSBLAD			TELEGRAAF		
ber.	15	14	1	15	1	14	10	10	
col.	0			2		2	3	1	2
h.a.	0			0			0		
tot.	15	14	1	17	1	16	13	11	2
1974	VOLKSKRANT			NRC/HANDELSBLAD			TELEGRAAF		
ber.	11	11		30		30	10	10	
col.	0			2	1	1	0		
h.a.	0			0			1	1	
tot.	11	11		32	1	31	11	1	10
1975	VOLKSKRANT			NRC/HANDELSBLAD			TELEGRAAF		
ber.	5	5		9		9	3	3	
col.	0			1		1	0		
h.a.	0			0			0		
tot.	5	5		10		10	3	3	
1976	VOLKSKRANT			NRC/HANDELSBLAD			TELEGRAAF		
ber.	5	4	1	4		4	1	1	
col.	0			1		1	0		
h.a.	1	1		0			0		
tot.	6	5	1	5		5	1	1	
1977	VOLKSKRANT			NRC/HANDELSBLAD			TELEGRAAF		
ber.	15	14	1	10		10	4	1	3
col.	0			1	1		0		
h.a.	0						0		
tot.	15	14	1	11	1	10	4	1	3
1978	VOLKSKRANT			NRC/HANDELSBLAD			TELEGRAAF		
ber.	2	2		0			5	4	1
col.	0			1		1	0		
h.a.	0			0			1	1	
tot.	2	2		1		1	6	1	4
1979	VOLKSKRANT			NRC/HANDELSBLAD			TELEGRAAF		
ber.	3	2	1	8		8	8	8	
col.	2	1	1	3	2	1	0		
h.a.	0			0			0		
tot.	5	1	2	11	2	9	8	8	

	at pos. neutr. neg.				at pos. neutr. neg.				at pos. neutr. neg.			
1980	VOLKSKRANT				NRC/HANDELSBLAD				TELEGRAAF			
ber.	3		2	1	4			4	7	1		6
col.	1		1		2	1		1	0			
h.a.	0				0				0			
tot.	4		3	1	6	1		5	7	1		6
tot.	63	1	56	6	93	6	87	0	53	4	46	3
73/80												

Bron: WRR

Het waarderingschema toont twee duidelijke trends. Voor zover in de VOLKSKRANT en in het NRC/HANDELSBLAD waarderende uitspraken zijn aangetroffen zijn deze in de eerste vrijwel steeds negatief en in de tweede zonder uitzondering positief. Hierbij dient echter wel te worden opgemerkt dat de onderwerpen waarover in waarderende termen geschreven wordt niet dezelfde zijn voor beide kranten. De positieve score van het NRC/HANDELSBLAD komt voornamelijk tot stand door columns van de hand van economisch redacteur Damen, die meerdere malen zijn sympathie laat blijken voor de in West-Duitsland ontplooiende initieven om door middel van technologische vernieuwing de gebruiksmogelijkheden van kolen uit te breiden (1). Over bovengenoemde activiteiten wordt in de VOLKSKRANT slechts neutraal bericht en de negatieve score voor deze krant ontstaat door de kritische beoordeling van de kernenergiepolitiek. Over dit aspect van het Duitse beleid worden in het NRC/HANDELSBLAD noch goedkeurende noch afkeurende geluiden aangetroffen. Het waarderingschema toont dat het aantal negatief en positief gewaardeerde artikelen uit de TELEGRAAF vrijwel even groot is, waarbij aangetekend kan worden dat de kritische artikelen slechts betrekking hebben op incidentele beslissingen (2) en dat uit de positief ingeschaalde artikelen instemming blijkt met de uitgezette beleidslijnen. Het is op dit punt dat VOLKSKRANT en TELEGRAAF weer een afwijkend beeld te zien geven. In het midden van de jaren zeventig stelt de TELEGRAAF het actievere kernenergiebeleid van de Nederland omringende landen (waaronder de BRD) aan de Nederlandse regering ten voorbeeld. Gevreesd wordt dat Nederland achterop zal raken wanneer het parlement doorgaat met het "traineren" van beslissingen op dit gebied (3). Duidelijk wordt het standpunt van deze krant ook in '78, wanneer met betrekking tot de UCN-fabriek te Almelo in een hoofdartikel wordt opgemerkt over het isolement waarin Nederland terecht zal komen als het kernenergie blijft afwijzen:

"En dat allemaal, omdat ons land, daartoe steeds weer aangespoord door acties van links, zo nodig de zedenmeester in de wereld moet uithangen ... Afgesloten van de buitenwereld kan de Nederlandse schoolmeester dan voor een lege klas zijn lesje afdraaien" (4).

Ook correspondent Bouwer heeft waardering voor het kernenergiebeleid in West-Duitsland wanneer hij naar aanleiding van Duitse initiatieven inzake kernfusieonderzoek schrijft, dat men in de Bondsrepubliek op dit terrein "al veel verder vooruit" denkt dan in Nederland (5). In de VOLKSKRANT wordt daarentegen de kernenergiepolitiek van de Bondsregering afgewezen. Niet alleen spelen daarbij milieu- en veiligheidsoverwegingen een rol (6), ook is sprake van bezorgdheid over de toekomst van

de democratie vanwege de strenge controlemaatregelen, die het gevolg zullen zijn van het gebruik van atoomenergie op grote schaal. De inbraak in '77 bij atoomgeleerde Traube en het plaatsen van af luisterapparatuur in zijn woning maken duidelijk aan welke gevaren daarbij gedacht moet worden. De twijfels van VOLKSKRANT-correspondent Luyten worden nog eens vergroot door de "hysterie" in de Bondsrepubliek naar aanleiding van de demonstraties bij de centrale van Brokdorf in datzelfde jaar, "waarbij de Duitse staat niets anders kon bedenken dan zich met zeer veel vertoon van macht voorbereiden op een burgeroorlog die niet uitbrak" (7). Positief is dan ook in '79 Luyten's waardering voor het besluit van de ministerpresident van Neder-Saksen, de CDU-er Albrecht, om af te zien van de bouw van een opwerkings-fabriek in Gorleben. Vooral het motief van Albrecht, die ondanks zijn eigen pro-kernenergiestandpunt deze beslissing nam omdat hij het wantrouwen van de bevolking tegen kernenergie te groot achtte, wordt daarbij geprezen (8). Eerder had Luyten in dit verband gewezen op het "falen van het parlement", daar uit de grote aantallen actiecomité's en de harde confrontaties tussen politie en radicale demonstranten gebleken was hoe groot de kloof tussen burgers en politieke partijen inzake kernenergie was geworden (9).

Ook op een ander terrein lopen de standpunten van VOLKSKRANT en TELEGRAAF uiteen. Geeft de laatste, zij het impliciet, ervan blijk te geloven dat een "dirigistische politiek alleen maar narigheid veroorzaakt" (10), de VOLKSKRANT betoont zich al tijdens de eerste oliecrisis voorstander van een actieve bemoeienis van de overheid met het energievraagstuk. Ook in '79 blijkt uit een hoofdartikel over het Nederlandse energiebeleid dat de VOLKSKRANT weinig vertrouwen heeft in vrijblijvende aansporingen tot zuinigheid, wanneer de maatschappij niet van de noodzaak daarvan is doordrongen (11). In de Westduitse reactie op de tweede oliecrisis wordt, afgezien van een pleidooi voor meer kern- en kolenenergie, evenmin verder gegaan dan niet-dwingende oproepen aan de bevolking. Hoewel correspondent Luyten daar geen oordeel over uitspreekt (12) kan wel geconcludeerd worden dat, gezien eerder genoemd hoofdartikel, 'de krant' in deze aanpak geen voorbeeld voor Nederland ziet. Uit het geselecteerde materiaal kan voor het NRC/HANDELSBLAD weliswaar niet een dergelijke stellingname worden afgeleid, wel blijkt eenmaal dat Damen overheidsbemoeienis in beginsel positief waardeert. Zo stelt hij zich in '74 achter de geplande fusie van de energieconcerns VEBA en Gelsenberg, waarmee een groot staatsenergiebedrijf van de grond kan komen. Dit biedt, aldus Damen, de regering in Bonn "een instrument dat de olielanden in veel opzichten wat te bieden heeft en aan de andere kant in staat is de oliestroom naar de republiek op gang te houden" (13). Tenslotte besteedt het NRC/HANDELSBLAD aandacht aan de consequenties van de Westduitse energiepolitiek voor Nederland. Damen komt daarbij herhaalde malen tot een positief oordeel over datgene wat in de Bondsrepubliek gebeurt (14). Wanneer in de late jaren zeventig, met de vertraging van de kernenergieprogramma's de mogelijkheden van steenkool weer meer in de belangstelling komen te staan in de Bondsrepubliek, schrijft Damen, doelend op de ontwikkeling van technologie bij steenkooldelving:

"De Duitsers geven de kolen niet op, zodat ook wij straks aan kolen kunnen komen, wanneer het aardgas op is en onze deviezen zijn verbruikt om verder aardolie in te kopen" (15).

Hoewel met het bovenstaande geen overzicht is verkregen over de manier waarop VOLKSKRANT, NRC/HANDELSBLAD en TELEGRAAF het Westduitse energiebeleid in zijn totaliteit beoordelen, kan wel worden vastgesteld, dat ten aanzien van bepaalde aspecten daarvan enkele verschillen tussen de onderzochte kranten duidelijk naar voren zijn gekomen. Bij VOLKSKRANT en TELEGRAAF springt met name het verschil in beoordeling van het kernenergiebeleid in het oog, waarover respectievelijk negatief en positief wordt geschreven. Voorts valt op dat de VOLKSKRANT een actief overheidsoptreden in het energievraagstuk positiever tegemoet treedt dan de TELEGRAAF. Uit het NRC/HANDELSBLAD-materiaal spreekt vooral sympathie voor Duitse initiatieven op het terrein van technologische vernieuwing, zoals bijvoorbeeld kolenvergassing en productie van synthetische benzine. Van een vergelijking van Duits en Nederlands energiebeleid is alleen in de TELEGRAAF sprake. Daarbij wordt de Westduitse kernenergiepolitiek uit het midden van de jaren zeventig aan Nederland ten voorbeeld gesteld.

4.2.5 Sociale verhoudingen

Het doel van deze paragraaf is het in kaart brengen van de beeldvorming over de sociale verhoudingen in de Bondsrepubliek. Dit geschiedt in de eerste plaats aan de hand van artikelen over drie stakingsconflicten uit de jaren zeventig:: de metaalstaking van november/december '71, de staking van overheidspersoneel van januari/februari '74 en de metaalstaking van eind '78/begin '79. In de tweede plaats wordt daarbij aandacht besteed aan de wijze waarop in VOLKSKRANT, NRC/HANDELSBLAD en TELEGRAAF is geschreven over de medezeggenschap van personeel in de industrie. Conform de vraagstelling van dit hoofdstuk staat daarbij centraal hoe de drie onderscheiden kranten het sociale klimaat in West-Duitsland beoordelen en of dit bij een eventuele vergelijking met de Nederlandse sociale verhoudingen gunstiger of ongunstiger wordt afgeschilderd. Gezien het feit dat het aantal waarderende uitspraken in de zin van deze vraagstelling gering is gebleken zal in het onderstaande uitsluitend een kwalitatieve bespreking plaatsvinden zonder kwantitatieve ondersteuning door middel van een waarderingsschema.

Het meest in het oog springend is het verschil in benaderingswijze tussen VOLKSKRANT en TELEGRAAF, waarin in tegenstelling tot het NRC/HANDELSBLAD in de sociale conflicten meerdere malen partij wordt gekozen. Als enige van de drie bladen stelt de VOLKSKRANT zich, zij het soms met enige reserve, achter de vakbonden. Zowel in '71 als in '74 worden de vakbondseisen gerechtvaardigd geacht, hoewel erkend wordt dat de conjuncturele situatie inwilliging ervan nauwelijks toestaat (1). Maar, aldus Luyten in '74, de in het verleden getoonde bereidheid tot matiging deed de vakbond steeds "het kind van de rekening worden". Bovendien heeft het regeringsbeleid en het ondernemersgedrag "bij de werknemer wel de indruk moeten wekken, dat zij alleen moeten opkomen voor de anti-inflatiepolitiek, die bovendien niets oplevert" (2). Ook in "één van de meest harde sociale conflicten die de Bondsrepubliek ooit heeft gekend", de metaalstaking van de winter '78/'79 met als inzet de 35-urige werkweek, blijkt de sympathie van Luyten voor de stakers, die het probleem van rationalisatie en te hoge productiecapaciteit "menselijker en socialer" willen oplossen dan de werkgevers, die in termen van "ont-

slag en omscholing" denken (3). De TELEGRAAF kiest daarentegen meerdere malen de werkgeverszijde. De correspondent schrijft in '78 nadat een bemiddelingspoging van de minister van Arbeid en Sociale Zaken van de deelstaat Noordrijnland-Westfalen is gestrand:

"Professor Farthmann heeft het mislukken van zijn bemiddelingspogingen onverhopen in de schoenen van de al te gulzige metaalbewerksbond geschoven. En voor een man die zelf uit de vakbeweging komt, wil dat toch wel iets zeggen over de houding van de IG Metall" (4).

Tevens is het vermelden waard, dat Bouwer naar aanleiding van deze eerste metaalstaking in het Ruhrgebied sinds 50 jaar de staking van '28 in herinnering roept, waarbij hij zich de historisch onjuiste en bijzonder suggestieve opmerking permitteert, dat die staking "door vele geschiedkundigen aangezien wordt voor het begin van het einde van de Republiek van Weimar en de opkomst van het Hitlerregime" (5). Dat TELEGRAAF en VOLKSKRANT zich aan weerszijde van het arbeidsfront opstellen blijkt ook uit de in beide bladen aangetroffen beoordelingen van het door de werkgevers gehanteerde middel van uitsluiting. Volgens Jan Luyten is de positie van de werkgevers met dit wapen onevenredig sterk geworden:

"De macht van de ondernemers wordt gepareerd door het stakingswapen. Met uitsluiting staan de werkgevers weer veel sterker dan de vakbeweging" (6).

Daarentegen spreekt de TELEGRAAF naar aanleiding van de staking van overheidspersoneel in '74 over een "ongelijke strijd" tussen bonden en overheid, daar de laatste niet beschikt over het middel van uitsluiting (7).

Meer dan in de TELEGRAAF komt in het NRC/HANDELSBLAD en de VOLKSKRANT de vraag naar voren of met de stakingen de stabiele na-oorlogse sociale verhoudingen nu doorbroken zijn. Voor Jan Luyten is de staking van november/december '71 geen aanleiding een dergelijke conclusie te trekken (8). In '78 relateert hij echter de juistheid van het beeld van een Bondsrepubliek met een hoge mate van arbeidsrust en een uitzonderlijk stabiel sociaal klimaat. Tijdens het harde stakingsconflict van die winter merkt hij op dat een dergelijk beeld "nooit geheel juist" is geweest, maar dat het in het buitenland altijd "graag wordt gehanteerd om de eigen vakbonden onder druk te zetten" (9). Ook Knapen plaatst de metaalstaking van '78/'79 in het teken van een verslechterend sociaal klimaat in de Bondsrepubliek, een verslechtering die met de aanklacht van de werkgevers tegen de nieuwe 'Mittbestimmungswet' bij het Constitutionele Hof was ingezet. Ondanks de harde confrontatie tussen werkgevers en werknemers wil de correspondent echter niet spreken van een duurzame verstoring van het sociale klimaat in de BRD (10). Hierdoor blijft in het NRC/HANDELSBLAD in sterker mate dan in de VOLKSKRANT het beeld overeind van stabiele arbeidsverhoudingen. De TELEGRAAF laat zich, zoals gesteld, nauwelijks uit over de ontwikkeling van de sociale verhoudingen. Wel wordt tijdens de staking van '74 onder verwijzing naar de "twee verschrikkelijke inflaties" uit de Duitse geschiedenis met teleurstelling geconstateerd dat de bereidheid van de Westduitse bevolking om "te luisteren naar argumenten" aan het minderen is:

"Maar ook voor West-Duitsland geldt blijkbaar dat een jongere generatie slechts in beperkte mate vatbaar is voor bittere ervaringen uit het verleden" (11).

De staking van '78/'79 wordt omschreven als een "op het scherp van de snede uitgevochten" arbeidsconflict (12). Dergelijke kwalificaties blijven echter te inci-

denteel en impliciet om te concluderen dat voor deze krant de stabiele arbeids-verhoudingen geschiedenis zijn geworden.

De keuze van TELEGRAAF en VOLKSKRANT voor respectievelijk werkgevers en werknemers komt ook tot uiting in artikelen over de medezeggenschap in de industrie. VOLKSKRANT-correspondent Luyten waardeert principe en praktijk van de medezeggenschap positief (13). Met enige teleurstelling beschrijft hij dan ook het uiteindelijke compromis tussen de regeringspartners over "deze belangrijke maatschappelijke hervorming", dat na jarenlang touwtrekken tussen SPD en FDP uiteindelijk in december '75 in een wetsvoorstel haar beslag vindt. Voor Luyten is de gelijkberechtigde medezeggenschap dan "nog slechts uiterlijke schijn" (14). In de TELEGRAAF wordt weliswaar in vergelijkingen tussen de Nederlandse en Duitse vormen van medezeggenschap geen voorkeur uitgesproken (15), maar correspondent Bouwer maakt zijn positie duidelijk in '77 in zijn berichtgeving over de werkgeversaanklacht bij het Hof te Karlsruhe. Zich identificerend met het werkgeversstandpunt stelt hij dat het de ondernemers in die aanklacht gaat "om de paragrafen die hun grondwettelijk gegarandeerde eigendomsrechten beknotten en hun de beslissing-in-laatste-instantie over de te voeren bedrijfspolitiek ontnemen" (16). Luyten daarentegen toont begrip voor de "harde" reactie van de vakbond om de Konzertierte Aktion te boycotten, nadat de werkgevers met hun aanklacht hadden aangetoond zelfs met deze "zeer waterde wet" geen genoeg te willen nemen (17).

Kiest het NRC/HANDELSBLAD in de stakingen geen partij, in de beoordeling van de medezeggenschap blijkt sympathie te bestaan voor het werknemersstandpunt. Correspondent Van der Zee schrijft naar aanleiding van een wetsvoorstel in '71:

"Een belangrijk winstpunt in de nieuwe wet is, dat de Duitse werknemer meer dan tot nog toe het geval is geweest over kwesties kan meepraten en meebeslissen, waarmee hij zelf direct heeft te maken" (18).

Anderzijds wordt in de spaarzame vergelijkingen die in het NRC/HANDELSBLAD worden aangetroffen tussen de Nederlandse en Duitse situatie op dit punt geen voorkeur uitgesproken voor de medezeggenschapspraktijk aan deze of gene zijde van de grens. Duidelijk wordt slechts dat men in de Bondsrepubliek op dit punt 'verder' is dan Nederland (19) of dan welk ander westers land ook (20). Na de uitspraak van het Hof te Karlsruhe in '78 dat de nieuwe wet niet in strijd is met de grondwet, wordt in een hoofdartikel de vraag gesteld welke consequenties dit voor Nederland zal kunnen hebben. Zonder daar een waarderende uitspraak aan te verbinden stelt de commentator vast dat deze beslissing van het Hof een mogelijke versterking betekent voor de Nederlandse vakbeweging in haar streven naar uitbreiding van de medezeggenschap (21).

Ter afsluiting kan op basis van het hier geselecteerde materiaal worden vastgesteld, dat VOLKSKRANT, NRC/HANDELSBLAD en TELEGRAAF in hun berichtgeving over de Bondsrepubliek het veld van de sociale verhoudingen niet verwaarlozen. Daarbij valt op dat VOLKSKRANT en TELEGRAAF tegenovergestelde posities betrekken: eerstgenoemde stelt zich op aan de vakbondszijde, terwijl de tweede de ondernemerskant kiest. Voor wat betreft de TELEGRAAF werd deze constatering nog eens bevestigd door commentator Heitink, die in het interview opmerkte: "Wij zijn natuurlijk ook een beetje een werkgeverskrant". Het NRC/HANDELSBLAD neemt in de

positiebepaling tussen arbeid en kapitaal een middenpositie in tussen VOLKSKRANT enerzijds en TELEGRAAF anderzijds. Weliswaar blijkt bij de correspondenten sympathie te bestaan voor de Westduitse medezeggenschapspraktijk, die een relatief sterke positie van de werknemers garandeert, in de artikelen over de stakingen is een stellingname voor deze of gene niet waarneembaar. Geen van de drie bladen gaat uitgebreid in op de verschillen en overeenkomsten tussen het Nederlandse en Westduitse sociale klimaat, zodat de vraag in welk land de sociale verhoudingen als het meest gunstig worden beschouwd op grond van de bij het onderzoek betrokken artikelen niet beantwoord kan worden. Ben Knapen, in het interview daarnaar gevraagd, achtte het ook niet zinvol het sociale klimaat in de BRD aan Nederland ten voorbeeld te stellen. Daarvoor achtte hij de Westduitse sociale verhoudingen te zeer bepaald door omstandigheden, waaronder de na-oorlogse wederopbouw, die zich niet zomaar laten overplanten. Tenslotte is gebleken dat de lange tijd bijna spreekwoordelijk hoge mate van arbeidsrust in de Bondsrepubliek door het NRC/HANDELSBLAD en de TELEGRAAF niet werkelijk in twijfel is getrokken. Alleen voor Luyten is de harde confrontatie tussen werkgevers en werknemers in '78/'79 aanleiding om dit beeld te nuanceren.

4.3 Duits-Nederlandse economische betrekkingen

Hoe beoordelen VOLKSKRANT, NRC/HANDELSBLAD en TELEGRAAF de economische betrekkingen tussen Nederland en West-Duitsland en welke voor- en nadelen worden gezien in de nauwe betrokkenheid van de Nederlandse op de Westduitse economie? Deze vraag wordt in het onderstaande beantwoord aan de hand van artikelen, die de handelsrelaties en economische samenwerking tussen beide landen tot onderwerp hebben. Daarbij wordt ook hier volstaan met een kwalitatieve beschrijving, daar vanwege de omvangrijkheid van het materiaal moest worden afgezien van het opstellen van een waarderingsschema.

Alle drie de kranten stellen zich op het standpunt, dat economische samenwerking tussen Nederland en West-Duitsland van groot belang is voor de Nederlandse economie en industrie, waarbij echter op basis van het aangetroffen materiaal de indruk ontstaat, dat NRC/HANDELSBLAD en TELEGRAAF dit belang sterker benadrukken dan de VOLKSKRANT. Deze laatste krant spreekt zich weliswaar nergens negatief uit over de sterke oriëntatie van de Nederlandse op de Westduitse economie, maar uit zich evenmin veelvuldig in positieve zin. Een gunstige waardering treffen we in deze krant wel aan over de twee grote fusies van Nederlandse en Duitse bedrijven uit de onderzochte periode, het samengaan van Fokker en VFW in '69 en de samensmelting van Hoogovens en Hoesch tot Estel in '72. Wordt over de eerste fusie gesteld, dat concernvorming in de Europese vliegtuigindustrie in het verschiet ligt en dat daarbij "nuchtere economische motieven ... bijna automatisch naar West-Duitsland leiden" (1), in de tweede ziet de VOLKSKRANT "een krachtige uitbouw" van de toch al "stevige positie" van Hoogovens. De problemen die bij het samengaan van Hoogovens en Hoesch worden signaleerd - waaronder "afwijkende nationale gewoonten" en "herinneringen aan oorlog en bezetting", die een emotionele rol kunnen gaan spelen, met name bij de vraag wie de baas of bazen worden in de topmaatschappij - worden blijkbaar overkomelijk geacht (2). In de tweede helft

van de jaren zeventig blijft de houding ten aanzien van deze vorm van economische samenwerking positief (3). Evenmin als in de andere bladen worden in de VOLKSKRANT aan het weer uiteengaan van Fokker en VFW in '80 negatieve uitspraken gewijd terzake het principe van Nederlands-Duits economische samenwerking (4). Dat in tijden van bloei samenwerking eenvoudiger is dan in perioden van crisis, blijkt ook in oktober '79, wanneer de VOLKSKRANT op basis van artikelen in de Westduitse pers over een reorganisatie bij Estel het gevaar signaleert van een "mogelijk opblazen van Duitse- of Nederlandse nationalistische gevoelens". Dit, aldus economisch-redacteur Goebert, "raakt aan de grondslagen van het staalconcern en bezorgt de Estel-top dan ook koude rillingen van afschuw en zorg". Ook Goebert ziet blijkbaar niets in een 'nationale' oplossing van de in '75 ingezette crisis in de staalindustrie (5). Ook het ALGEMEEN HANDELSBLAD komt tot een positief oordeel over de vorming van Estel. In '70, het jaar waarin de fusiebesprekingen tussen Hoogovens en Hoesch op gang komen, wordt in een hoofdartikel de hoop uitgesproken dat de onderhandelingen tot een samengaan zullen leiden, "want de ontwikkeling naar grote en supergrote eenheden gaat snel en in de staalfabricage geldt dit in bijzondere mate" (6). Prof. Hartog wijst in zijn column op een probleem dat bij deze fusie opduikt: de verschillen tussen Nederland en West-Duitsland op het gebied van de medezeggenschap van personeel. De ontwikkeling naar internationale concernvorming stelt, aldus Hartog, grenzen aan de verschillen die tussen nationale economische stelsels mogen bestaan en zo ook aan de verschillen in medezeggenschapspraktijk. Bovendien staat medezeggenschap op gespannen voet met fusies waarbij sprake is van een moeder- en een dochterbedrijf, daar de werknemers van het moederbedrijf met betrekking tot die van het dochterbedrijf "om zo te zeggen geen arbeiders, maar kapitalisten" zijn. Voor wat betreft de geplande fusie acht hij de verschillen echter niet dermate groot dat ze een samengaan van beide bedrijven in de weg zouden staan (7).

Meerdere malen wordt in NRC/HANDELSBLAD en TELEGRAAF gewezen op de Nederlandse afhankelijkheid van de Westduitse economie, wat voor geen van beide bladen, voor zover het geselecteerde materiaal een dergelijke constatering toelaat, ooit aanleiding is geweest te pleiten voor andere oriëntaties van de Nederlandse economie. Integendeel, NRC/HANDELSBLAD-redacteur Damen, die in '75 de Bondsrepubliek onze "aller-, allervoornaamste handelspartner" noemt (8) en Nederland ook wel als "economische provincie" van West-Duitsland typeert (9), komt tot een positief oordeel over de Nederlands-Duitse economische betrekkingen:

"De koppeling van een kleine economische eenheid, met wel de nodige reserves, aan een zeer grote, met niet alleen ook grote reserves maar toch wel wat grotere industriële en politieke slagvaardigheid dan in Nederland, is één van de vele positieve punten die Nederland volkomen onverdiend op zijn actief kan schrijven" (10).

En twee jaar laten lezen we in dezelfde krant:

"Emotioneel mogen er nog wel eens wat haken en ogen zijn in de verhoudingen tussen Duitsers en Nederlanders, niemand kan het uitzonderlijke belang ontkennen van de economische betrekkingen tussen de twee landen".

De ontwikkeling in die periode laat, aldus de schrijver van het artikel, een toenemende verweving zien van de Nederlandse en Duitse economie, waarbij "zelfs het verschil in benadering van de economie dat zich manifesteert tussen Bonn en Den Haag ... geen spaak in het wiel lijkt te steken". Een voorkeur voor één van beide

benaderingen - bijvoorbeeld voor "het zo ondernemingsvriendelijke klimaat" in de BRD - blijft overigens achterwege (11). Voor wat betreft het benadrukken van het belang van de economische betrekkingen tussen Nederland en West-Duitsland vertoont de TELEGRAAF hetzelfde beeld als het NRC/HANDELSBLAD. Positieve geluiden worden vernomen wanneer de economische verwevenheid gunstige perspectieven biedt voor de Nederlandse economische ontwikkeling (12), terwijl bezorgdheid blijkt wanneer zich problemen voordoen in de handelsrelaties. Het verzwakken van de Nederlandse concurrentiepositie op de Duitse markt, een ontwikkeling waar sinds '78 door de Nederlands-Duitse Kamer van Koophandel verschillende keren op wordt gewezen (13), is gezien het feit dat de BRD de belangrijkste exportmarkt is van de Nederlandse industrie "dan ook reden voor grote zorg", aldus een hoofdartikel in september '80. Het feit dat de Nederlandse overheid zich te weinig aan lastenverlichting voor het bedrijfsleven gelegen laat liggen "kan de zorg om de export naar Duitsland alleen maar vergroten" (14). Ook het NRC/HANDELSBLAD toont zich bezorgd over de stagnerende export naar West-Duitsland in deze periode. Als oorzaak daarvan wordt niet alleen de afnemende kwaliteit van de Nederlandse producten genoemd, ook wordt gewezen op de "afnemende flexibiliteit" van de Nederlandse ondernemers:

"Sommige exporteurs ... schijnen te denken dat Duitsland een provincie van Nederland is, waar ze niets bijzonders hoeven te doen om te verkopen" (15).

Enkele weken later wordt nogmaals de vraag gesteld waarom "wij zo'n slecht figuur slaan op de Duitse markt". Naast bovengenoemde oorzaak worden ook de hoge arbeidskosten in Nederland als reden genoemd. Ernstiger is echter de eenzijdigheid van het Nederlandse exportpakket waarin hoogwaardige technische producten ontbreken en dat door het overheersen van energieproducten eerder het "typische uitvoerpatroon van een ontwikkelingsland" vertoont. Daar de BRD haar energieleveranciers aan het spreiden is, is een verdere verslechtering van de Nederlandse positie op de Westduitse markt bepaald niet uitgesloten, aldus een weinig optimistische Van Zweeden in het NRC/HANDELSBLAD (16).

Geven NRC/HANDELSBLAD en TELEGRAAF een vergelijkbaar beeld te zien in de beoordeling van structurele problemen in de Nederlands-Duits economische relatie, verschillend is de benadering van incidentele wrijvingen in de handelsbetrekkingen. Gedoeld wordt hier op de Westduitse weigering van '73 het aantal ritvergunningen voor Nederlands vrachtwagenverkeer door West-Duitsland uit te breiden en de importboycot van Nederlands varkensvlees in oktober '79. Hoewel in het NRC/HANDELSBLAD gewezen wordt op de schadelijke gevolgen voor de Nederlandse economie wordt in deze krant in genoemde conflicten geen partij gekozen (17). In de TELEGRAAF wordt daarentegen wel stelling genomen tegen het Westduitse optreden. Naar aanleiding van de ritvergunningenkwestie lezen we:

"De Nederlanders worden in de uitoefening van hun taak als 'vrachtrijders van Europa' opnieuw gehinderd door Duitse halsstarigheid" (18).

Ook in het conflict over de Westduitse invoerstop op varkensvlees kiest de TELEGRAAF de Nederlandse zijde (19). De VOLKSKRANT, waarin eerdergenoemde zorg over de inzakkende export naar West-Duitsland niet waarneembaar is, geeft in het - overigens in de jaren zeventig meerdere malen opduikende - 'vrachtwagenconflict' met koppen als "Wegvervoer dupe Duits beleid" (20) en "Duitsers manipuleren Nederlands vervoer" (21) aan, dat de Bondsrepubliek gebrek aan soepelheid verweten kan worden. Ook de

Duitse weigering van oktober '79 nog langer Nederlands varkensvlees te importeren als niet voldaan wordt aan in de Bondsrepubliek geldende vleeskeuringsmethoden' wordt bekritiseerd. Een punt van kritiek is daarbij onder meer, dat de Duitsers door hun blokkade de Europese Gemeenschap "zwaar op de proef" stellen. De werkelijke achtergrond van de Westduitse maatregel wordt overigens niet herleid op een meningsverschil over keuringsmethoden. Eerder zou de bondsregering tot de blokkade hebben besloten onder druk van Westduitse varkensmeesters, die in voorgaande jaren steeds meer te lijden zouden hebben gehad van Nederlandse concurrentie (22).

Als enige van de drie kranten neemt tenslotte de TELEGRAAF de Westduitse dreigementen serieus, wanneer na het tv-interview met CDU-voorzitter Kohl van februari '79 (23) in de Bondsrepubliek stemmen opgaan voor 'strafexpedities' tegen Nederland inzake handel en toerisme:

"Eén enkele tv-uitzending ..., waarin een aantal Nederlanders voor de ogen van het Duitse publiek op hetze-achtige wijze anti-Duitse gevoelens spuien, blijkt voldoende te zijn geweest om in Duitsland een anti-Nederland-stemming teweeg te brengen, die ook op economisch terrein gevolgen zal hebben. De afzet van Nederlandse producten zal op korte termijn zeker bemoedilijkt worden".

En even verder wordt nogmaals duidelijk welk belang in de TELEGRAAF wordt gehecht aan voorspoedige handelsbetrekkingen met de oosterburen:

"Vaststaand feit lijkt in ieder geval te zijn dat zeer veel Nederlanders zich niet of nauwelijks bewust zijn van het feit dat een groot deel van onze welvaart te danken is aan de economische banden tussen Nederland en ... West-Duitsland" (24).

Overigens wordt ruim een maand later bovengenoemde vrees voor negatieve gevolgen van de tv-uitzending gerelativeerd. Het bestaan van een 'Kohl-effect' wordt dan ontkend. Eerder is men "als gewoonlijk" weer bezig geweest "om een 'zwarte Piet' uit te zoeken om tegenvallende resultaten bij voorbaat aan te kunnen toeschrijven". Als werkelijke reden voor de slechte exportresultaten naar de Bondsrepubliek wordt genoemd dat vrijwel niets gedaan wordt aan vernieuwing van het uitvoerpakket:

"Misschien ook dat we verstandiger doen daaraan iets te veranderen in plaats van ons ... in het stof te buigen voor iets dat maar heel weinig mensen blijkt te hebben gestoord" (25).

Eigen aan berichtgeving over concrete voorbeelden van economische samenwerking is dat zij veelal geen aanleiding geeft tot algemene beschouwingen over het belang daarvan. Desondanks kan op basis van het bovenstaande worden vastgesteld dat met name TELEGRAAF en NRC/HANDELSBLAD het belang van de Nederlands-Duits economische betrekkingen regelmatig benadrukken en deze positief waarderen. De VOLKSKRANT uit zich minder frequent in deze zin, maar komt evenmin tot een negatief oordeel over de nauwe handelsrelatie tussen Nederland en West-Duitsland.

4.4 Nederland en de Westduitse economie: conclusie

Evenals de Duitse binnen- en buitenlandse politiek krijgt ook de Westduitse economie in de verschillende kranten ruime aandacht. Zowel over regelmatig terugkerende gebeurtenissen als begrotingsdebatten of publicatie van beleidsadviezen aan de Bondsregering als over incidentele gebeurtenissen als stakingen, revaluaties e.d. wordt dusdanig bericht dat de grote lijnen van de economische ontwikkeling van de Bondsrepubliek vanuit de krant goed gevolgd kunnen worden. Wel kan in de wijze waarop beeldvorming hierover tot stand komt een verschil worden

geconstateerd met de manier waarop over binnen- en buitenlandse politiek wordt bericht. Opvallend is, dat correspondenten vrijwel geen opiniërende artikelen verzorgen over de Westduitse economie en het belang daarvan voor Nederland. Luyten stelde in het interview dat de economische berichtgeving voor hem "niet zo'n grote rol" speelde, daar datgene wat zich op economisch terrein voltrok veel minder "controversieel" was dan wat op het politieke vlak gebeurde. Ook Knapen maakte duidelijk dat het onderwerp economie hem minder trok. De berichtgeving van de correspondenten blijft dan ook vooral 'feitelijk' van aard en het zijn vooral de economische redacties en commentaren die kleur geven aan de beeldvorming over de Westduitse economie.

In voorgaande hoofdstukken kon steeds worden vastgesteld, dat de wijze waarop in het NRC/HANDELSBLAD en de VOLKSKRANT gedurende de jaren zeventig over de Bondsrepubliek Duitsland is geschreven in hoge mate overeenstemming vertoont en dat het Duitslandbeeld dat zich uit de TELEGRAAF laat reconstrueren daar sterk van afwijkt. Voor de beeldvorming over Nederland en de Westduitse economie kan een dergelijke conclusie niet worden getrokken. Wel blijken VOLKSKRANT en TELEGRAAF in velerlei opzichten weer op een tegenovergesteld standpunt te staan of zijn anderszins duidelijke verschillen tussen deze bladen waarneembaar, het NRC/HANDELSBLAD neemt nu hetzij een middenpositie in of sluit haar beschouwingen dichter aan bij de TELEGRAAF dan bij de VOLKSKRANT. Dit laatste geldt met name voor het belang dat NRC/HANDELSBLAD en TELEGRAAF hechten aan de economische betrekkingen tussen Nederland en Duitsland. Meerdere keren geven deze bladen in algemene zin ervan blijk, dat zij deze positief waarderen en op geen enkel moment, noch bij de regelmatig geconstateerde Nederlandse afhankelijkheid van de Westduitse economie, noch wanneer aan het eind van de jaren zeventig de export naar Duitsland stagneert, worden negatieve aspecten gezien in de hechte banden die op economisch gebied tussen beide landen bestaan. Voor zover kon worden nagegaan blijft de positieve waardering in de VOLKSKRANT van de Duits-Nederlandse economische relatie beperkt tot het toejuichen van twee concrete fusies, zodat de conclusie gerechtvaardigd lijkt, dat de VOLKSKRANT minder het belang van deze economische betrekkingen onderstreept. Deze voorzichtige constatering laat zich relativiseren door een uitspraak van VOLKSKRANT-redacteur Groen. Deze merkte in het interview op, dat 'Bonn' één van de meer belangrijke correspondentschappen is, mede omdat West-Duitsland de belangrijkste handelspartner van Nederland is. Tot slot kan in dit verband over de VOLKSKRANT worden gesteld, dat zij, al is het slechts éénmalig, de enige is die naar aanleiding van het rentebeleid van de Bundesbank tot een kritisch oordeel komt over de Nederlands economische afhankelijkheid van de Bondsrepubliek.

Hoewel VOLKSKRANT, TELEGRAAF en NRC/HANDELSBLAD voor de vroege jaren zeventig in hun beoordelingen over de Westduitse conjunctuurpolitiek overeenkomsten vertonen en hoewel alle drie de bladen waardering hebben voor het succes van de bondsregering met haar anti-inflatiepolitiek, lopen de standpunten over de wijze van crisisbestrijding voor het midden van de jaren zeventig duidelijk uiteen. Ook hier valt de tegenstelling tussen VOLKSKRANT en TELEGRAAF en de middenpositie van het NRC/HANDELSBLAD op. In vergelijkingen tussen de expansieve uitgavenpolitiek van het kabinet Den Uyl en het meer restrictieve beleid van de regering Schmidt spreekt

de TELEGRAAF steeds een zeer duidelijke voorkeur uit voor de Duitse aanpak van de recessie, waarbij deze krant in het verschil in conjunctuurverloop tussen Nederland en West-Duitsland de juistheid van haar keuze voor het Duitse beleid bevestigd ziet. In de VOLKSKRANT blijkt daarentegen meer sympathie te bestaan voor het beleid van Den Uyl en wordt kritiek geuit op het meer liberaal-economisch concept van de bondsregering. Deze kritiek verdwijnt na '78, wanneer zoals redacteur Groen het uitdrukte in het interview "een soort 'nieuwe zakelijkheid'" binnen de VOLKSKRANT-redactie doorbreekt welke een positiever waardering voor het Duitse economische beleid mogelijk maakte. Van een voorbeeldfunctie van de BRD voor Nederland kan dan echter nauwelijks meer sprake zijn, daar de intrinsiek grotere kracht van de Duitse economie een beleid mogelijk maakt dat voor Nederland niet haalbaar wordt geacht. De middenpositie van het NRC/HANDELSBLAD inzake de beoordeling van de conjunctuurpolitiek komt daarin tot uiting dat enerzijds waardering blijkt voor het Duitse beleid - zonder dat dit zoals in de TELEGRAAF keer op keer aan Nederland ten voorbeeld wordt gesteld - en dat anderzijds kritiek wordt geuit op de afgekondigde stimuleringsmaatregelen, welke men graag omvangrijker had gezien.

De TELEGRAAF stelt niet alleen de Duitse conjunctuurpolitiek en het daarmee samenhangende meer ondernemingsvriendelijke klimaat aan Nederland ten voorbeeld. In tegenstelling tot de VOLKSKRANT, waarin scherpe kritiek wordt geuit op het kernenergiebeleid van de bondsregering, kan volgens de TELEGRAAF de Bondsrepubliek ook op dit terrein Nederland tot voorbeeld dienen. Daarnaast stelt deze krant in de vroege jaren zeventig met enige jaloezie vast, dat West-Duitsland veel 'inflatie-bewuster' is en dat de stakingsneiging er minder groot is. De andere twee kranten laten zich in dit verband niet in dergelijke Waarderende termen uit. Tenslotte blijkt de andere invalshoek van de TELEGRAAF uit de wijze waarop over de sociale verhoudingen wordt bericht. Geheel in overeenstemming met de waardering voor het meer ondernemingsvriendelijke klimaat in de BRD kiest deze krant in de bij het onderzoek betrokken stakingsconflicten de zijde van de werkgevers. De VOLKSKRANT stelt zich daarentegen aan de werknemerskant op, terwijl het NRC/HANDELSBLAD in deze geen keuze maakt.

Met deze conclusie is duidelijk geworden dat de beoordelingen over binnen- en buitenlandse politiek aan de ene kant en over economische politiek aan de andere kant in de drie bladen zonder 'dwarsverbindingen' worden gemaakt. Het meest duidelijk komt dit naar voren in het NRC/HANDELSBLAD en de VOLKSKRANT, waarin de bezorgdheid over het politieke en geestelijke klimaat van de middenjaren zeventig op geen enkele wijze tot uiting komt in artikelen over de Westduitse economie en de Nederlands-Duits economische betrekkingen. De golfbeweging in het Duitsland-beeld die voor deze kranten in voorgaande hoofdstukken zichtbaar werd, kan in de beeldvorming over economie dan ook niet worden waargenomen. De kritiek op de interne ontwikkelingen in de Bondsrepubliek mag hevig geweest zijn, nergens leidde zij tot een pleidooi voor een andere oriëntatie van de Nederlandse economie. Op basis van de gebeurtenissen van de jaren zeventig is het daarom onmogelijk om vast te stellen welke politieke calamiteiten zich in West-Duitsland moeten voordoen voordat de 'pijngrens' van de economische redactie is bereikt en bezorgdheid over politieke ontwikkelingen in economische berichtgeving mee gaat spelen om nog maar te zwijgen

van concrete aanbevelingen voor een economische heroriëntatie op grond van politieke bezwaren. Sytze van der Zee merkte in dit verband op tijdens het interview:

"... maar zover was het natuurlijk niet. Dat heeft geloof ik ook niemand geschreven, nou ja, Haasbroek misschien ... (1). Bovendien snijdt je jezelf natuurlijk ook in je vingers. Als wij maatregelen tegen Duitsland zouden nemen, zijn wij daar eerder de dupe van dan de Duitsers. Dan halen ze de tomaten toch gewoon uit Frankrijk of Italië; die zijn bovendien nog lekkerder ook".

En Bob Groen antwoordde op de vraag of economische redacteurs zich minder snel zorgen maken over gebeurtenissen op politiek-maatschappelijk niveau:

"Eenmaal aan het werk heeft een economisch redacteur de neiging de werkelijkheid als een balans te zien en altijd aangenaam getroffen te zijn als die balans een overschot aantoonst en geen tekort. Vervolgens zal hij zich in het café buitengewoon druk maken over de RAF, het Radikalenerlass, over Strauss en God mag weten wat. Maar als hij schrijft over Estel of de positie van de Mark is het een andere context waarin hij werkt, dat houdt hij gescheiden en hij vindt ook dat dat moet. Ik ben het daar niet mee oneens".

5.1 Inleiding

In de tweede helft van de jaren zeventig heeft West-Duitsland in bijzonder hoge mate de Nederlandse aandacht getrokken. Terwijl Von der Dunk in '75 nog stelde dat slechts een geringe belangstelling voor de Bondsrepubliek bestond (1), is een dergelijke constatering zeker niet van toepassing op de daaropvolgende jaren. In verband met het terroristenvraagstuk trad het Medisch-Juridisch Comité steeds meer op de voorgrond, de gevolgen van het Radikalenerlass werden door verschillende Berufsverbote-comité's onder de aandacht gebracht, een nieuw blad als "Onze burens rechts" (2) poogde in '77/'78 dergelijke informatie te bundelen, de Wiardi Beckmanstichting probeerde de in linkse kringen bijzonder levendige discussie door een boek als "Burengerucht" (3) en door het organiseren van een conferentie in november '78 onder de sprekende titel "Duitsland weer een probleem?" te onderbouwen en tenslotte - zonder hier volledig te kunnen zijn - organiseerde het Nederlands Genootschap voor Internationale Zaken in de herfst van '77 een lezingencyclus in Leiden en twee studieconferenties in januari en maart '79, waarbij geprobeerd werd 'de schaduwen' over Duitsland te doorbreken (4). Een dergelijke golf van belangstelling was overigens niet alleen een Nederlands fenomeen, maar - zij het niet overal even sterk - was ook in vele andere landen waarneembaar. Daarbij rees naar aanleiding van de gebeurtenissen van '77 bij vele waarnemers de vraag, in hoeverre de tweede Duitse Republiek aan het afglijden was en Bonn toch Weimar dreigde te worden. Voor menig linkse waarnemer was deze grens zelfs al gepasseerd.

Samenvattend onderzoek naar dit fenomeen in Nederland bestaat niet. Wel zijn enkele pogingen gedaan om tot een eerste evaluatie te komen. Daarentegen is er sinds kort voor het Franse Duitslandbeeld het al eerder genoemde boek van Ménudier. Eveneens is in dit verband te wijzen op de recente herpublicatie van een aantal artikelen van Alfred Grosser uit '76/'77, de periode waarin in Frankrijk de discussie het hoogst opliep (5). Artikelen geschreven in de teneur dat Duitsland anders is dan het door velen toen afgeschilderd werd. Op sprekende wijze werd dit uitgangspunt ook uitgedrukt in het boek van Joseph Rovin, "L'Allemagne n'est pas ce que vous croyez" (6). De levendigheid van de Franse belangstelling voor Duitsland en de sterke meningsverschillen in de daar gevoerde discussie laten zich ook in Nederland vaststellen. Een onderzoek naar de Nederlandse discussie zou op meerdere punten kunnen worden aangevat. De media, die stof leveren en vorm geven aan de verschillende posities zijn in dit opzicht daarbij van bijzonder belang. Een studie van alle media of zelfs enkele persorganen, die betrekking heeft op dit onderzoeksveld bestaat evenmin. Immers, de laatste studie van het Duitslandbeeld in de Nederlandse pers, namelijk die van Helm uit '69, onderzoekt het jaar '66. In opdracht van de WRR vervaardigd, poogt de voorliggende studie aan het voorbeeld van drie kranten het Duitslandbeeld van de Nederlandse pers te onderzoeken en de problemen van diversiteit en ontwikkeling exemplarisch te benaderen. Voor de keuze van bladen en de gebruikte methode van onderzoek zij hier verwezen naar de Verantwoording.

In dit onderzoek hebben drie aspecten die een rol spelen in de beeldvorming over de Bondsrepubliek Duitsland centraal gestaan: binnenlandse en buitenlandse politiek en een aantal facetten die betrekking hebben op de Westduitse economie. Daarbij zijn achtereenvolgens aan de orde gekomen de in NRC/HANDELSBLAD, TELEGRAAF en VOLKSKRANT gemaakte beoordelingen over de Westduitse democratie, over de Bondsrepubliek tussen Oost en West en over de organisatie van de Westduitse economie. Bij dit laatste is tevens getracht een antwoord te geven op de vraag in hoeverre de Bondsrepubliek in economisch opzicht een voorbeeld is voor Nederland en hoe de drie bladen de verweving van beide economieën beoordelen. Naast beschrijving van de ontwikkeling van de waargenomen Duitslandbeelden zijn steeds de conclusies geconfronteerd met de in de Verantwoording geformuleerde golfbewegingsthese. Nog eens kort samengevat komt deze these hierop neer dat, uitgaande van een gematigd linkse of links-liberale visie, in het Duitslandbeeld gedurende de periode '69-'80 een waarderingscurve is waar te nemen, variërend van een positieve kijk op de Bondsrepubliek in de vroege jaren zeventig, via een kritische en bezorgde visie in de middenjaren, naar een weer positiever Duitslandbeeld vanaf plm. '79. In dit slothoofdstuk wordt aan de hand van een korte samenvatting van de voorgaande tekst ingegaan op de vraag in hoeverre deze golfbewegingsthese in het onderzochte deel van de Nederlandse dagbladpers zichtbaar is geworden. Vervolgens wordt aan de orde gesteld welke houding de kranten zelf tegenover de problemen van de Nederlands-Duitse relatie ingenomen hebben. Hieraan worden een aantal algemene conclusies verbonden. Tenslotte volgen enkele suggesties voor verder onderzoek op dit terrein.

5.2 Samenvatting: golf, rimpel of spiegelglad?

"Onder grote groepen van de Nederlandse bevolking heersen talloze vooroordelen ten opzichte van de West Duitsers. Deze vooroordelen hangen samen met een gebrek aan evenwichtige en genuanceerde informatie bij vele Nederlanders over West-Duitsland en zijn bevolking en aan dit huidige informatiepatroon onder de Nederlandse bevolking zijn de Nederlandse massamedia met name debet".

Aldus concludeert een studiegroep van de Europese Beweging in Nederland in '80 in een rapport over de Nederlandse-Duitse verhouding (1). Dit onderzoek heeft aangetoond, dat zelfs in bladen die behoren tot wat omschreven is als de voor Nederland karakteristieke politieke consensus frappante verschillen in beeldvorming over West-Duitsland aan het licht treden. Voorts kan er op gewezen worden dat binnen de onderzochte bladen geen sprake is van een statisch Duitslandbeeld, maar dat positieve en negatieve oordeelsvorming elkaar afwisselen. De vraag rijst dan ook in hoeverre bovengenoemde kwalificatie van "de Nederlandse media" geen nuancering behoeft en in hoeverre NRC/HANDELSBLAD, TELEGRAAF en VOLKSKRANT zich een dergelijk verwijt kunnen aantrekken. Alvorens daar een antwoord op te geven is het nuttig de voorgaande hoofdstukken samen te vatten.

De meest belangrijke conclusie uit dit onderzoek moet luiden dat de boven als hypothese geformuleerde golfbeweging inderdaad wél in NRC/HANDELSBLAD en VOLKSKRANT, maar niet in de TELEGRAAF waargenomen is, hetgeen in overeenstemming is met de maatschappelijk-politieke uitgangspunten van deze drie kranten. Beide eerstgenoemde bladen waarderen de komst van de sociaal-liberale coalitie overwegend positief, ondersteunen de nieuwe Oost-Europapolitiek en - hoewel slechts zijdelings

aan de orde gekomen - staan in principe achter de politiek van 'innere Reformen' van het eerste kabinet Brandt. In de waardering voor de Ostpolitik zijn daarbij met name twee argumenten opgevallen: allereerst het feit dat de Bondsrepubliek de naoorlogse status-quo erkende en met haar politiek een bijdrage leverde aan het internationale ontspanningsproces van dat moment. Ten tweede wordt - zij het in het NRC/HANDELSBLAD met meer nadruk dan in de VOLKSKRANT - met tevredenheid vastgesteld dat de normalisering van de betrekkingen met de Oosteuropese landen plaatsvindt binnen bondgenootschappelijk kader, zodat aan de Atlantische trouw van West-Duitsland niet getwijfeld hoeft te worden. Dat angst voor een 'Deutsche Alleingang' ontbreekt, betekent dat in hoofdredactionele commentaren geen spoor van wantrouwen waarneembaar is jegens de Duitse bedoelingen. Deze positieve waardering geldt ook de Duitslandpolitiek, ondanks dat scepsis overheerst over een snelle normalisering van de betrekkingen tussen de beide Duitse staten. Met dit positieve Duitslandbeeld, dat niet in de laatste plaats gedragen wordt door de tot de verbeelding sprekende Willy Brandt, gaat het vanaf '72 langzamerhand bergafwaarts. In de buitenlandse politiek treedt na de spectaculaire beginperiode een fase van consolidatie op en vanwege de binnenlandse politieke ontwikkelingen gaat een kritische teneur overheersen. De wijze van terreurbestrijding en de praktijk van de Berufsverbote doen bezorgdheid ontstaan over de toekomst van de Westduitse rechtsstaat. Tevens wordt met de beoordeling van de ontwikkeling van het geestelijk klimaat met haar verdachtmakingen aan het adres van vermeende sympathisanten en de daarmee gepaard gaande pogingen critici ter linkerzijde monddood te maken, een beeld opgeworpen van een verstenende en intoleranter wordende Bondsrepubliek. Het dieptepunt van deze neergaande lijn wordt bereikt in het najaar van '77. Dat de kritiek zich vooral richt op de christendemocraten en de Springerpers is niet verbazingwekkend. Het is immers vanuit deze hoek dat de verdachtmakingen en hetzecampagnes op touw worden gezet, alsmede een hard anti-terreurbeleid wordt bepleit. Hoewel in VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD deze zelfde bezorgdheid en kritiek is waargenomen is eveneens vastgesteld, dat in het NRC/HANDELSBLAD meer relativerende geluiden over de situatie in de BRD en de toekomst van de Westduitse democratische samenleving zijn aangetroffen dan in de VOLKSKRANT. Hierdoor is het golfdal in laatstgenoemde krant niet alleen dieper geweest, maar kende het bovendien een langere uitloop. Hoewel ook in de VOLKSKRANT met klem wordt ontkend dat het etiket 'politiestaat' van toepassing is op de Bondsrepubliek neemt het NRC/HANDELSBLAD nadrukkelijker stelling tegen dergelijke opinies en worden verwijten geuit aan het adres van hen voor wie een nieuw fascisme in West-Duitsland uitsluitend nog een kwestie van tijd is. Zulke opvattingen zijn niet alleen bezijden de waarheid, maar bovendien een "dolk in de rug" van hen die in Duitsland het afglijden van de rechtsstaat proberen te verhinderen. Aldus is de houding van het NRC/HANDELSBLAD omschreven als kritisch-solidair. Als uiting daarvan kan ook gezien worden dat het NRC/HANDELSBLAD, toen in '77/'78 in Nederland de kritiek het sterkst was, ook artikelen van Westduitse journalisten in zijn kolommen heeft opgenomen.

Ondanks het feit dat NRC/HANDELSBLAD en de VOLKSKRANT een kritische benadering van de Bondsrepubliek niet schuwen valt vooral op dat beide bladen geen aanleiding zien tot werkelijke twijfel over het voortbestaan van de Westduitse

democratie als institutie. Het door Luyten in '76 geïntroduceerde begrip "autoritaire democratie" heeft uitsluitend betrekking op het maatschappelijk functioneren van de democratie en nergens legt hij verbanden tussen de ontwikkeling van het geestelijk klimaat en stabiliteit van het parlementair - democratische bestel. In het interview onderstreepte hij zelfs dat de nadruk bij het begrip "autoritaire democratie" voor hem altijd op "democratie" gelegen had. Ook Bob Groen liet zich in dezelfde zin uit. Alleen in het NRC/HANDELSBLAD blijkt in '76 eenmaal een verband tussen beide terreinen, wanneer bezorgdheid wordt geuit over de toekomst van de Westduitse partijendemocratie. Gezien het incidentele karakter van deze uitspraak en gezien het feit dat verder het beeld overheerst van een stabiel politiek systeem kunnen hieraan echter geen verstrekkende conclusies worden verbonden. Dat twijfel over de toekomst van het Westduitse democratische bestel niet aanwezig is geweest, werd ook in de andere interviews bevestigd. Geen van de betrokken journalisten wilden in hun kritiek op en bezorgdheid over de Bondsrepubliek zover gaan dat ook institutioneel West-Duitsland aan het afglijden was. Bij deze uitspraken moet wel bedacht worden dat zij geformuleerd zijn nadat de Bondsrepubliek de periodes van de jaren zeventig met succes doorstaan had. Daarom kan niet uitgesloten worden geacht, dat één of meerdere onder hen toentertijd sceptischer en met meer zorg vervuld was/waren, dan zij nu lieten blijken.

Nadat in januari '79 het Russell-tribunaal over de mensenrechten in de Bondsrepubliek is afgesloten, de Berufsverbote-praktijk kort daarna in Bonn en de sociaal-liberale deelstaten wordt geliberaliseerd en de periode van terroristische aanslagen tot het verleden lijkt te behoren, verdwijnt ook de aandacht voor de ontwikkeling van rechtsstaat en geestelijk klimaat. Met de toenemende spanningen tussen Oost en West breekt weer een positiever Duitslandbeeld door, wanneer bondskanselier Schmidt de dialoog tussen de supermachten weer op gang tracht te brengen en een matigende rol speelt in het vooral door de Afghanistan-crisis snel killer wordende internationale klimaat. Evenals in de vroege jaren zeventig is een tweede argument in de positieve waardering, dat West-Duitsland nadrukkelijk binnen bondgenootschappelijk verband blijft opereren, waardoor ook nu iedere angst voor een 'tweede Rapallo' ongegrond wordt geacht.

De TELEGRAAF geeft op het terrein van binnen- en buitenlandse politiek vrijwel steeds een tegenovergesteld beeld te zien als NRC/HANDELSBLAD en VOLKSKRANT. Het opvallende is daarbij dat de TELEGRAAF dat verschil niet alleen toont bij 'gevoelige linkse onderwerpen', maar ook bij de inschattingen van de in Nederland over het algemeen zo populaire Ostpolitik van de bondsregering. Wel kan overeenstemming tussen de drie bladen worden geconstateerd voor wat betreft de positieve beoordeling van de verkiezingsuitslag van '69: evenals het ALGEMEEN HANDELSBLAD en de VOLKSKRANT juichte de TELEGRAAF het toe, dat de NPD de kiesdrempel niet haalde. Een tweede overeenkomst is dat inzake de buitenlandse politiek doorgaans niet getwijfeld wordt aan de trouw van de BRD aan de NAVO. Als redenen voor het verschil in beoordeling van Ostpolitik, anti-terreurwetgeving en Berufsverbote-praktijk zijn de specifieke en heel andere politieke uitgangspunten van de TELEGRAAF te noemen. Het sterke anti-communisme van deze krant en de daarmee samenhangende vrees voor verzwakking van het NAVO-bondgenootschap bepalen het wantrouwen waarmee deze krant

de Oost-Europapolitiek van Brandt en Scheel gadeslaat, waarbij in uitspraken en gedrag van onderhandelaar Egon Bahr symptomen worden gezien van een opkomend Duits neutralisme. Dit betekent niet dat de TELEGRAAF het proces van internationale ontspanning niet zou verwelkomen, maar onderhandelingen tussen Oost en West dienen bloksgewijs te worden gevoerd en niet tussen ongelijkwaardige partners zoals West-Duitsland en de Sovjet-Unie. De TELEGRAAF blijft dan ook sceptisch en ziet in de verdragen haar aanvankelijke vrees bevestigd, dat de Duitsers deze alleen hebben kunnen afsluiten door eenzijdige concessies. Ontstaat aldus in de vroege jaren zeventig op grond van de buitenlandse politiek geen opvallend positieve waardering voor West-Duitsland, evenmin geeft de binnenlandse politieke ontwikkeling in de eerste jaren van de sociaal-liberale coalitie daar voor deze krant aanleiding toe. Ook de neerwaartse lijn, zoals deze zich vanaf '72 in VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD manifesteert, maakt de TELEGRAAF niet mee. Een harde aanpak van het terrorisme wordt bepleit en nergens blijkt enige zorg over de ontwikkeling van rechtsstaat en geestelijk klimaat. Integendeel, krachtig neemt deze krant stelling tegen "de linkse intellectuelen", die niet alleen gebrek aan democratische solidariteit wordt verweten, maar ook medeverantwoordelijk worden gesteld voor het terrorisme in een stijl die aan die van de Bild-Zeitung en de CDU/CSU herinnert. Dat het bestaan van Berufsverbote dan ook geen verontwaardiging wekt en ook vrijwel niet genoemd wordt behoeft dan ook geen verbazing te wekken. Ook in de derde fase van de golfbeweging tenslotte wijkt de TELEGRAAF af van VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD, zij het minder sterk dan in de voorgaande periode. Weliswaar wordt in oktober '80 gesproken van een "evenwichtige koers" in de buitenlandse politiek van Schmidt, in het interview bevestigde commentator Heitink, dat Schmidt aanvankelijk te ver was gegaan in zijn streven de ontspanning te redden en ook correspondent Herter toont vrees voor een Duits neutralisme. Op politiek terrein deelt de TELEGRAAF noch de bijzondere lof noch de kritiek die in de twee andere bladen waarneembaar zijn. Het resultaat is, afgezien van de negatieve inschattingen van de Ostpolitik, een opvallend gelijkmatig, ongedifferentieerd en algemeen onbezorgd politiek Duitslandbeeld.

Over de wijze waarop in de drie kranten is bericht over de West-Duitse economie en de Nederlands-Duits economische verhouding, kan allereerst worden opgemerkt dat de kranten dit terrein niet verwaarlozen en dat de belangstelling van NRC/HANDELSBLAD, TELEGRAAF en VOLKSKRANT voor zover het de Bondsrepubliek betreft zeker niet alleen gericht is op haar binnen- en buitenlandse politiek. De vraag of informatie over de Westduitse economie, vanwege de nauwe economische betrekkingen tussen Nederland en de Bondsrepubliek omvangrijker en kwalitatief beter is dan bijvoorbeeld over de Engelse of Franse economie kan op basis van dit onderzoek niet beantwoord worden. Wel valt in dit verband een verschil op met de Franse pers, waarover Ménudier stelt dat daarin artikelen over Westduitse economische en sociale vraagstukken vrijwel geheel ontbreken (2). Ten tweede is gebleken, dat oordeelsvorming over de Westduitse economie en de Nederlands-Duitse economische betrekkingen onafhankelijk geschiedt van beoordelingen over de binnen- en buitenlandse politiek. De criteria op grond waarvan een economisch redacteur waardeoordelen uitspreekt zijn van geheel andere aard dan die van een op binnen- en buitenlandse politiek georiënteerde correspondent of commentator. Ondanks het

veelal rationele karakter van politieke analyses spelen morele argumenten daarin meer een rol dan in de kolommen over economie, waarin een nuchter 'winst-verlies-denken' sterk op de voorgrond treedt. Aldus komen de drie bladen tot een kritisch oordeel over de stabilisatiepolitiek van de vroege jaren zeventig, waarna in de daaropvolgende periode in het NRC/HANDELSBLAD en met name in de TELEGRAAF een positief beeld wordt geschetst van het Westduitse economische beleid. Een duidelijk verschil in beoordeling blijkt in deze jaren tussen TELEGRAAF en VOLKSKRANT, waarbij de eerste tot een zeer gunstige waardering komt en in de tweede kritiek blijft overheersen. In de late jaren zeventig sluit de VOLKSKRANT zich aan bij het positieve beeld dat in NRC/HANDELSBLAD en TELEGRAAF over de Westduitse economie wordt opgeworpen. Over de Nederlands-Duitse economische samenwerking lopen de beoordelingen niet wezenlijk uiteen en economische samenwerking wordt door alle drie de kranten gunstig gewaardeerd. Wel wordt het belang van de Nederlands-Duitse economische relatie in de TELEGRAAF het meest onderstreept, waarbij meerdere malen het argument wordt aangetroffen dat Nederland vanwege de nauwe banden tussen de economieën van beide landen sterk rekening dient te houden met het Westduitse economische beleid. In het NRC/HANDELSBLAD, dat zich ook sterk bewust is van het belang van de Duitse economie voor Nederland, en in de VOLKSKRANT zijn dergelijke oproepen niet waargenomen.

Tenslotte dienen nog enkele aanvullende opmerkingen gemaakt te worden over de wijze waarop NRC/HANDELSBLAD en VOLKSKRANT het functioneren van de Westduitse democratie beoordelen. Zoals reeds eerder gesteld overheerst in de drie kranten het beeld van een Bondsrepubliek met een stabiel, functionerend parlementair systeem. Desondanks kan worden gesteld, dat voorzover het NRC/HANDELSBLAD en VOLKSKRANT betreft een grote gevoeligheid voor het functioneren van de Westduitse democratie is vast te stellen. Onmiskenbaar zijn de gebeurtenissen van de jaren zeventig bepalend ervoor geweest, dat deze latente gevoeligheid in bijzondere mate manifest is geworden. Dat beide kranten alert blijven op het functioneren van de Westduitse democratie en rechtsstaat blijkt ook in april '81. Nadat ruim drie jaar dit onderwerp vrijwel geen rol heeft gespeeld in de berichtgeving over de Bondsrepubliek is de dood van RAF-hongerstaker Debus in die maand voor zowel NRC/HANDELSBLAD als VOLKSKRANT aanleiding voor een hoofdartikel. De VOLKSKRANT komt daarbij tot een kritisch oordeel over de "onnodig formalistische en krampachtige houding" van de autoriteiten. Weliswaar distantieert het hoofdartikel zich van de eis van de RAF-hongerstakers om de status van krijgsgevangene te krijgen, de gevoeligheid voor het democratisch karakter van de Bondsrepubliek blijkt duidelijk wanneer zij getypeerd wordt als een "democratische staat" in al haar "onvolkomenheid". Voorts worden de jaren '77/'78 in herinnering geroepen:

"Mede gezien de cruciale positie die de Bondsrepubliek op het ogenblik inneemt in de internationale verhoudingen, zou het bijzonder betreurenswaardig zijn als in het land opnieuw het verstikkende politieke en maatschappelijke klimaat zijn intrede zou doen dat de hoogtijdagen van de beroepsverboden kenmerkte" (3).

Het NRC/HANDELSBLAD is gematigder en brengt meer begrip op voor de houding van de overheid, maar wijst er desondanks op "dat een deel der klachten van de RAF-gevangenen wel degelijk gerechtvaardigd is, zoals onder meer is opgemerkt door Amnesty

International" (4). Op basis hiervan kan worden verwacht, dat genoemde bladen ook in de toekomst zich gevoelig zullen blijven betonen, wanneer in de Bondsrepubliek bedreigingen van democratie en rechtsstaat gesignaleerd kunnen worden.

Zoals in dit onderzoek duidelijk naar voren komt zijn er zelfs bij bladen die binnen de politieke consensus liggen dermate grote verschillen waarneembaar, dat zonder enige twijfel ook binnen dit kader van meerdere Duitslandbeelden gesproken kan worden. Om nog maar te zwijgen van de veelvuldigheid aan beeldvorming, wanneer ook buiten deze consensus gekeken wordt. Dat de golfbewegingsthese, zoals eerder gesteld, alleen van toepassing is op een bepaald gedeelte van de reacties doet aan haar betekenis niets af. Beeldvorming is immers nauw verbonden met het politieke standpunt van een waarnemer en zo wekt het dan ook geen verbazing, dat vanuit een sociaal-democratische of links-liberale positie de juistheid van de golfbewegingsthese niet in twijfel getrokken wordt. Jan Luyten kan hier als duidelijk voorbeeld worden opgevoerd. Andere journalisten daarentegen, zoals Bob Groen, ook op grond van persoonlijke ervaring of gesteldheid eerder geneigd tot relativerende oordeelsvorming, gaven er blijk van de opwindning minder gedeeld te hebben. Met hem is voor deze groep eerder van een "rimpel" dan van een golfbeweging te spreken! In deze groep hoort ook Ben Knapen met zijn nuchtere vaststelling:

"Ik was wel tegen dat Radikalenerlass, maar ik kon me niet voorstellen dat mensen zich daar zo verschrikkelijk over konden opwinden".

Dit impliceert niet dat deze journalisten helemaal geen bedreiging van de democratie zien. Voor hen is het echter meer een transnationaal dan een Duits probleem, waarbij factoren spelen als sociale en economische crisis, bureaucratisering, technocratisering e.d. Als derde positie is hier een benadering als die van de TELEGRAAF te noemen, waarbij oordeelsvorming geschiedt op grond van criteria als een sterk NAVO-bondgenootschap, argwaan tegen iedere aantasting van de maatschappelijke status-quo en daarmee samenhangend het bepleiten van orde en gezag, waarvan het resultaat een beeldvorming zonder hoogte- en dieptepunten is. Door deze onkritische eenzijdigheid ontstaat voor het midden van de jaren zeventig een opvallend 'glad' Duitslandbeeld. Zo glad namelijk dat alle politieke en juridisch bedenkelijke ontwikkelingen in de Bondsrepubliek niet in het gezichtsveld komen en de kritiek daarop afgedaan wordt als linkse schoolmeesterij. Er is een hemelsbreed verschil tussen een dergelijk standpunt en het verwijt van zedenprekerij dat ook iemand als Van der Stoel hanteerde (5). De één ziet wel degelijk de problemen en wil deze alleen op een genuanceerde manier aan de orde stellen, terwijl de andere even eenzijdig is als zij de door haar bekritiseerden verwijt. Aangenomen kan worden dat de gemiddelde TELEGRAAF-lezer in de gebeurtenissen in de Bondsrepubliek van de middenjaren zeventig geen aanleiding gezien heeft zich zorgen te maken over de Westduitse democratie.

Afgezien van de constatering dat binnen de Nederlandse politieke consensus meerdere Duitslandbeelden naast elkaar bestaan moet er op gewezen worden dat irrationele karakterisering van en negatieve clichévorming over West-Duitsland of 'de Duitser' in geen van de drie kranten is aangetroffen. De kritiek die hier op de Bondsrepubliek geleverd wordt is dan ook in haar hoofdlijnen niet terug te voeren op de in Nederland aanwezige en door de werkgroep van de Europese Beweging terecht gesignaleerde vooroordelen jegens Duitsland, waarmee echter niet beweerd wordt dat ook journalisten bij deze kranten geheel vrij van vooroordelen zouden zijn.

Duidelijk is daarmee geworden dat het verwrongen beeld in gedeelten van de publieke opinie in Nederland ten opzichte van West-Duitsland zijn oorzaak niet vindt in massamedia als NRC/HANDELSBLAD, TELEGRAAF en VOLKSKRANT. Positieve en negatieve oordeelsvorming wisselen elkaar in alle drie de kranten af en voor zover NRC/HANDELSBLAD en VOLKSKRANT forse kritiek uiten op interne ontwikkelingen wordt deze steeds in perspectief geplaatst door een duidelijke afgrenzing naar wat beschouwd wordt als ongenueanceerde Duitsland-kritiek. Weliswaar is deze tendens sterker waar te nemen in het NRC/HANDELSBLAD dan in de VOLKSKRANT, maar de verschillen tussen beide bladen zijn in deze eerder gradueel dan principieel. Het in de aanhef van deze paragraaf opgenomen citaat geldt dan ook zeker niet voor NRC/HANDELSBLAD, TELEGRAAF en VOLKSKRANT. Niet alleen heeft de werkgroep van de Europese Beweging blijkbaar de gedifferentieerdheid van de berichtgeving over de Bondsrepubliek over het hoofd gezien, maar heeft zich blijkbaar ook daartoe laten verleiden zelfs redelijke en genuanceerd beargumenteerde kritiek in het licht van de bevestiging van vooroordelen te plaatsen.

5.3 "De onzichtbare barrière" gezien door de drie kranten

Gezien het feit dat "de onzichtbare barrière tussen beide landen"

(1) telkens weer de aandacht aan de drie kranten getrokken heeft - met name geldt dit voor NRC/HANDELSBLAD en de VOLKSKRANT - en hun reacties daarop hun uitgangspunten nog eens duidelijk laten blijken wordt in het onderstaande hier nader op ingegaan.

In NRC/HANDELSBLAD en VOLKSKRANT duiken vooral twee factoren op ter verklaring van de vaak eenzijdige Nederlandse meningsvorming over West-Duitsland, namelijk een specifieke Nederlandse mentaliteit en een gebrek aan kennis over hetgeen in de Bondsrepubliek gebeurt.

Wat betreft de Nederlandse mentaliteit wordt in de eerste plaats gewezen op het politieke moralisme. Ironiserend stelt bijvoorbeeld in november '70 een hoofdartikel van het NRC/HANDELSBLAD de manier aan de kaak waarop een aantal Nederlanders uitdrukking gegeven hebben aan hun dankbaarheid over de nieuwe Ost-politik in een brief aan Brandt en Scheel:

"Wij, Nederlanders, treden zo vaak, gevraagd of ongevraagd, op als schoolmeesters tegenover het buitenland, wanneer dat niet voldoet aan de hoge maatstaven die wij, zo niet onszelf, dan toch anderen stellen ...".

Weliswaar wordt in dit geval geen berisping gegeven, maar een "griffel" uitgedeeld, de achterliggende "zelfvoldaanheid" en "zelfoverschatting" zijn dezelfde (2).

Geeft de hoofdredactie op deze wijze uiting aan het feit dat zij weinig gelukkig is met dit 'belerende Nederlandse vingertje', Heldring is kritischer en vraagt zich menigmaal af, waar Nederland met al haar eigen 'vuile was' (Indonesië, Nieuw-Guinea, Lockheed, Aantjes enz.) het recht vandaan haalt om vanuit een soort morele superioriteit zich steeds weer te bemoeien met binnenlandse aangelegenheden elders

(3). Het meest stoort de TELEGRAAF zich aan een dergelijke interpretatie van de gidslandgedachte. Wanneer een aantal PvdA-leden tijdens de Westduitse verkiezingsstrijd van september/oktober '76 door middel van een advertentie de Bondsrepubliek willen oproepen hun stem op de SPD uit te brengen, lezen we in een hoofdartikel:

"Het is bekend, dat de PvdA zich uitbundig overgeeft aan het uitspreken van een oordeel over de binnenlandse aangelegenheden van andere landen in de wereld. Dat is al erg genoeg. Nu heeft men zich echter ook nog eens daadwerkelijk in de verkiezingsstrijd willen mengen van een ander land. Dat getuigt van een ergerlijke en grenzeloze bemoeizucht, die werkelijk alle perken te buiten gaat" (4).

De enige die niet een dergelijk negatief oordeel over de 'Nederlandse karaktertrek' uitspreekt is Jan Luyten. Op neutrale toon stelt hij vast dat "Nederlanders een volk van moralisten zijn" (5).

De tweede factor, gebrek aan kennis, wordt door de kranten meestal in een wederzijdse context genoemd en bovendien vaak verbonden met een gebrek aan belangstelling. Zo onderstreept Jan Luyten naar aanleiding van het Kohl-interview, dat ondanks kranten, radio en t.v. de kennis van Nederlanders en Duitsers over elkaar gering is. Het is, volgens hem, onder andere op het terrein van een verschillend beleefd recent verleden dat dit gebrek aan kennis zich wreekt. Als uiting daarvan noemt hij, dat de in West-Duitsland zo sterk gevoelde angst voor het communisme in Nederlandse ogen vaak overdreven is, terwijl het andersom voor Duitsers onbegrijpelijk is dat Nederlanders veelal meer vrees tonen voor Duitsland dan voor Rusland (6). Knapen wijst ook op de "welhaast serene desinteresse" in de Bondsrepubliek voor datgene wat in Nederland gebeurt. Tel daarbij het feit dat "de Nederlandse psychologie collective met al zijn merkwaardigheden en vooroordelen geen geschikte voedingsbodem (is) van meer 'wederzijds begrip'", en, aldus de NRC/HANDELSBLAD-correspondent, "het langs-elkaar-heenpraten is daarmee al voorgeprogrammeerd" (7). Heldring ziet niet alleen een gebrek aan kennis, maar redeneert verder en spreekt herhaaldelijk over een geringe Nederlandse belangstelling voor Duitsland:

"Duitsland is een ver en gek land met welks ontwikkeling wij ons minder betrokken schijnen te voelen dan met die van het eerste het beste ontwikkelingsland" (8).

De vraag rijst nu in hoeverre de hoofdredacties en correspondenten de invloed, die de media op het beeldvormingsproces hebben, proberen te gebruiken om door hen als onjuist en bevooroordeeld geachte Nederlandse Duitslandbeelden te modificeren. Trachten zij het geconstateerde 'gat' in de kennis over de Bondsrepubliek op te vullen en proberen zij bewust 'tegengas' te geven wanneer zich in de Nederlandse publieke opinie collectieve opwinding over Duitsland manifesteert? Bij beantwoording van deze vraag voor NRC/HANDELSBLAD en VOLKSKRANT is het allereerst van belang nogmaals te wijzen op de grote mate van individuele vrijheid die redacteuren en correspondenten bij deze kranten genieten. De journalistieke taakopvatting verschilt van individu tot individu en de één zal zich meer de vraag stellen welke invloed zijn schrijven heeft op de publieke opinie dan de ander. De geïnterviewde correspondenten geven alle drie te kennen primair een zo volledig mogelijk beeld te willen schetsen van ontwikkelingen en gebeurtenissen in de Bondsrepubliek en zich bij het schrijven nauwelijks bezig te houden met de invloed die van hun artikelen uitgaat. Ben Knapen merkte op dat "een bekeringsdrang, het tegen bepaalde opinies inschrijven om ze te veranderen" hem vreemd is en ook Sytze van der Zee zag zichzelf vóór alles als waarnemer en niet als leermeester. Anderzijds wees hij erop, dat hij in zijn berichtgeving over West-Duitsland geprobeerd heeft controversiële

onderwerpen uit "die emotionele sfeer" te halen die in de Nederlandse kijk op Duitsland zo'n belangrijke rol speelt. VOLKSKRANT-correspondent Luyten vroeg zich na het 'Kohl-incident' af in hoeverre zijn berichtgeving een bijdrage had geleverd aan het klimaat waarin een dergelijke uitbarsting plaats kon vinden. Daarvoor echter had hij zich hier nooit mee beziggehouden, laat staan dat hij bewust had gepoogd de publieke opinie 'bij te sturen'.

Zou hieruit kunnen blijken dat reflectie over het effect van berichtgeving bij de correspondenten vrijwel ontbreekt, niet uitgesloten kan worden geacht dat deze opstelling eerder het gevolg is van de geïsoleerde positie van de correspondent buiten het land en een daarmee verbonden onzekerheid over de uitwerking van de eigen berichtgeving, dan van een volledig ontbreken van elk nadenken over de invloed van de eigen vooroordelen. Maar hoe verhoudt zich hiertoe een uitspraak als die van NRC/HANDELSBLAD-hoofdredacteur Spoor?

"... Ik vind principieel dat je je - behalve in extreme gevallen - niet moet afvragen wat het maatschappelijk effect is van je berichtgeving. Daar zit je als krant niet voor. Je moet niet steeds bezig zijn om de berichtgeving aan te passen aan de maatschappelijke ontwikkeling die je graag ziet gebeuren, of om ermee een maatschappelijke ontwikkeling af te remmen die je tegen wilt gaan. Dat is je taak niet" (9).

Ten eerste rijst hier de vraag in hoeverre de Nederlandse discussie over de BRD in het midden van de jaren zeventig bij het NRC/HANDELSBLAD gerekend werd tot de in het citaat genoemde "extreme gevallen", gezien het feit dat verschillende pogingen tot bijsturing van die discussie wel degelijk waarneembaar zijn. Ten tweede, meer algemeen, kan ook hier de vraag gesteld worden of een dergelijk citaat niet eerder uitdrukking van een liberaal zelfbeeld is en aldus kan worden opgevat als 'Image-Pflege', dan van een volledige weergave van de journalistieke werkelijkheid, ook binnen een liberaal blad.

Eén keer is een bijzonder duidelijke poging gedaan een bepaald maatschappelijk effect te bereiken. Ter gelegenheid van het bezoek van president Heine-mann aan Nederland in '69 komen het ALGEMEEN HANDELSBLAD, de NRC en HET VADERLAND met een gezamenlijke bijlage over de Bondsrepubliek waarin een tiental artikelen over politieke, culturele en economische facetten van West-Duitsland, alsmede artikelen over de Nederlands-Duitse verhouding. In de verantwoording wordt opgemerkt:

"Er is ruimte gekomen voor een openbaar, maar niet on-kritische blik op het land dat zulk een grote invloed, ten goede en ten kwade, op Nederland heeft gehad en ook nu in menig opzicht onze belangrijkste buurstaat is".

Niet ontkend wordt dat de Tweede Wereldoorlog in de wederzijdse betrekkingen van belang blijft:

"Dit verleden speelt een rol in de Nederlands-Duitse verhouding van vandaag en mag noch kan worden verzwegen. Het is juist mede wegens dit verleden dat wij besloten in een speciaal nummer de verhouding tussen Nederland en de nieuwe Duitse werkelijkheid in de Bondsrepubliek aan de orde te stellen. Dit verleden heeft echter ook vaak in de weg gestaan aan een reële confrontatie met de problemen van de Nederlands-Duitse betrekkingen. Wij stellen er prijs op aan zo'n confrontatie mee te werken" (10).

Uit het bovenstaande kan geconcludeerd worden dat het NRC/HANDELSBLAD wel degelijk ook aan de publieke opinie aandacht besteedt in de wijze waarop zij bij verschillende vraagstukken positie kiest. Dat dit bij de VOLKSKRANT eveneens het geval is bevestigde uitdrukkelijk Bob Groen. Volgens hem bevonden zich onder het lezerspu-

blik van de VOLKSKRANT een aantal mensen "die de begrippen Duitser en nazi iets te snel met elkaar identificeerden", waaruit hij concludeerde:

"En je verantwoordelijkheid als krant is dan dat je niet precies schrijft wat die mensen willen lezen, maar als het even kan wat tegengas geven".

Een belangrijk aspect in dit verband is voorts de institutionele onderbouwing en beveiliging van de consensus binnen de krant. Zo kent het NRC/HANDELSBLAD de wekelijkse lunch van commentatoren en bovendien vinden - zij het onregelmatig - georganiseerde discussies plaats binnen de redactie over actuele onderwerpen. Ook over de Baader-Meinhofgroep is op deze manier bij het NRC/HANDELSBLAD uitvoering van gedachten gewisseld. Bij de VOLKSKRANT bestaat sinds '74 geïnstitutionaliseerd overleg van commentatoren binnen de zogenaamde Ten-Geleidegroep. Eveneens vindt regelmatig het voor alle medewerkers toegankelijke Ten-Geleideberaad plaats. Belangrijk is om vast te stellen dat al deze gespreksniveau's slechts een opiniërende functie hebben. Niettemin zullen dergelijke discussiefora op informele en indirecte wijze hun invloed niet missen op de inhoud van de krant. Neemt men daar nog het binnen NRC/HANDELSBLAD en VOLKSKRANT aanwezige bewustzijn bij van de soms eenzijdig negatieve meningsvorming in Nederland over de Bondsrepubliek, dan zal dit overleg mede daartoe hebben bijgedragen dat deze kranten zich niet hebben laten meeslepen in eenzijdige en ongedifferentieerde kritiek op de Bondsrepubliek.

5.4 Achtergronden van het Nederlandse Duitslandbeeld

In 5.2 werd geconcludeerd dat de onderzochte bladen geen aanleiding hebben gegeven direct verantwoordelijk te kunnen worden gesteld voor het gedeeltelijk problematische karakter van het Nederlandse Duitslandbeeld. Als dat niet het geval is waar zijn de oorzaken daarvan dan wel te zoeken? Hierop zal in het volgende kort worden ingegaan. Dat dit methodisch niet even 'hard' is als een wetenschappelijk onderbouwde analyse, maar beperkt zal moeten blijven tot globale reflectie gebaseerd op persoonlijke interpretaties, spreekt gezien het kader van dit onderzoek voor zichzelf.

De noodzaak hiervan kan niet ontkend worden, want in de Nederlandse kijk op Duitsland spelen clichés en vooroordelen vaak een belangrijker rol dan afgewogen inschattingen. Duidelijk is dat, hoewel iedereen zal erkennen dat 'de Duitser' niet bestaat, karikaturen over de oosterburen in de publieke opinie vaak sterk op de voorgrond treden en dat wederzijds onbegrip en misverstand in niet onbelangrijke mate de Nederlands-Duitse relatie bepalen. Gemengde gevoelens, bewondering zowel als angst, dateren daarbij niet alleen van na de Tweede Wereldoorlog. Ook in de 19e eeuw en in de periode voor mei '40 was van een harmonieuze en onproblematische Nederlands-Duitse verhouding geen sprake en hadden Nederlanders dikwijls moeite met het bepalen van een houding jegens Duitsland. De Engelse publicist Francis Hirst, die in '33 de Nederlandse reacties peilde op het nationaal-socialisme in Duitsland, noteerde in vele gevallen: "Duitsland is geen land", ofwel, Duitsers bleken een blinde vlek op het Nederlandse netvlies (1). Hoewel na '45 in brede kring anti-Duitse gevoelens aanwezig waren, bleven de Duitsers in zekere zin een blinde vlek. Von der Dunk constateert in '69, dat nog nooit in de geschiedenis "Nederland innerlijk zo met de rug naar het Oosten geleefd heeft als in de decennia na de

oorlog" (2). Mede gevoed door de oorlog werden Duitsers collectief eigenschappen aangewreven als overheersingsdrang, agressiviteit, een ondemocratische mentaliteit, gebrek aan humor, luidruchtigheid e.d. Dat dit stereotype beeld niet is vervaagd, zoals Von der Dunk in '69 verwachtte en dat de Duitsers niet "mentaal dichterbij" zijn gekomen onder invloed van de toenemende communicatie, is tijdens de jaren zeventig meerdere malen gebleken. Zo lezen we bij NRC/HANDELSBLAD-redacteur Salomonson in haar serie portretten van ambassadeurs in februari '77 over de Westduitse diplomatieke vertegenwoordiger Herbert Dreher:

"Van de 66 ambassadeurs in Den Haag is de taak van deze man de moeilijkste en delicaatste. Op zijn land en volk lijken de negatieve gevoelens van de Nederlandse bevolking blijvend gefixeerd te zijn, ook nu nog anderhalve generatie na het onheil" (3).

Twee jaar later schrijft Bläsing in deze zelfde krant, naar aanleiding van het al verschillende keren genoemde tv-interview met CDU-voorzitter Kohl, dat in Nederland een sterke neiging bestaat "om veel, zo niet alles wat in Duitsland geschiedt, ten kwade te duiden of op zijn minst van een negatief accent te voorzien". Het door Von der Dunk tien jaar eerder geschetste stereotype beeld van 'de Duitser' is volgens Bläsing onveranderd:

"De Duitser is en blijft op grond van zijn neiging om hielen te likken van nature een volgeling van gezag, hij mist het (Nederlandse) oerdemocratische instinct, is groot- en breedsprakig, onbetrouwbaar, heeft behalve een rooie speknec gebrek aan humor, een drang tot overheersen en last van een overdreven prestatie-ethos" (4).

Om deze negatieve karakterisering nog uit te breiden kan -zonder compleet te worden- ook gewezen worden op een "overdreven kapitalistische bezitsmentaliteit" en een formalistische en bureaucratische inslag. Een relativerende opmerking is hier echter op zijn plaats. Niet alleen bestaan ook positieve meningen over Duitsers en Duitsland (perfectionistisch, harde werkers, rijke cultuur etc. (5)), tevens dient nogmaals opgemerkt te worden, dat sommigen die een negatieve Nederlandse houding jegens West-Duitsland opmerken iedere kritiek op de oosterburen a priori gelijkstellen met anti-Duitse vooroordelen. Alle Nederlanders een negatieve kijk op de Bondsrepubliek toeschrijven getuigt van een even eenzijdige houding als het toekennen van collectieve eigenschappen aan 'de Duitsers'.

Betreft het in het bovenstaande slechts globale opmerkingen over Nederlanders en hun beeld over Duitsland, meer concreet zijn de gegevens van een enquête, die het Pers- en Voorlichtingsbureau van de bondsregering in '77 in acht westerse landen (waaronder Frankrijk, Groot-Brittannië, Nederland, Verenigde Staten) hield over het beeld van de Bondsrepubliek in het buitenland. Na de negatieve karakterisering die de revue zijn gepasseerd en de stelligheid waarmee sommigen verkondigen als zouden deze representatief zijn voor 'het Nederlandse Duitslandbeeld' is het wellicht opmerkelijk dat uit dit opinie-onderzoek kan worden afgeleid, dat er geen gerede twijfel bestaat aan de "in de grond positieve houding van de overgrote meerderheid der Nederlandse bevolking tegenover de Bondsrepubliek". Wel valt op, dat in Nederland in vergelijking met de andere landen "een numeriek sterkere minderheid is die duidelijk reserves ten opzichte van de Bondsrepubliek koestert". Zo antwoordde 23% van de Nederlandse ondervraagden, dat de Berufsverbote hen met zorg vervulden, terwijl dit percentage bij de Zweden 16% bedroeg, bij de Denen 15%, bij de Fransen 12% en in alle onderzochte landen het totaal gemiddelde zelfs niet

hoger kwam dan 5%. Voorts sprak 18% van de in Nederland geënquêteerden zich uit voor de stelling: "Ik zou wel meer sympathie voor West-Duitsland moeten hebben om daarover meer te willen weten". In Italië, Griekenland en Denemarken was dit slechts 7%, in Groot-Brittannië en de VS 8% en in Zweden en Frankrijk respectievelijk 10 en 14% (6). Op basis van de gegevens van deze enquête kan nu de constatering dat in Nederland een negatief Duitslandbeeld overheerst als onjuist en ongenuanceerd worden beschouwd. Wel is in Nederland in vergelijking met andere Westerse landen een kritischer teneur waarneembaar jegens de Bondsrepubliek. Daarbij ligt voor de hand dat bij deze kritische teneur de genoemde negatieve clichés over Duitsers en hun land zeker een rol spelen.

In een poging tot verklaring van dit relatief kritische Duitslandbeeld in een bepaald gedeelte van de Nederlandse bevolking kunnen meerdere aspecten worden genoemd. Kort zij hier vermeld dat een aantal psychologische wetmatigheden hierbij ongetwijfeld een rol spelen, zoals Koch-Hillebrecht gesuggereerd heeft. Hij wijst ten eerste op het feit dat buurlanden door historische ervaringen vaak een negatief beeld over elkaar ontwikkeld hebben:

"Wo wir auch immer in der Welt hinschauen, freundliche nachbarliche Beziehungen finden wir selten, ein günstiges Stereotyp vom nationalen Nachbarn so gut wie nie" (7).

Dat Koch-Hillebrecht de specifieke spanningen tussen Nederlanders en Duitsers echter ook plaatst tegen de achtergrond van een verloren gegane gemeenschappelijke identiteit moet bestreden worden (8). Een dergelijke benadering stamt uit een onkritisch en onbewust overgenomen 19e eeuw Duits nationaal denken en veronderstelt een nationale eenheid die er nooit geweest is. Heldring legt in dit verband een ander accent. Daar de buitenwereld Nederlanders en Duitsers vaak dezelfde eigenschappen toeschrijft - voor zover zij al een onderscheid maakt tussen 'Dutch' en 'Deutsch' - zou de Nederlander zich meer anti-Duits voordoen dan hij in werkelijkheid is om zijn eigen identiteit veilig te stellen (9). Ten tweede kan met Koch-Hillebrecht gewezen worden op de tegenstelling klein-groot, waarbij overigens aan Nederlandse kant "een cultivering van een zekere kleinheidsmanie enerzijds en de overtekening van de grote buur anderzijds" niet ontkend kan worden (10). Ten derde valt als een psychologische wetmatigheid de West-Oost-tegenstelling te noemen, die op grond van een verschil in historische ontwikkeling in de beelden van Europese volken over elkaar tot het op het eerste gezicht merkwaardige verschijnsel leidt, dat ten aanzien van de oosterburen steeds een superioriteitsgevoel aan de dag wordt gelegd. Dit is niet alleen waarneembaar in de houding van Fransen ten opzichte van Duitsers, en in de houding van Duitsers tegenover Polen en Polen ten opzichte van Russen, maar ook in de houding van Nederlanders jegens hun oosterburen (11). Onder verwijzing naar de diepgewortelde historische verschillen tussen Nederland en Duitsland in religieus, maatschappelijk, politiek en economisch opzicht schreef de historicus Huizinga in '33:

"Die Grenze zwischen West- und Mitteleuropa verläuft über Delfzijl en Vaals ... in unserer Zugehörigkeit zum Westen liegt unsere Stärke und der Grund für unseren Bestand. Wir gehören zum Atlantik. Unser Schwerpunkt liegt auf See und in Übersee. Unsere Gesellschaft ist die der Völker des Westens, angeführt von dem grossen Volk, das die moderne Staatsordnung schuf und die Freiheit noch hochhält" (12).

Maar niet alleen het verleden, vooral ook recenter gebeurtenissen zijn een aspect dat naast bovengenoemde psychologische wetmatigheden als vierde factor geplaatst moet worden. Reeds eerder is kort gewezen op het historische trauma van de Tweede Wereldoorlog (13). De schok van de Duitse inval en de onderdrukking die daarop volgde kwam ook met name daarom hard aan, daar Nederland sinds lang niet in een oorlog betrokken was geweest en zeker niet eerder op een dergelijk ingrijpende wijze. Dat daarbij regionale verschillen zullen bestaan in de manier waarop de jaren '40-'45 van invloed zijn geweest op de na-oorlogse kijk op de Bondsrepubliek ligt misschien voor de hand, feit blijft echter dat - ook voor de generatie die de oorlog niet heeft meegemaakt maar die er indirect voortdurend mee geconfronteerd is - de Tweede Wereldoorlog het Nederlandse Duitslandbeeld vrijwel algemeen en in hoge mate negatief heeft beïnvloed.

Ten vijfde kan als belastende factor aangevoerd worden de grote eigen afhankelijkheid waarvan veel Nederlanders zich al te zeer bewust zijn, zo zeer namelijk dat zij daarin herhaaldelijk aanleiding zien tot een bezorgde kijk over de oostgrens. Op de vraag in hoeverre deze afhankelijkheid meer op het politieke terrein - en dat ook in Europees verband - of op het economische of militaire vlak gezien wordt kan hier niet nader worden ingegaan. Er valt echter niet te ontkennen dat een grote groep Nederlanders deze gebondenheid voelt noch als probleem ervaart. Vanuit een bepaald perspectief, dat vooral binnen het bedrijfsleven verwacht kan worden, zal de economische band zelfs als een voordeel gezien worden. Een grote bedreiging in een nauwe relatie tussen Nederland en Duitsland hebben daarentegen die weinigen gezien, die in de jaren zeventig vanuit een zogenaamd 'echt' links perspectief de Bondsrepubliek als de 'stadhouder' van het 'imperialistische' Amerika hebben beschouwd. Afhankelijkheid was voor hen vooral vertaald in de vrees voor de overname van het zogenaamde 'Modell-Deutschland', een Duitsland van het 'repressiewonder', "het nieuwe fascisme" en de al ingevoerde dan wel de met zekerheid te verwachten politiestaat (14).

Nadat in het bovenstaande psychologische wetmatigheden, het historische trauma en het afhankelijkheidsgevoel als redenen genoemd zijn, moet afsluitend, ten zesde, op het informatieaspect ingegaan worden. Bovengenoemde punten kunnen als waarnemingsbarrières gezien worden, hier gaat het vooral om communicatiebarrières. In een studie over de Amerikaanse pers en buitenlandse politiek heeft Bernard Cohen gesteld, dat de kranten zich concentreren op "the dramatic, the controversial, the contentious, the personnel element and this pattern of story choice has the effect of muffling other stories ... hopping from issue to issue, from crisis to crisis, the correspondent deals in political discontinuities" (15). Op een minder dramatische manier drukte Ben Knapen zich uit in het interview:

"Een krant is ook eigenlijk niet het geschikte medium om met een zekere continuïteit weer te geven wat er in een land gebeurt. Het heeft een bijna onnatuurlijke hang naar evenementen, waardoor in feite permanent de zaken vertekend worden".

Weliswaar kan de bijzonder droeve stand van zaken, waarin de berichtgeving van een groot gedeelte van de Amerikaanse pers over de buitenwereld verkeert, niet zonder meer op de Nederlandse situatie van toepassing geacht worden. Het valt echter niet te ontkennen dat zelfs bij een poging tot constante berichtgeving over het buitenland,

zoals die zeker in het NRC/HANDELSBLAD maar ook in de VOLKSKRANT kan worden aangetroffen, een dagblad zich niet daartoe leent, naast actuele informatie ook nog een omvattende toelichting over achtergronden en samenhangen te geven en deze continu te blijven volgen. Het verbrokkelde karakter van de informatiestroom, de snelle opeenvolging van de zich altijd weer op de voorpagina dringende issues en de grote diversiteit van de berichtgeving over het vele buitenland, dat zoals bekend Nederland heeft, maken een dagblad inderdaad tot een weinig geschikt medium om een omvattend beeld van het buitenland te geven, zeker wanneer daarbij ook rekening gehouden wordt met de al eerder genoemde factor, dat de grenzen van ieder land als zeef voor de informatie van buiten fungeren (zie hiervoor ook Verantwoording, p. 1).

Verder kunnen onevenwichtigheden optreden in de oordeelsvorming van de correspondenten of redacteuren. Op drie punten zij hier kort gewezen. Ten eerste zijn er ongetwijfeld Nederlandse journalisten geweest die na '69 hun vijandbeeld weliswaar niet langer bevestigd zagen, maar zich evenmin wilden openstellen voor een nieuwe blik op de Bondsrepubliek. Zij bleven, aldus Van der Zee, "iedere avond kijken of er niet een nazi onder hun bed lag". Voor de daaropvolgende periode signaleerde hij:

"Vanaf 1972, en met name na '74/'75, verschenen die mensen weer op het toneel. Er was een onderbreking geweest, omdat de situatie in de Bondsrepubliek gunstiger was in die tussenliggende periode. De reflex trad weer in werking".

Een andere reflex is de 'commerciële'. Helm wijst naar aanleiding van het grote aantal artikelen over 'altijd weer het oude Duitsland' er op dat sensationeel opgemaakte artikelen over anti-semitische of rechts-extremistische voorvallen gretig aftrek vinden (16). De geïnterviewde correspondenten hebben bevestigd dat vooral free-lance journalisten een neiging hebben aan deze commerciële reflex ten prooi te vallen. Zeker kan het grote aantal artikelen over oude en nieuwe nazi's en de vaak brede opmaak daarvan in bepaalde Nederlandse media niet uitsluitend met de hier genoemde materiële reden verklaard worden, duidelijk is dat vooral vanuit het historische trauma een gunstige voedingsbodem voor dergelijke berichtgeving bestaat. Aan de andere kant moet er echter wel op gewezen worden dat de vanuit het historische trauma voortkomende gevoeligheid voor dit soort aspecten eerder rechts-extremistische gevaren zichtbaar laat worden of de eenzijdigheid van de juridische verwerking van het verleden in de processen tegen oorlogsmisdadigers laat signaleren, dan dat dit in de Bondsrepubliek vaak het geval is waar velen te gemakkelijk een streep onder het verleden plaatsen.

Als derde kan hier het afstands-aspect genoemd worden. Vanuit Nederland leek voor sommigen de Bondsrepubliek al zozeer op het hellende vlak dat zij de in Bonn werkende Jan Luyten bij een visite konden vragen: "Hoe kun je hier eigenlijk nog leven?". Vanuit het veilige Nederland en de ver van de Duitse realiteit gelegen redactiekamer was het voor hen blijkbaar niet meer mogelijk door hun selectieve invalshoek tot een adequate inschatting te komen van hetgeen in Duitsland gebeurde. Maar ook journalisten die in Bonn werkten waren van een dergelijk selectief waarnemingsvermogen niet vrij. Een zeer sprekend voorbeeld hiervan is de berichtgeving van Nico Haasbroek in de HAAGSE POST en voor de VPRO (17).

Bijzonder duidelijk kunnen de hier genoemde factoren eenzijdigheid in de berichtgeving tot gevolg hebben, als alleen incidenteel verslag wordt uitgebracht waarmee automatisch belangrijke gedeelten van de werkelijkheid buiten de aandacht blijven. Dit is met grote regelmaat in weekbladen en actualiteitenrubrieken op radio en t.v. het geval.

Zelfs ook wanneer dit alles niet geconstateerd kan worden, maar sprake is van een afgewogen en uitgebreide verslaggeving, zoals in VOLKSKRANT en NRC/HANDELSBLAD, kan het gebeuren dat het selectieproces bij de lezer plaatsvindt en hij bij de aanwezigheid van sterke vooroordelen uit de krant alleen dat zal opnemen wat hij wil opnemen. Als een dergelijke lezer zijn informatie alleen betreft via oppervlakkige en ongenueanceerde berichtgeving zou er van gesproken kunnen worden dat de perceptie- en communicatiedrempel elkaar versterken. Over het resultaat daarvan hoeft hier niet verder gespeculeerd te worden.

Ter afsluiting moet onderstreept worden dat er voor gewaakt moet worden alle kritiek bij voorbaat als eenzijdig en ongerechtvaardigd te beschouwen. In West-Duitsland was in de jaren zeventig de neiging groot de buitenlandse kritiek op bepaalde interne verschijnselen als extreem-links af te doen of andere niet adequate motieven als jaloezie of anti-Duitsheid te veronderstellen. Deze overgevoeligheid laat zich uit de Duitse context wel verklaren - redenen als het in vergelijking met andere Westeuropese staten niet helemaal normale karakter van de Bondsrepubliek als staat, het gebrek aan identiteitsbewustzijn van haar burgers, haar ligging in het centrum van het Oost-West-conflict en de daaraan verbonden gevoelens van onveiligheid zijn de meest belangrijke - maar een bewust streven naar grotere openheid voor kritiek van buiten en een zorgvuldiger onderscheiding van gerechtvaardigde en overdreven beoordelingen zou een tegenwicht tegen de bovengenoemde factoren kunnen vormen. Kritici echter die in de Bondsrepubliek iets willen bereiken, doen er goed aan naar Grosser te luisteren, die in oktober '77 enkele voorwaarden noemde voor een positieve bijdrage van Franse zijde aan de wederopbouw van een democratisch Duitsland.

"... dass wir kritisieren, um zu helfen, und nicht, um befriedigt negative Entwicklungen festzustellen; und dass wir von Gefahren nur sprechen, wenn wir die positiven Errungenschaften, die möglicherweise bedroht sind, vorher verstanden und dargelegt haben. Und ferner auch unter der Bedingung, dass wir die Kritik und die Angste des Nachbarn ernstnehmen" (18).

Dit citaat lijkt ook van toepassing op Nederlandse waarnemers, vooral met de inderdaad niet te ontkennen en, zoals boven bleek, ook door de kranten gesignaleerde gidslandneiging (19).

5.5 Tot besluit

Als resultaat van deze studie zou men kunnen noemen:

ten eerste de preciese beschrijving van het Duitslandbeeld van een gedeelte van de Nederlandse dagbladpers in de jaren zeventig;
ten tweede het aantonen van duidelijk verschillende Duitslandbeelden zelfs binnen de Nederlandse politieke consensus en de interne gedifferentieerdheid daarvan met het oog op politieke en economische berichtgeving;

ten derde het zichtbaar maken van de veranderlijkheid van de oordeelsvorming over Duitsland (golfbewegingsthese);

ten vierde het weerleggen van het algemene verwijt aan de massamedia verantwoordelijk te zijn voor de eenzijdigheden in de Nederlandse houding jegens Duitsland en daarmee

ten vijfde het duidelijk maken van de noodzaak het probleem van de eenzijdige geïnformeerde nader te localiseren en verder te onderzoeken.

Uitgaande van de beperkingen van deze studie kan voor een dergelijk verder onderzoek op de volgende terreinen gewezen worden:

- 1) Het vollediger maken van dit onderzoek door meer deelaspecten van de beeldvorming in de drie onderzochte bladen nauwkeurig te belichten.
- 2) Het uitbreiden naar andere persorganen (dag- én weekbladen) en de audio-visuele media. Gezien de grote gevoeligheid voor ontwikkelingen in Duitsland van het linkse spectrum van de media verdient juist dit gedeelte daarbij bijzondere aandacht.
- 3) Het in beschouwing nemen ook van de regionale dagbladpers en een zorgvuldige analyse van de verschillen, niet alleen tussen de randstad en de buiten haar liggende regio's, maar ook tussen deze regio's onderling.
- 4) Het onderzoeken van de continuïteiten en discontinuïteiten over een lange periode tenminste vanaf '45 tot heden, maar ook bestudering van vroegere periodes als het interbellum en daarvóór kan in dit verband zeer belangrijk worden geacht.
- 5) Buiten media-onderzoek het analyseren van de publieke opinie zelf door een breed opgezette en goed gedifferentieerde enquête, waarbij rekening wordt gehouden met politieke voorkeuren, sociale en regionale achtergronden en leeftijd. Het laatste lijkt bijzonder belangrijk, omdat juist bij een groot gedeelte van de jeugd een opvallende verschuiving naar een kritischer Duitslandbeeld plaats lijkt te hebben gevonden.
- 6) Het in kaart brengen van het beleid van regeringsinstanties en politieke en maatschappelijke groeperingen ten aanzien van Duitsland. Dit punt wordt hier slechts ter verdere aanvulling genoemd gezien het feit dat hiernaar gedeeltelijk al concreet onderzoek wordt gedaan.

Als al dit onderzoek voltooid is en daarmee een aantal jonge wetenschappers op zinvolle wijze gebruik hebben kunnen maken van hun academische capaciteiten zal met veel meer zekerheid dan nu gesteld kunnen worden of Duitsland wel of niet altijd voor Nederlanders een probleem is geweest. Neemt men daarbij in aanmerking, dat de Bondsrepubliek voor een aantal grote en moeilijk op te lossen vraagstukken staat, die de jaren tachtig zullen beheersen - hier kunnen vooral genoemd worden de financiële moeilijkheden bij het overeind houden van de verzorgingsstaat in tijden van een voortdurende economische malaise, het energieprobleem en het vredesvraagstuk, die allemaal gelijktijdig op Bonn neergestort zijn en het optimisme van de verkiezingsuitslag van de herfst '80 al lang verdrongen hebben (1) - dan kan niet over het hoofd gezien worden dat Nederland op veelvuldige wijze met de gevolgen van de opnieuw spannende situatie in de Bondsrepubliek geconfronteerd zal worden en dat het daarbij zeer zeker van belang is de achtergronden van het eigen geestelijk klimaat ten aanzien van West-Duitsland,

maar ook Duitsland als geheel, helder te kunnen overzien in al zijn ontwikkelingen van lange en korte duur, in zijn uiteenlopende facetten en vooral ook in zijn mogelijke uitwerkingen op de wederzijdse relatie.

NOTEN EN LITERATUUR BIJ
DUITSLAND IN DE NEDERLANDSE PERS
- ALTIJD EEN PROBLEEM?
NRC/HANDELSBLAD, VOLKSKRANT EN TELEGRAAF
OVER WEST-DUISTLAND
1969-1980

JURGEN C. HESS.
FRISO WIELENGA.

1. VERANTWOORDING

1.1 Inleiding

- (1) Ménudier, H., Das Deutschlandbild der Franzosen in der 70er Jahren, Bonn, 1981, p. 21 e.v.
- (2) Ibid., p. 22.
- (3) Zie bijvoorbeeld literatuurlijst bij Koch-Hillebrecht, M., Das Deutschenbild, Gegenwart, Geschichte, Psychologie, München, 1977, p. 299 e.v.
- (4) Ménudier, o.c., p. 7.
- (5) Bender, P., "Europa und die Deutschen, Die Entschärfung eines Problems", in: Deutschland Archiv, Heft 3, 1981, p. 251.

1.2 Keuze van media

- (1) NRC/HANDELSBLAD, 1-10-'70, h.a., "Onze beginselen".
- (2) Ben Knapen, interview d.d. 27-8-'81. Ook Sytze van der Zee en Klaus Schreiner spraken in het interview over de grote mate van vrijheid die journalisten bij het NRC/HANDELSBLAD genieten, interviews respectievelijk d.d. 9-6-'81 en 7-7-'81; vrgl.: Vrij Nederland, 23-12-'78, "Een portret van NRC/HANDELSBLAD, kwaliteitskrant van Nederland".
- (3) Zie bijvoorbeeld de discussie tussen S. van der Zee en F. Kuitenbrouwer. NRC/HANDELSBLAD, 26-4-'75, "Hoe in Nederland terreur wordt aangemoedigd" (SvdZ). NRC/HANDELSBLAD, 29-4-'75, "Samenzwering, de droom van elke aanklager" (FK). NRC/HANDELSBLAD, 5-5-'75, "Terroristen en politieke gevangenen" (SvdZ). Ook gastschrijver F. Frenkel mengt zich in de discussie: NRC/HANDELSBLAD, 26-5-'75, "Advocaat heeft meer taken dan verdigen".
- (4) VRIJ NEDERLAND, 11-4-'81, p. 9, Igor Cornelissen, "Bij NRC/HANDELSBLAD woedt de buitenlandcrisis binnen de redactie".
- (5) HAAGSE POST, 16-12-'78, p. 12 e.v., "Je moet je niet afvragen wat het effect van je berichtgeving is".
- (6) VOLKSKRANT, 10-10-'81, "Zestig jaar zorgen voor de dag van morgen".
- (7) Bob Groen, interview d.d. 27-8-'81.
- (8) HAAGSE POST, 16-12-'78, p. 12 e.v., "Je moet je niet afvragen wat het effect van je berichtgeving is".
- (9) Bob Groen, interview d.d. 27-8-'81; Jan Luyten, interview d.d. 1-9-'81.
- (10) HAAGSE POST, 17-9-'77, p. 33 e.v., "Hoe links/rooms/goed is de VOLKSKRANT"? Ook uit dit portret van de VOLKSKRANT blijkt dat de vrijheid van de individuele redacteur bij deze krant groot is.
- (11) Bob Groen, interview d.d. 27-8-'81.
- (12) HAAGSE POST, 18-12-'76, p. 29 e.v., "Portret van een dagblad".
- (13) Interviews: Bob Groen, 27-8-'81; Ben Knapen, 27-8-'81; Jan Luyten, 1-9-'81; Klaus Schreiner, 7-7-'81; Sytze van der Zee, 9-6-'81.

1.3 Nadere uiteenzetting van het onderzoek

- (1) Intern WRR-discussiestuk, "Politiek-psychologische relaties".
- (2) Weliswaar zijn er de studies van Helm en Wieten, maar de eerste heeft het beginjaar van de Grote Coalitie tot object en de tweede heeft slechts zeer gedeeltelijk betrekking op het voorjaar van '69.
- (3) VOLKSKRANT, 4-8-'79, "Ik geloof dat ik soms in het Duits droom".
- (4) Ménudier, o.c., p. 9.
- (5) Helm, J.P., Zum Deutschlandbild in der Niederländischen Presse. Eine Inhaltsanalyse überregionaler Tages- und Wochenzeitungen des Jahres 1966, Aachen, 1969, p. 243.

1.4 Methode van onderzoek

- (1) Holsti, O.R., Content Analysis for the Social Sciences and Humanities, Massachusettes/London, 1969, p. 14; Silbermann, A., "Systematische Inhaltsanalyse" in: Handbuch der empirischen Sozialforschung, R. König (Hrsg.), Band 4, Stuttgart, '74, p. 255/256; Krippendorff, K., Content Analysis. An introduction to its Methodology, London, 1980, p. 27.
- (2) Holsti, o.c., p. 5 e.v.; Lisch, R., Kriz, J., Grundlagen und Modelle der Inhaltsanalyse, Hamburg, 1978, p. 47 e.v.; Silbermann, o.c., p. 257 e.v.

- (3) Holsti, o.c., p. 12 e.v.; Lisch/Kriz, o.c., p. 44 e.v.; Silbermann, o.c., p. 256.
- (4) Krippendorff, o.c., p. 11/12; Silbermann, o.c., p. 298.
- (5) Helm, o.c., heeft alleen betrekking op '66. Zie ook: Schwarz, R., Das politische Deutschlandbild in der Sowjetischen Presse '69 und '70, Aachen, 1972, Wieten, J., Presidentsverkiezingen in West-Berlijn. Een onderzoek naar de invloed van de ontspanning op de berichtgeving in een aantal Nederlandse landelijke dagbladen, Amsterdam, 1969 (niet gepubliceerd).
- (6) Zo kwam het bij de VOLKSKRANT voor, dat sommige knipsels verwezen naar een hoofdartikel, dat niet in de betreffende map werd aangetroffen.
- (7) Lisch, R., Kriz, J., o.c., p. 133 e.v.
- (8) HAAGSE POST, 17-9-'77, p. 33 e.v., "Hoe links/rooms/goed is de VOLKSKRANT?"

2. DEMOCRATIE IN DE BONDSREPUBLIEK DUITSLAND
- 2.1 Inleiding
  - (1) NRC/HANDELSBLAD, 3-3-'78, "De Duitse democratie maakt het uitstekend".
- 2.2 De parlementaire democratie in de Bondsrepubliek
- 2.2.1 Bondsdagverkiezingen
  - (1) VOLKSKRANT, 24-9-'80, "Strauss haalt tactische winst in Duitse verkiezingsstrijd".
  - (2) VOLKSKRANT, 24-9-'80, h.a., "Laffe aanslag".
  - (3) NRC/HANDELSBLAD, 15-9-'76, "Verkiezingsstrijd in West-Duitsland vindt plaats op laag niveau"; vrgl.: NRC/HANDELSBLAD, 6-9-'76, "Duitse verkiezingen barsten los"; NRC/HANDELSBLAD, 1-10-'76, h.a., "Verkiezingsstrijd".
  - (4) TELEGRAAF, 8-11-'72, col., "Ingeslagen".
  - (5) TELEGRAAF, 4-11-'72, col., "Onze bondgenoten, onze verkiezingen".
  - (6) TELEGRAAF, 18-9-'80, "Westduitse politici gooien met modder".
  - (7) Zie bijvoorbeeld NRC/HANDELSBLAD, 14-11-'72, "Veel vuilspuierij in Duitse verkiezingen"; NRC/HANDELSBLAD, 10-11-'72, "Brandt houdt vol - CDU herinnert aan zijn drankzucht"; NRC/HANDELSBLAD, 22-9-'76, "Strauss valt KGB aan: hulp aan Duitse regeringscoalitie"; NRC/HANDELSBLAD, 24-9-'76, "Kruistocht van Strauss tegen communisme steeds feller"; VOLKSKRANT, 4-11-'72, "Barzel: onbetwist leider"; VOLKSKRANT, 4-9-'76, "Duel Schmidt-Kohl beheerst verkiezingen in W.Duitsland"; VOLKSKRANT, 25-9-'76, "Strauss biedt zich aan als 'betere kanselier'".
  - (8) VOLKSKRANT, 27-9-'69, "Westduitse vrouwen beslissen verkiezingsuitslag"; vrgl.: VOLKSKRANT, 6-9-'69, "Bombastische kreten openen stembusslag in West-Duitsland".
  - (9) NRC/HANDELSBLAD, 28-8-'76, "Verkiezingen maken regeren in Bondsrepubliek niet licht".
  - (10) VOLKSKRANT, 2-10-'76, "Woord 'vrijheid' veel misbruikt in Westduitse verkiezingsstrijd".
  - (11) TELEGRAAF, 4-9-'76, "Helmut blijft Bondskanselier".
  - (12) VOLKSKRANT, 24-9-'80, h.a., "Laffe aanslag". Anderzijds bekend de VOLKSKRANT zich niet tot het stereotype negatieve Straussbeeld: 6-9-'80, "Duitse kiezers geloven het wel"; 16-9-'80, col., "Strauss terug uit moeras"; vrgl. 7-7-'79, col., "Thema's en variaties".
  - (13) NRC/HANDELSBLAD, 1-10-'80, "Strauss verwacht borrelpraat en politiek steeds vaker met elkaar".
  - (14) NRC/HANDELSBLAD, 6-10-'80, "Nederlaag Strauss is een zege voor de Duitse democratie".
  - (15) NRC/HANDELSBLAD, 13-9-'80, "De pot verwijt de ketel dat hij zwart ziet".
  - (16) VOLKSKRANT, 2-10-'76, "Woord 'vrijheid' veel misbruikt in Westduitse verkiezingsstrijd"; VOLKSKRANT, "Duel Schmidt-Kohl beheerst verkiezingen in West-Duitsland"; VOLKSKRANT, 10-10-'72, "Barzel bespeelt de vrees voor het communisme".
  - (17) Dit beeld werd bevestigd in de interviews met Heitink (TELEGRAAF), Van der Zee en Schreiner (NRC/HANDELSBLAD), Luyten en Groen (VOLKSKRANT).
  - (18) VOLKSKRANT, 25-9-'69, "SPD klaar om te regeren".
  - (19) ALGEMEEN HANDELSBLAD, 25-8-'69, h.a., "Sozi's"; ALGEMEEN HANDELSBLAD, 26-9-'69 "Brandt-realistische campagne"; ALGEMEEN HANDELSBLAD, 27-9-'69, col., "Finale in Bonn".
  - (20) ALGEMEEN HANDELSBLAD, 27-9-'69, col., "Finale in Bonn".
  - (21) TELEGRAAF, 27-9-'69, "Westduitse voor moeilijke keus".
  - (22) NRC/HANDELSBLAD, 1-10-'76, h.a., "Verkiezingsstrijd"; vrgl.: NRC/HANDELSBLAD, 2-10-'76, "Overwinning van CDU zou hoe dan ook ruk naar rechts zijn".
  - (23) NRC/HANDELSBLAD, 6-10-'80, "Nederlaag Strauss is een zege voor de Duitse democratie". Vrgl.: NRC/HANDELSBLAD, 27-9-'69, col., "Finale in Bonn"; NRC/HANDELSBLAD, 4-10-'76, h.a., "Opluchting"; NRC/HANDELSBLAD, 6-10-'80, h.a., "Schmidt wint".
  - (24) VOLKSKRANT, 25-9-'76, "Strauss biedt zich aan als 'betere kanselier'". Vrgl.: VOLKSKRANT, 2-10-'76, "Woord 'vrijheid' veel misbruikt in Duitse verkiezingsstrijd".

- (25) De NRC/HANDELSBLAD-commentator was ook de enige van de geïnterviewden, die in de wijze waarop de verkiezingsstrijd in de BRD wordt gevoerd "een onvolwassenheid van de Duitse politieke cultuur" zag. Daarbij plaatste hij de CDU/CSU "in de traditie van demagogische denkbeelden en methodieken".
- (26) TELEGRAAF, 4-9-'76, "Helmut blijft Bondskanselier...".
- (27) TELEGRAAF, 4-10-'80, "Lot van Strauss bezegeld".
- (28) TELEGRAAF, 30-8-'69, "Harde training voor beulsknechten van Von Thadden".
- (29) Weliswaar wordt dit in het ALGEMEEN HANDELSBLAD nergens expliciet zo gesteld, maar zelfs in het meest kritische artikel wordt naar aanleiding van ordeverstoringen op NPD-bijeenkomsten nog gesproken over een partij, wier democratische rechten gerespecteerd dienen te worden; 5-9-'69, h.a. "NPD"; Jan Luyten gaat ondanks zijn bezorgdheid niet verder dan de constatering dat in de BRD nationalistische gevoelens "nog latent aanwezig" zijn, VOLKSKRANT, 6-9-'69, "Bombastische kreten openen stembusslag in West-Duitsland".
- (30) TELEGRAAF, 27-8-'69, h.a., "NPD".
- (31) ALGEMEEN HANDELSBLAD, 18-9-'69, "Jeugd en politiek".
- (32) ALGEMEEN HANDELSBLAD, 3-9-'69, "Europa staat voor grote veranderingen"; ALGEMEEN HANDELSBLAD, 13-9-'69, "Beiers kanon preekt voor eigen parochie"; ALGEMEEN HANDELSBLAD, 18-9-'69, "Jeugd en politiek".
- (33) TELEGRAAF, 20-9-'69, "Anarchisten verstoren Duitse verkiezingen".
- (34) VOLKSKRANT, 23-9-'69, "NPD-leider trekt spoor van tumult en geweld".
- (35) TELEGRAAF, 18-9-'80, "Westduitse politici gooien met modder".
- (36) VOLKSKRANT, 29-9-'69, h.a., "Duidelijk"; TELEGRAAF, 29-9-'69, h.a., "Gunstig resultaat".
- (37) ALGEMEEN HANDELSBLAD, 29-9-'69, h.a., "Verkiezingen".
- (38) VOLKSKRANT, 29-9-'69, h.a., "Duidelijk".
- (39) TELEGRAAF, 29-9-'69, h.a., "Gunstig resultaat".
- (40) VOLKSKRANT, 4-10-'69, h.a., "Te kleine coalitie".
- (41) ALGEMEEN HANDELSBLAD, 3-10-'69, h.a., "Machtswisseling".
- (42) ALGEMEEN HANDELSBLAD, 29-9-'69, h.a., "Verkiezingen".
- (43) TELEGRAAF, 6-10-'69, h.a., "Zwakke basis". Vrgl.: TELEGRAAF, 30-9-'69, h.a., "Nu reeds"; TELEGRAAF, 3-10-'69, h.a., "Afstand van geboorterecht"; TELEGRAAF, 8-10-'69, "Twee fouten van Heinemann".
- (44) TELEGRAAF, 3-10-'69, h.a., "Afstand van geboorterecht".
- (45) TELEGRAAF, 30-9-'69, h.a., "Nu reeds".
- (46) TELEGRAAF, 30-9-'69, h.a., "Nu reeds". Vrgl.: TELEGRAAF, 1-10-'69, "Liberalen verkiezen de SPD"; TELEGRAAF, 3-10-'69, "Duitse liberalen zijn zichzelf niet meer".
- (47) ALGEMEEN HANDELSBLAD, 29-9-'69, "Meerderheid van 12 zetels voor eventuele linkse coalitie", vrgl.: ALGEMEEN HANDELSBLAD, 2-10-'69, "CDU dingt naar liberale gunst"; ALGEMEEN HANDELSBLAD, 22-10-'69, "Walter Scheel handhaaft koers van Brandt".
- (48) ALGEMEEN HANDELSBLAD, 30-9-'69, "SPD had bij districtsverkiezingen gewonnen"; ALGEMEEN HANDELSBLAD, 29-9-'69, h.a., "Verkiezingen".
- (49) VOLKSKRANT, 29-9-'69, h.a., "Duidelijk".
- (50) TELEGRAAF, 20-11-'72, h.a., "Willy Brandt's zege".
- (51) VOLKSKRANT, 6-10-'80, h.a., "Coalitie".
- (52) NRC/HANDELSBLAD, 4-10-'76, h.a., "Opluchting".
- (53) VOLKSKRANT, 2-10-'76, "Woord 'vrijheid' veel misbruikt in Westduitse verkiezingsstrijd".
- (54) VOLKSKRANT, 4-10-'76, h.a., "Schmidt blijft".
- (55) NRC/HANDELSBLAD, 6-10-'80, h.a., "Schmidt wint"; NRC/HANDELSBLAD, 4-10-'76, h.a., "Opluchting".
- (56) ALGEMEEN HANDELSBLAD, 3-10-'69, h.a., "Machtswisseling".
- (57) VOLKSKRANT, 4-10-'69, h.a., "Te kleine coalitie".
- (58) VOLKSKRANT, 20-11-'72, h.a., "Dankzij Brandt"; VOLKSKRANT, 6-10-'80, h.a., "Coalitie"; NRC/HANDELSBLAD, 20-11-'72, h.a., "Belangrijk symptoom"; NRC/HANDELSBLAD, 6-10-'80, h.a., "Schmidt wint".
- (59) NRC/HANDELSBLAD, 20-11-'72, h.a., "Belangrijk symptoom".
- (60) TELEGRAAF, 6-10-'80, h.a., "Overwinning voor Schmidt".
- (61) VOLKSKRANT, 6-10-'80, h.a., "Coalitie".

2.2.2 Deelstaatverkiezingen

- (1) VOLKSKRANT, 16-6-'70, h.a., "Brandt geremd"; vrgl.: VOLKSKRANT, 10-11-'70, h.a., "Bonn opgelucht".

- (2) NRC/HANDELSBLAD, 6-5-'75, h.a., "Gelukkig".
- (3) NRC/HANDELSBLAD, 12-5-'80, h.a., "Winst voor Schmidt".
- (4) TELEGRAAF, 4-3-'75, h.a., "Geen voet aan de grond".
- (5) TELEGRAAF, 7-5-'75, h.a., "Stabiel West-Duitsland".
- (6) TELEGRAAF, 7-5-'75, h.a., "Stabiel West-Duitsland"; TELEGRAAF, 10-10-'78, h.a., "Steun voor Schmidt".
- (7) NRC/HANDELSBLAD, 6-5-'75, h.a., "Gelukkig"; NRC/HANDELSBLAD, 9-10-'78, h.a., "Hessen"; NRC/HANDELSBLAD, 16-10-'78, h.a., "Strauss"; NRC/HANDELSBLAD, 12-5-'80, h.a., "Winst voor Schmidt".
- (8) NRC/HANDELSBLAD, 15-6-'70, h.a., "Tegenslag"; NRC/HANDELSBLAD, 24-4-'72, h.a., "Tegenvallers".
- (9) TELEGRAAF, 16-6-'70, h.a., "Verschuiving"; TELEGRAAF, 16-3-'71, h.a., "West-Berlijn"; TELEGRAAF, 6-4-'71, h.a., "Uitspraak"; TELEGRAAF, 24-2-'72, h.a., "Nederlaag"; TELEGRAAF, 5-3-'74, h.a., "Duitse kiezersoordeel".
- (10) VOLKSKRANT, 16-6-'70, h.a., "Brandt geremd"; VOLKSKRANT, 23-3-'71, h.a., "Teken voor Brandt".
- (11) VOLKSKRANT, 23-3-'71, h.a., "Teken voor Brandt".
- (12) NRC/HANDELSBLAD, 12-5-'80, h.a., "Winst voor Schmidt".
- (13) TELEGRAAF, 19-5-'80, h.a., "Schmidt de winnaar".

2.2.3 April '72: Motie van wantrouwen

- (1) Op 27-4-'72 stemde de Westduitse Bondsdag over een door de CDU/CSU ingediende motie van wantrouwen tegen de regering Brandt-Scheel. Voor het eerst in de geschiedenis van de Bondsrepubliek werd toen gebruik gemaakt van deze door de grondwet geboden mogelijkheid om een regering naar huis te sturen, waarbij zonder tussentijdse verkiezingen de oppositie een nieuwe regering kan vormen. De oppositiepartijen, die deze zogenaamde constructieve motie van wantrouwen indienden vanwege de Ostpolitik, kwamen echter twee stemmen tekort en Brandt kon verder regeren.
- (2) TELEGRAAF, 27-4-'72, "Politieke emoties in Bonn raken op kookpunt".
- (3) VOLKSKRANT, 26-4-'72, "Motie van wantrouwen brengt duidelijkheid".
- (4) VOLKSKRANT, 28-4-'72, h.a., "Gejuich verstomd".
- (5) NRC/HANDELSBLAD, 28-4-'72, h.a., "Brandt blijft".
- (6) TELEGRAAF, 28-4-'72, h.a., "Brandt won".

2.2.4 Mei '74: Kanselierswisseling Brandt-Schmidt

- (1) NRC/HANDELSBLAD, 7-5-'74, h.a., "Brandts aftocht"; VOLKSKRANT, 9-5-'74, "Brandt licht besluit toe".
- (2) NRC/HANDELSBLAD, 7-5-'74, h.a., "Beslissende rol".
- (3) VOLKSKRANT, 8-5-'74, "Politiek cynisme velde Brandt".
- (4) NRC/HANDELSBLAD, 11-5-'74, "Monument Brandt te snel verweerd".
- (5) TELEGRAAF, 8-5-'74, h.a., "Crisis in Bonn".
- (6) TELEGRAAF, 15-5-'74, col., "Legende".
- (7) NRC/HANDELSBLAD, 18-5-'74, h.a., "Kanselier Schmidt".
- (8) TELEGRAAF, 18-5-'74, h.a., "Op de grond".
- (9) VOLKSKRANT, 18-5-'74, h.a., "Schmidts realisme".

2.2.5 De parlementaire democratie in de Bondsrepubliek: conclusie

- (1) VOLKSKRANT, 4-8-'79, "Ik geloof dat ik soms in het Duits droom".
- (2) VOLKSKRANT, 23-6-'77, col., "Conflict dringt door tot top van SPD".
- (3) VOLKSKRANT, 8-7-'77, h.a., "Ja-knikkers".
- (4) VOLKSKRANT, 4-8-'79, "Ik geloof dat ik soms in het Duits droom".

2.3 Bescherming of bedreiging van de democratie

2.3.1 Terreurbestrijding

- (1) NRC/HANDELSBLAD, 7-10-'72, "Bondsrepubliek peilt haar eigen tolerantie".
- (2) VOLKSKRANT, 7-10-'72, h.a., "Onredelijk".
- (3) VOLKSKRANT, 18-2-'78, col., "Westduitse angst slecht raadgever", vrgl.: VOLKSKRANT, 31-5-'75, "Advocaten Baader-Meinhof tussen recht en onrecht"; VOLKSKRANT, 14-5-'76, h.a., "Duits onrecht"; VOLKSKRANT, 9-4-'77, col., "Buback: Schoten op de vrijheid"; VOLKSKRANT, 14-2-'78, "Nieuwe bondsregering onder zware druk"; NRC/HANDELSBLAD, 9-11-'74, "Je zal er maar

- zitten"; NRC/HANDELSBLAD, 29-4-'76, "Samenzwering, de droom van iedere aanklager"; NRC/HANDELSBLAD, 1-9-'76, "Westduits ministerie werkt met gevaarlijke razzia's"; NRC/HANDELSBLAD, 3-5-'77, "De afloop van een proces en de Westduitse liberaliteit"; NRC/HANDELSBLAD, 21-7-'78, h.a., "In perspectief".
- (4) VOLKSKRANT, 9-9-'77, col., "Duitse rechtsstaat nog niet reddeloos".
- (5) NRC/HANDELSBLAD, 29-4-'77, h.a., "Baader-Meinhof".
- (6) NRC/HANDELSBLAD, 3-10-'77, h.a., "Hellend vlak".
- (7) NRC/HANDELSBLAD, 18-2-'78, h.a., "De verkeerde middelen", vrgl.: NRC/HANDELSBLAD, 5-8-'77, col., "Duits terrorisme zonder duidelijke achtergrond"; NRC/HANDELSBLAD, 25-8-'77, "Royaliteit in Stuttgart niet misplaatst"; NRC/HANDELSBLAD, 28-10-'77, h.a., "Effectiviteit"; NRC/HANDELSBLAD, 28-2-'78, "Anti-terreurwetten moeten roep om sterke man smoren".
- (8) VOLKSKRANT, 28-9-'77, col., "Democratie wordt zwaar beproefd"; VOLKSKRANT, 18-2-'78, col., "Westduitse angst slecht raadgever".
- (9) NRC/HANDELSBLAD, 2-12-'74, "CDU tracht munt te slaan uit aanslagen"; VOLKSKRANT, 13-3-'75, "Bondsdag begint debat over recht en orde"; VOLKSKRANT 9-4-'77, h.a., "Buback"; VOLKSKRANT, 9-9-'77, col., "Duitse rechtsstaat nog niet reddeloos".
- (10) NRC/HANDELSBLAD, 14-4-'77, "Westduitse regering houdt hoofd koel na moord Buback".
- (11) NRC/HANDELSBLAD, 29-4-'75, "Samenzwering, de droom van elke aanklager"; NRC/HANDELSBLAD, 30-9-'77, "Duitse Bondsdag snel accoord met strakker regime gevangenen"; NRC/HANDELSBLAD, 3-10-'77, h.a., "Hellend vlak"; VOLKSKRANT, 29-9-'77, "Protest advocaten"; VOLKSKRANT, 28-9-'77, col., "Democratie wordt zwaar beproefd".
- (12) NRC/HANDELSBLAD, 30-11-'74, h.a., "Justitiële kalmte".
- (13) Zie verder nog: VOLKSKRANT, 25-3-'77, col., "Kanselier, wordt wakker"; VOLKSKRANT, 28-4-'77, col., "Een zwart hoofdstuk voor Duitse justitie"; NRC/HANDELSBLAD, 2-5-'78, h.a., "Draaikolken".
- (14) TELEGRAAF, 31-7-'74, col., "Extremisten".
- (15) TELEGRAAF, 7-3-'75, h.a., "Terreur".
- (16) Vrgl. TELEGRAAF, 26-9-'77, h.a., "Anti-terreurbrigade"; TELEGRAAF, 19-10-'77, h.a., "Bittere noodzaak".
- (17) NRC/HANDELSBLAD, 9-11-'74, "Opsluiting Augustin betekent isolement"; vrgl.: NRC/HANDELSBLAD 9-11-'74, "Tussenkost Amnesty in zaak Augustin dringend gewenst".
- (18) VOLKSKRANT, 29-10-'77, h.a., "Vragen".
- (19) TELEGRAAF, 1-3-'75, h.a., "Mededogen ontbreekt".
- (20) TELEGRAAF, 28-9-'77, h.a., "Te gek"; TELEGRAAF, 29-9-'77, h.a., "Niet te geloven".
- (21) VOLKSKRANT, 17-6-'72, "Politie vindt arsenaal in Ulrikes schuilplaats"; VOLKSKRANT, 20-12-'74, "Baader-Meinhof leidt tot Duitse massapsychose".
- (22) VOLKSKRANT, 18-10-'77, "Lastercampagne drukt stempel op Buchmesse"; vrgl.: VOLKSKRANT, 12-9-'77, "Nieuwe contacten in zaak Schleyer"; VOLKSKRANT, 7-10-'77, "CSU-krant vindt CDU te slap"; VOLKSKRANT, 10-10-'77, "Schleyer smeekt om beslissing"; VOLKSKRANT, 10-12-'77, "'Het terrorisme' is geen speciale Duitse vloek"; NRC/HANDELSBLAD, 1-10-'77, "Bondsrepubliek onder vuur"; vrgl.: NRC/HANDELSBLAD, 6-10-'77, col., "Günter Grass: 'laster in Duitsland onverdraaglijk'"; NRC/HANDELSBLAD, 13-10-'77, "Scheel: 'Vermijd ophitsend debat over terrorisme'"; NRC/HANDELSBLAD, 19-10-'77, "Evenwicht in Bonn nog niet hersteld"; NRC/HANDELSBLAD, 31-10-'77, h.a., "Dolk in de rug".
- (23) TELEGRAAF, 10-8-'77, h.a., "Verraad van de intellectuelen".
- (24) NRC/HANDELSBLAD, 3-3-'75, "CDU-winst beïnvloed door kidnap"; vrgl.: NRC/HANDELSBLAD, 15-3-'75, "Hoe de stadsguerilla in Duitsland fundamenteel en achterban ontvielen"; NRC/HANDELSBLAD, 19-9-'77, "Terrorisme verdeelt politieke partijen in Bondsrepubliek".
- (25) VOLKSKRANT, 21-9-'77, col., "Machinepistolen overal in Bonn".
- (26) VOLKSKRANT, 14-3-'75, "Aanpak anarchistenvrijheid in Bonn".
- (27) NRC/HANDELSBLAD, 7-10-'72, "Bondsrepubliek peilt haar eigen tolerantie".
- (28) NRC/HANDELSBLAD, 22-4-'77, "Denken aan Weimar doemt op in Bonn".
- (29) NRC/HANDELSBLAD, 14-4-'77, "Westduitse regering houdt hoofd koel na moord Buback".
- (30) VOLKSKRANT, 21-9-'77, col., "Machinepistolen overal in Bonn"; vrgl.: VOLKSKRANT, 9-9-'77, col., "Duitse rechtsstaat nog niet reddeloos"; VOLKSKRANT, 18-10-'77, h.a., "Terreur".

- (31) NRC/HANDELSBLAD, 5-8-'77, col., "Duits terrorisme zonder duidelijke achtergrond"; vrgl.: NRC/HANDELSBLAD, 17-5-'76, "Ulrike Meinhof zonder incidenten begraven".
- (32) NRC/HANDELSBLAD, 15-3-'75, "Hoe de stadsguerilla in Duitsland fundament en achterban ontvielen".
- (33) NRC/HANDELSBLAD, 26-4-'75, "Hoe in Nederland terreur wordt aangemoedigd".
- (34) NRC/HANDELSBLAD, 7-9-'77, h.a., "Duitse democratie".
- (35) Ibid.
- (36) NRC/HANDELSBLAD, 17-9-'77, K.H. Janssen, "De terugkomst van de gewelddadige welvaartskinderen"; NRC/HANDELSBLAD, 1-10-'77, Theo Sommer, "Wat willen wij met onze Westduitse Bondsrepubliek?"; NRC/HANDELSBLAD, 11-2-'78, 18-2-'78, K.H. Janssen; "De raadsels van Stammheim ontward, dl. 1 en 2"; NRC/HANDELSBLAD, 28-2-'78, Marion Gräfin Dönhoff, "Anti-terreurwetten moeten roep om sterke man smoren".
- (37) NRC/HANDELSBLAD, 1-10-'77, "Bondsrepubliek onder vuur".
- (38) NRC/HANDELSBLAD, 22-10-'77, "Günter Grass over West-Duitsland en de terreur".
- (39) NRC/HANDELSBLAD, 31-10-'77, h.a., "Dolk in de rug". Bedoelde advertentie verscheen op 29-10-'77 in een aantal Nederlandse dagbladen onder de kop "Wat is zo'n rechtsstaat waard?"; vrgl.: 13-9-'77, h.a., "Kritiek op kritiek".
- (40) NRC/HANDELSBLAD, 5-11-'77, "Waar komt het Duitse terrorisme vandaan?"
- (41) VOLKSKRANT, 31-10-'77, "Schleyer verweet Bonn laksheid"; VOLKSKRANT, 10-12-'77, "Het terrorisme is geen speciale Duitse vloek".
- (42) NRC/HANDELSBLAD, 11-10-'79, "Waar zijn de Duitse terroristen gebleven?"

2.3.2 Berufsverbote

- (1) NRC/HANDELSBLAD, 26-2-'73, "Mogen Duitse ambtenaren lid zijn van extreme groepen?"; NRC/HANDELSBLAD, 22-9-'73, "Duitse radicalenverordening wordt met willekeur toegepast".
- (2) VOLKSKRANT, 4-4-'73, "Bonn weert radicalen uit ambt en onderwijs".
- (3) VOLKSKRANT, 25-10-'75, "Bonn keert zich tegen radicalen"; VOLKSKRANT, 16-10-'75, "Grosser"; NRC/HANDELSBLAD, 28-10-'75, "Westduitse 'Extremistenwet' een gevaarlijke wangedrocht".
- (4) VOLKSKRANT, 8-5-'76, "Het nieuwe conservatisme in de Bondsrepubliek".
- (5) Zie o.a.: VOLKSKRANT, 18-2-'76, "Angst voor radicalen verdeelt Bondsrepubliek"; VOLKSKRANT, 13-1-'77, "Westduitse justitie verward in 'extremistenbesluit'"; VOLKSKRANT, 26-3-'77, "Een vijand van de grondwet"; VOLKSKRANT, 15-4-'78, "Beroep tegen goedkeuring nazi-partij"; NRC/HANDELSBLAD, 12-8-'77, "Rechtbank bij Berufsverbot buiten boekje".
- (6) VOLKSKRANT, 26-6-'76, "Kritiek van buiten ergert Bonn"; VOLKSKRANT, 31-1-'77, "Westduitse justitie verward in 'extremistenbesluit'"; VOLKSKRANT, 30-6-'78, col., "SPD tobt over Berufsverbote"; VOLKSKRANT, 5-10-'78, h.a., "Hoog tijd"; NRC/HANDELSBLAD, 12-8-'77, "Rechtbank bij Berufsverbot buiten boekje"; NRC/HANDELSBLAD, 17-9-'77, "Afweer radicalen is niet de enige verdediging democratie".
- (7) NRC/HANDELSBLAD, 2-6-'76, h.a., "Slapeloze nachten".
- (8) VOLKSKRANT, 18-2-'76, "Angst voor radicalen verdeelt Bondsrepubliek".
- (9) NRC/HANDELSBLAD, 12-8-'77, "Rechtbank bij Berufsverbot buiten boekje".
- (10) VOLKSKRANT, 8-5-'76, "Het nieuwe conservatisme in de Bondsrepubliek"; vrgl.: 9-7-'77, "Studentenrevolte werkte slechts kort in West-Duitsland".
- (11) VOLKSKRANT, 4-5-'77, "Democratisch Duitsland en z'n Berufsverbote".
- (12) VOLKSKRANT, 31-1-'77, "Westduitse justitie verward in 'extremistenbesluit'"; NRC/HANDELSBLAD, 20-7-'78, "Bondsrepubliek heeft zich met Radicalenbesluit nogal flink in de nesten gewerkt".
- (13) NRC/HANDELSBLAD, 31-10-'78, "'Berufsverbote' staan op de helling in Duitsland".
- (14) NRC/HANDELSBLAD, 20-7-'78, "Bondsrepubliek heeft zich met Radicalenbesluit nogal flink in de nesten gewerkt"; VOLKSKRANT, 30-6-'78, col., "SPD tobt over Berufsverbote".
- (15) VOLKSKRANT, 23-1-'79, col., "Nog twijfel over Radicalenbesluit".
- (16) NRC/HANDELSBLAD, 17-4-'76, "Bondsrepubliek heksenjaagt op alles wat links lijkt". Overigens overheerst in dit artikel wel een duidelijk kritische teneur.
- (17) NRC/HANDELSBLAD, 17-9-'77, "Afweer radicalen is niet de enige verdediging democratie".

- (18) NRC/HANDELSBLAD, 2-6-'76, h.a., "Slapeloze nachten".
- (19) VOLKSKRANT, 25-2-'78, "Duitse democratie in gevaar".
- (20) NRC/HANDELSBLAD, 3-3-'78, "De Duitse democratie maakt het uitstekend".
- (21) VOLKSKRANT, 29-3-'78, "Russell-tribunaal begonnen".
- (22) VOLKSKRANT, 1-4-'78, col., "Russell-tribunaal integer en saai".
- (23) VOLKSKRANT, 6-1-'79, "Duitsers kennen zelf-censuur".
- (24) NRC/HANDELSBLAD, 5-4-'78, col., "Weinig vuurwerk op Russell-tribunaal".
- (25) NRC/HANDELSBLAD, 6-1-'79, "Nog niets bijzonders op Russell-tribunaal".

2.4 Nieuwe en oude nazi's

2.4.1 Neo-nazisme en rechts-extremisme: de democratie bedreigd?

- (1) TELEGRAAF, 2-11-'76, "Rel in Bonn na ontslag generaals".
- (2) NRC/HANDELSBLAD, 30-10-'76, "Politiek conflict in Bonn tussen SPD en luchtmachtgeneraals".
- (3) VOLKSKRANT, 12-11-'76, "Bundeswehr marcheert verder naar rechts".
- (4) NRC/HANDELSBLAD, 29-3-'75, "Proces tegen rechts-extremist in W. Duitsland"; NRC/HANDELSBLAD, 3-9-'77, "Bondsrepubliek is 'stinknormal'"; NRC/HANDELSBLAD, 6-9-'77, "Geen sprake van nazi-golf"; NRC/HANDELSBLAD, 20-5-'78, "Heimwee naar het bruine verleden"; NRC/HANDELSBLAD, 26-5-'79, "Neo-nazidom in W.Duitsland groeit: maandag groot proces".
- (5) NRC/HANDELSBLAD, 29-9-'80, "Neo-nazi's tot meer in staat dan beledigen".
- (6) TELEGRAAF, 21-3-'73, col., "Neo-nazi's spelen 'Derde Rijkje'"; vrgl.: TELEGRAAF, 28-11-'75, h.a., "NPD"; 21-3-'73, col., "Op de fles"; 28-11-'75, col., "'Bubi' als makelaar".
- (7) TELEGRAAF, 26-4-'78, col., "Neo-nazi's spelen 'Derde Rijkje'". Bouwer doelt hier op het terrorisme.
- (8) In oktober '80 verschijnt wekelijks in de zaterdag-editie van de TELEGRAAF een artikel van Wim Kossen over het (internationale) terrorisme.
- (9) TELEGRAAF, 4-10-'80, "Het bloed van München is een symbool".
- (10) NRC/HANDELSBLAD, 3-9-'77, "Bondsrepubliek is 'stinknormaal'"; vrgl.: NRC/HANDELSBLAD, 6-9-'77, "Geen sprake van nazigolf".
- (11) VOLKSKRANT, 30-8-'77, col., "Bonn's verbazing is onterecht".
- (12) VOLKSKRANT, 3-5-'78, "Bonn onderschat extreem-rechts"; VOLKSKRANT, 26-7-'78, "Groeiende aanhang Westduitse nazi's"; VOLKSKRANT, 21-8-'76, "Grote bewegingsvrijheid voor handvol Duitse nazi's".
- (13) VOLKSKRANT, 2-2-'80, "'De Totenkopf is niet verboden, ik ken de wet'". Hoewel dit een typering is van VOLKSKRANT-correspondent Strabbing, waardoor genoemde stelling lijkt te worden ondergraven, blijft zij goed verdedigbaar. In hetzelfde artikel wijst hij erop dat van de Hoffman-Gruppe wel degelijk gevaaren voor de democratie uitgaan.
- (14) VOLKSKRANT, 3-5-'78, "Bonn onderschat extreem-rechts"; vrgl.: VOLKSKRANT, 21-8-'76, "Grote bewegingsvrijheid voor handvol Duitse nazi's"; VOLKSKRANT, 27-9-'80, "Westduits neo-fascisme blijft versplinterd".

2.4.2 Nationaal-socialistisch verleden: procesgang, verjaring en Holocaust:

- (1) TELEGRAAF, 16-5-'70, "Beul Stangl moet rusten"; TELEGRAAF, 11-8-'79, "Geen haast met onderzoek naar SS-er Strippel".
- (2) TELEGRAAF, 1-4-'71, col., "Bonn"; vrgl.: TELEGRAAF, 27-9-'75, "Nazi-vervolgers vechten tegen de tijd".
- (3) VOLKSKRANT, 28-1-'78, "Vervolging"; VOLKSKRANT, 15-3-'79, "Vrijspraak zeker voor oud-SS'ers"; VOLKSKRANT, 20-4-'79, "Felle reacties op vrij-spraak"; NRC/HANDELSBLAD, 10-4-'71, "Steeds meer vrijspraken in nazi-processen"; NRC/HANDELSBLAD, 6-5-'72, "Nazi Ludwig Hahn staat terecht"; NRC/HANDELSBLAD, 8-7-'72, "Opsporing oorlogsmisdadigers in Duitsland leidt tot niets"; NRC/HANDELSBLAD, 17-3-'73, "Eindelijk een nazi-rechter in de beklaagdenbank"; NRC/HANDELSBLAD, 10-4-'73, "Proces ex-nazi Ganzenmüller begonnen".
- (4) VOLKSKRANT, 4-12-'74, "Nazi-processen sterven uit"; NRC/HANDELSBLAD, 17-5-'71, "Vialons meeneedproces was een grote farce".
- (5) NRC/HANDELSBLAD, 18-4-'79, "Het Majdanek-proces: de machteloosheid van het recht"; vrgl.: NRC/HANDELSBLAD, 24-10-'79, "Mijn moeder is door die drie daarbinnen afgevoerd"; NRC/HANDELSBLAD, 27-11-'80, "Maj-danek-proces na vijf jaar een bijna doelloze kwelling"; VOLKSKRANT, 30-12-'75, "Advocaten proberen rechters te wippen"; VOLKSKRANT, 24-10-'79, "Tumult in proces massamoorden".

- (6) NRC/HANDELSBLAD, 29-3-'79, "Verjaringsdebat in Bonn: strijd tegen de vergetelheid"; NRC/HANDELSBLAD, 27-11-'80, "Majdanek-proces na vijf jaar een bijna doelloze kwelling"; VOLKSKRANT, 17-2-'73, "Naziproces krijgt spookachtige heropvoering"; VOLKSKRANT, 27-11-'75, "Zestien beklagden"; VOLKSKRANT, 28-6-'78, "Majdanek-proces getuigenis van schokkende rechts-gang"; VOLKSKRANT, 3-11-'79, "Advocaat zorgt voor incidenten".
- (7) VOLKSKRANT, 28-6-'78, "Majdanek-proces getuigenis van schokkende rechts-gang".
- (8) NRC/HANDELSBLAD, 18-4-'79, "Het Majdanek-proces: de machteloosheid van het recht".
- (9) VOLKSKRANT, 21-4-'79, col., "Bittere smaak na Majdanek-proces"; vrgl.: VOLKSKRANT, 27-11-'80, col., "Proces Majdanek: vijf jaar treurigheid".
- (10) NRC/HANDELSBLAD, 18-4-'79, "Het Majdanek-proces: de machteloosheid van het recht".
- (11) TELEGRAAF, 8-11-'78, "Discussie laait weer op over verjaring van oorlogsmisdaden".
- (12) ALGEMEEN HANDELSBLAD, 25-4-'69, "Het minste van de twee kwaden"; NRC/HANDELSBLAD, 29-3-'79, "Verjaringsdebat in Bonn: strijd tegen de vergetelheid".
- (13) NRC/HANDELSBLAD, 4-7-'79, h.a., "Verjaring"; ALGEMEEN HANDELSBLAD, 25-4-'69, "Het minste van de twee kwaden"; vrgl.: ALGEMEEN HANDELSBLAD, 11-6-'69, h.a., "Verjaring".
- (14) VOLKSKRANT, 2-9-'78, col., "Bonn praat weer over nazitijd".
- (15) NRC/HANDELSBLAD, 4-11-'78, "Een kwestie van vergeten".
- (16) VOLKSKRANT, 25-1-'79, col., "'Holocaust' treft gevoelige snaar"; VOLKSKRANT, 10-2-'79, col., "'Holocaust blijft doorwerken".
- (17) VOLKSKRANT, 25-1-'79, col., "'Holocaust' treft gevoelige snaar".
- (18) NRC/HANDELSBLAD, 11-11-'78, "Duitsland blikst vrijer terug op Nazi-tijd".
- (19) NRC/HANDELSBLAD, 27-1-'79, "Holocaust doorbreekt gebrek aan kennis onder Duitsers".
- (20) VOLKSKRANT, 27-11-'80, col., "Proces Majdanek: vijf jaar treurigheid"; vrgl.: VOLKSKRANT, 29-3-'80, "Driewerf eerbetoon in emaille voor een oorlogsmisdadiger".
- (21) TELEGRAAF, 24-1-'79, "Holocaust schokt Duitse tv-kijkers". Bouwer beschrijft hier alleen de reacties op de film zonder daarbij uitspraken te doen over de wijze waarop in Duitsland met het verleden wordt omgegaan.

2.5 Democratie in de Bondsrepubliek Duitsland

- (1) Helm, o.c., p. 244.

3. BONDSREPUBLIC EN BUITENLANDSE POLITIEK

3.2 Ostpolitiek

3.2.1 Sowjet-Unie, Polen en Tsjechoslowakije

- (1) NRC/HANDELSBLAD, 19-7-'72, 22-7-'72, 26-7-'72, 25-5-'73, 29-5-'73, col., "Dezer Dagen". Anderzijds merkt Heldring in latere columns op dat het Westduitse eenheidsstreven begrijpelijk en vanuit Duits perspectief ook legitiem is: 14-11-'80, 2-12-'80. De zorg om de Ostpolitiek verdwijnt met deze constatering echter niet.
- (2) ALGEMEEN HANDELSBLAD, 9-8-'70, h.a., "Historische stap"; ALGEMEEN HANDELSBLAD, 5-6-'70, h.a., "Nogmaals Ostpolitiek"; NRC/HANDELSBLAD, 18-11-'70, h.a., "Historisch verdrag"; NRC/HANDELSBLAD, 29-1-'71, h.a., "De enige weg"; NRC/HANDELSBLAD, 23-8-'71, h.a., "Berlijn"; NRC/HANDELSBLAD, 21-6-'73, h.a., "Doorn uit vlees"; VOLKSKRANT, 15-8-'70, h.a., Nieuws uit het Kremlin"; vrgl.: VOLKSKRANT, 10-10-'70, h.a., "Akkoorden onder druk"; VOLKSKRANT, 9-1-'71, h.a., "Brandts kans in '71"; VOLKSKRANT, 12-8-'80, "Ostpolitiek in Duitsland nog steeds omstreden zaak".
- (3) ALGEMEEN HANDELSBLAD, 9-7-'70, h.a., "Ostpolitiek".
- (4) NRC/HANDELSBLAD, 29-1-'71, h.a., "De enige weg".
- (5) NRC/HANDELSBLAD, 24-11-'70, col., "Verdrag met Polen"; NRC/HANDELSBLAD, 8-9-'71, col., "Volgende stap: ratificatie"; NRC/HANDELSBLAD, 22-9-'71, col., "Slimme zet"; NRC/HANDELSBLAD, 1-2-'72, col., "CDU in isolement" NRC/HANDELSBLAD, 15-2-'72, col., "Beslissing bij CDU/CSU"; NRC/HANDELSBLAD, 30-3-'72, h.a., "Osterspaziergang".
- (6) VOLKSKRANT, 15-8-'70, "W.Duitsland profiteert van zijn middenpositie"; vrgl.: VOLKSKRANT, 14-8-'70, "Russische premier komt naar Bonn".
- (7) TELEGRAAF, 11-8-'70, col., "Zorgen over 'Ostpolitiek' van Bonn"; vrgl.: TELEGRAAF, 13-8-'70, h.a., "Moskou's oogmerken"; TELEGRAAF, 4-12-'70, col., "Europese illusies"; TELEGRAAF, 4-12-'71, col., "West-Duitsland baart zorgen"; TELEGRAAF, 12-8-'72, col., "Zijn sociaal-democraten nog wel democratisch?"
- (8) TELEGRAAF, 18-11-'72, col., "De vreemde ontspanning van Willy Brandt".
- (9) VOLKSKRANT, 3-2-'71, h.a., "Wat wil Moskou?"; vrgl.: VOLKSKRANT, 9-1-'71, h.a., "Brandts kans in 1971"; VOLKSKRANT, 10-2-'71, h.a., "Ongeloofwaardig".
- (10) NRC/HANDELSBLAD, 24-8-'71, h.a., "Berlijn".
- (11) TELEGRAAF, 19-6-'70, col., "Brandt oogst storm over Ostpolitiek"; TELEGRAAF, 30-7-'70, h.a., "Moeilijk"; TELEGRAAF, 16-12-'70, "Westen bezorgd over Brandt's 'Ostpolitiek'".
- (12) TELEGRAAF, 11-8-'70, col., "Zorgen over 'Ostpolitiek' van Bonn".
- (13) TELEGRAAF, 29-1-'71, h.a., "Steun"; TELEGRAAF, 4-12-'71, col., "West-Duitsland baart zorgen"; TELEGRAAF, 30-4-'73, col., "Gesprek Brandt-Breznjev baart Britten zorgen"; TELEGRAAF, 22-8-'73, h.a., "Geen risico"; vrgl.: over Berlijn-ackoord: TELEGRAAF, 17-2-'71, h.a., "Russen oogsten weer concessies"; TELEGRAAF, 14-8-'71, h.a., "Salami".
- (14) VOLKSKRANT, 4-5-'70, "Duitsland moet nog altijd zichzelf bevrijden"; vrgl.: VOLKSKRANT, 10-10-'70, h.a., "Akkoorden onder druk"; VOLKSKRANT, 12-2-'72, h.a., "Falende politiek".
- (15) VOLKSKRANT, 25-4-'72, "Motie van wantrouwen tegen regering Brandt"; VOLKSKRANT, 26-4-'72, "Motie van wantrouwen brengt duidelijkheid"; VOLKSKRANT, 11-10-'72, "CDU moet leren leven met Brandts verdragen".
- (16) NRC/HANDELSBLAD, 29-1-'71, h.a., "De enige weg".
- (17) NRC/HANDELSBLAD, 24-11-'70, col., "Verdrag met Polen"; ALGEMEEN HANDELSBLAD, 5-6-'70, h.a., "Nogmaals Ostpolitiek"; vrgl.: ALGEMEEN HANDELSBLAD, 9-8-'70, h.a., "Historische stap"; ALGEMEEN HANDELSBLAD, 12-8-'70, h.a., "Symbool"; NRC/HANDELSBLAD, 22-2-'72, col., "Actie tegen Ostpolitiek";
- (18) ALGEMEEN HANDELSBLAD, 9-7-'70, h.a., "Ostpolitiek".
- (19) NRC/HANDELSBLAD, 24-12-'75, h.a., "Polen-W. Duitsland".
- (20) NRC/HANDELSBLAD, 18-3-'76, h.a., "Sluitstuk".
- (21) ALGEMEEN HANDELSBLAD, 5-6-'70, h.a., "Nogmaals Ostpolitiek"; ALGEMEEN HANDELSBLAD, 9-7-'70, h.a., "Ostpolitiek"; NRC/HANDELSBLAD, 30-3-'72, h.a., "Osterspaziergang". Zie ook: columns genoemd bij noot 5.
- (22) TELEGRAAF, 12-2-'72, h.a., "Verdeeld huis"; vrgl.: TELEGRAAF, 23-2-'72, h.a., "Moeilijk debat"; TELEGRAAF, 3-5-'72, h.a., "Geforceerd compromis"; TELEGRAAF, 18-5-'72, h.a., "Aangenomen".

- (23) VOLKSKRANT, 21-2-'70, h.a., "Brandts moeilijke reis"; vrgl.: VOLKSKRANT, 12-5-'72, h.a., "Terecht"
- (24) NRC/HANDELSBLAD, 6-5-'78, "Brezjnev had zelf regie in handen van zijn bezoek aan Bonn"; vrgl.: NRC/HANDELSBLAD, 3-5-'78, "Doel Brezjnev in Bonn blijft vaag"; VOLKSKRANT, 2-5-'78, "Bonn verwacht weinig van bezoek Brezjnev".
- (25) Vrgl.: NRC/HANDELSBLAD, 13-4-'78, "Bezoek Husak aan Bonn inhoudloos".
- (26) NRC/HANDELSBLAD, 8-5-'78, "Brezjnev nam dankrede uit Moskou mee".
- (27) VOLKSKRANT, 30-12-'78, "Politiek gewicht van Bonn blijft onhoudbaar groeien".
- (28) VOLKSKRANT, 2-7-'80, h.a., "Schmidt's reis"; vrgl.: VOLKSKRANT, 4-7-'80, h.a., "Beweging"; VOLKSKRANT, "Schmidt wil overleg Europese raketten".
- (29) NRC/HANDELSBLAD, 18-4-'80, h.a., "Moskou wil praten".
- (30) NRC/HANDELSBLAD, 3-7-'80, h.a., "Beweging"; vrgl.: NRC/HANDELSBLAD, 1-7-'80, "Schmidt heeft het makkelijker dan Giscard"; NRC/HANDELSBLAD, 1-7-'80, "Nog volop ruimte in Schmidt's boodschappentas".
- (31) VOLKSKRANT, 2-7-'80, h.a., "Schmidt's reis".
- (32) NRC/HANDELSBLAD, 4-7-'80, "Afghanistan nog steeds voor Bonn geen breekpunt"; NRC/HANDELSBLAD, 4-4-'80, "Moeilijke tijden voor socialistische partij in West-Duitsland"; NRC/HANDELSBLAD, 23-5-'80, "Bonn schroeft eisen terug tegenover SU"; NRC/HANDELSBLAD, 24-12-'80, "Buitenlands beleid in Bonn al weken op non-actief".
- (33) VOLKSKRANT, 27-6-'80, col., "Als Moskou niest is Bonn verkouden"; VOLKSKRANT 1-7-'80, "Schmidt wil overleg Europese raketten? VOLKSKRANT, 2-7-'80, h.a., "Schmidt's reis".
- (34) VOLKSKRANT, 26-1-'80, col., "Bonn nerveus onder crisis"; VOLKSKRANT, 29-5-'80, col., "Bonn krijgt kriebels van Moskou-reis".
- (35) NRC/HANDELSBLAD, 28-6-'80, "Schmidt in Moskou: een gok na rijp beraad".
- (36) VOLKSKRANT, 1-7-'80, "Schmidt wil overleg Europese raketten".

3.2.2 BRD en DDR: Duitslandpolitiek

- (1) VOLKSKRANT, 17-1-'70, h.a., "Brandt en de hardkoppen"; VOLKSKRANT, 21-2-'70, h.a., "Brandts moeilijke reis"; VOLKSKRANT, 19-3-'70, h.a., "Duits begin"; ALGEMEEN HANDELSBLAD, 15-1-'70, h.a., "Brandts problemen"; ALGEMEEN HANDELSBLAD, 20-5-'70, "Veel demonstraties in Kassel verwacht".
- (2) ALGEMEEN HANDELSBLAD, 23-3-'70, h.a., "Aanval op Brandt"; vrgl.: NRC/HANDELSBLAD, 18-10-'72, h.a., "Bewondering".
- (3) VOLKSKRANT, 21-2-'70, h.a., "Brandts moeilijke reis"; VOLKSKRANT, 13-3-'70, h.a., "Smalle basis"; ALGEMEEN HANDELSBLAD, 14-3-'70, "Brandt 'zonder te veel hoop' naar Erfurt"; ALGEMEEN HANDELSBLAD, 21-5-'70, h.a., "Duitse top"; ALGEMEEN HANDELSBLAD, 22-5-'70, "Resultaten in Kassel blijven uit".
- (4) VOLKSKRANT, 20-3-'70, h.a., "Het historische treffen"; vrgl.: VOLKSKRANT, 23-5-'70, h.a., "Na Kassel".
- (5) ALGEMEEN HANDELSBLAD, 20-3-'70, h.a., "Erfurt".
- (6) ALGEMEEN HANDELSBLAD, 23-3-'70, h.a., "Aanval op Brandt".
- (7) ALGEMEEN HANDELSBLAD, 22-5-'70, h.a., "Koude douche".
- (8) VOLKSKRANT, 22-12-'72, h.a., "Nieuwe periode".
- (9) NRC/HANDELSBLAD, 9-11-'72, h.a., "Basisverdrag".
- (10) NRC/HANDELSBLAD, 19-6-'73, h.a., "Laatste horde".
- (11) VOLKSKRANT, 21-3-'70, "Brandt maakt balans op".
- (12) TELEGRAAF, 21-1-'70, h.a., "Sisiphusarbeid".
- (13) TELEGRAAF, 13-12-'72, col., "Bonn".
- (14) TELEGRAAF, 13-12-'72, col., "Bonn"; vrgl.: TELEGRAAF, 7-11-'72, h.a., "Haastwerk".
- (15) TELEGRAAF, 21-3-'70, "Erfurt maakte heel wat los"; TELEGRAAF, 26-3-'73, col., "DDR"; TELEGRAAF, 30-1-'74, col., "Haat"; TELEGRAAF, 7-2-'74, col., "Gaus"; TELEGRAAF, 11-11-'78, col., "Pas op voor tante!"
- (16) Voor NRC /HANDELSBLAD en VOLKSKRANT laat zich dit afleiden uit de kritische beoordeling van de houding van de DDR. De TELEGRAAF gaat verder en constateert alleen van de BRD-zijde concessies.
- (17) TELEGRAAF, 14-10-'80, "Harde eisen Oost Duitsers aan Bonn".
- (18) NRC/HANDELSBLAD, 14-10-'80, h.a., "Cynisme".
- (19) VOLKSKRANT, 15-10-'80, h.a., "Oost-West".
- (20) VOLKSKRANT, 23-10-'80, col., "Bonn moet eis DDR inwilligen".
- (21) VOLKSKRANT, 7-11-'72, h.a., "Nieuw begin"; vrgl.: VOLKSKRANT, 21-10-'72, "Wij hebben altijd op elkaar geschoten".
- (22) VOLKSKRANT, 3-3-'78, col., "Duitse kwestie: een vette kluif".

- (23) NRC/HANDELSBLAD, 26-11-'79, "Duitser zijn betekent: niet weten wie je bent"; vrgl.: NRC/HANDELSBLAD, 23-5-'79, "Duitse Bondsrepubliek: de voorlopigheid van dertig jaar".
- (24) TELEGRAAF, 27-2-'74, col., "Feest".
- (25) TELEGRAAF, 19-9-'73, col., "Vreemd".

3.3. Westpolitiek

3.3.1 Europese Raad en Monetaire Unie

- (1) TELEGRAAF, 11-7-'78, h.a., "Begrijpelijk"; TELEGRAAF, 22-6-'79, h.a., "Gas terug".
- (2) NRC/HANDELSBLAD, 7-7-'78, h.a., "Grotesk".
- (3) NRC/HANDELSBLAD, 20-2-'80, h.a., "Onjuist"; vrgl.: NRC/HANDELSBLAD, 13-2-'73, h.a., "Kleine landen"; NRC/HANDELSBLAD, 6-12-'78, h.a., "Beperkt succes".
- (4) TELEGRAAF, 15-3-'77, h.a., "Buurmans gek".
- (5) VOLKSKRANT, 16-3-'77, h.a., "Duisenberg"; VOLKSKRANT, 28-3-'77, h.a., "Europa".
- (6) VOLKSKRANT, 8-7-'78, h.a., "Slang".
- (7) NRC/HANDELSBLAD, 24-11-'75, h.a., "Europese Unie".
- (8) VOLKSKRANT, 10-12-'76, h.a., "Kale top".
- (9) VOLKSKRANT, 8-7-'78, h.a., "Slang".
- (10) Interview d.d. 27-8-'81.
- (11) VOLKSKRANT, 30-12-'78, "Politiek gewicht van Bonn blijft onhoudbaar groeien".

3.3.2 De BRD en de NAVO

- (1) NRC/HANDELSBLAD, 4-6-'71, h.a., "Verwarring". Zie ook noot 2.
- (2) NRC/HANDELSBLAD, 12-12-'73, h.a., "Kusje in de wind".
- (3) TELEGRAAF, 3-8-'78, h.a., "Gevaarlijk 'Spiel'"; vrgl.: TELEGRAAF, 14-4-'73, h.a., "Het Duitse voorbeeld". In dit laatste artikel wordt meer geloof gehecht aan de Atlantische trouw van de SPD dan aan die van de PvdA.

3.3.3 De Bondsrepubliek: een loyale partner van de Verenigde Staten?

- (1) NRC/HANDELSBLAD, 29-12-'71, "Brandt overlegt met Nixon"; NRC/HANDELSBLAD, 29-12-'71, "Nixon ontvangt Brandt in intieme eenvoud"; NRC/HANDELSBLAD, 22-3-'73, "VS laken 'anti-Amerikanisme' in W. Duitsland" NRC/HANDELSBLAD, 30-4-'73, "Brandt gaat in VS beste beentje voorzetten"; VOLKSKRANT, 4-4-'70, "Overleg Brandt-Nixon over Amerika en EEG"; VOLKSKRANT, 13-4-'70, "Nixon-Brandt eens over troepensterkte".
- (2) NRC/HANDELSBLAD, 22-3-'73, "VS laken 'anti-Amerikanisme' in W. Duitsland".
- (3) VOLKSKRANT, 6-1-'73, h.a., "Brandt en Vietnam".
- (4) VOLKSKRANT, 7-6-'75, "Atoomsamenwerking Brasilia-Bonn".
- (5) TELEGRAAF, 14-4-'70, h.a., "Voorwaarde"; vrgl.: TELEGRAAF, 13-4-'70, "Tevreden Brandt in Bonn terug".
- (6) Dit wordt weliswaar nergens expliciet zo geformuleerd, maar deze stelling is goed verdedigbaar op grond van: NRC/HANDELSBLAD, 7-4-'73, h.a., "Leidende rol"; NRC/HANDELSBLAD, 7-7-'77, h.a., "Schmidt naar Carter"; NRC/HANDELSBLAD, 12-7-'77, col., "Schmidt wantrouwt Carters strijd voor mensenrechten".
- (7) NRC/HANDELSBLAD, 15-3-'80, "Evenwichtskunstenaar Schmidt wankelt tussen VS en USSR".
- (8) VOLKSKRANT, 16-2-'80, col., "Schmidts zwijgen benauwt Bonn".
- (9) VOLKSKRANT, 12-4-'80, col., "Ach die Carter, denkt Bonn"; VOLKSKRANT, 15-4-'80, "Bonn met rug tegen de muur"; NRC/HANDELSBLAD, 22-2-'80, "Willy Brandt: Carter kan niet namens de Duitsers spreken".
- (10) NRC/HANDELSBLAD, 29-1-'80, "Bondsrepubliek kan niet voorzichtig blijven in reacties tegen Moskou".
- (11) NRC/HANDELSBLAD, 15-4-'80, "Amerika-Bonn: heel langzame verwijdering"; vrgl.: NRC/HANDELSBLAD, 22-4-'80, "Duitse regering zegt morgen nee tegen haar sportlieden".
- (12) VOLKSKRANT, 12-4-'80, col., "Ach die Carter, denkt Bonn".
- (13) VOLKSKRANT, 15-4-'80, "Bonn met rug tegen de muur".

- (14) NRC/HANDELSBLAD, 6-6-'80, "Bondsrepubliek wil niet wegdrijven van Amerika".
- (15) VOLKSKRANT, 29-8-'78, col., "Détente noodzaak voor Bonn".
- (16) VOLKSKRANT, 11-4-'78, col., "Carters buigen voor de tsaar".
- (17) VOLKSKRANT, 14-7-'78, col., "Carter in Bonn met lege handen";
VOLKSKRANT, 18-3-'80, col., "Wehner weer als boeman"; VOLKSKRANT, 13-11-'80,
col., "Liefs voor Ronald uit Parijs en Bonn".
- (18) NRC/HANDELSBLAD, 12-1-'80, Schmidt verliest zijn speelruimte als deur
naar Moskou sluit"; NRC/HANDELSBLAD, 15-3-'80, "Evenwichtskunstenaar
Schmidt wankelt tussen VS en USSR".
- (19) TELEGRAAF, 23-4-'80, "Betrekkingen Bonn-VS op dieptepunt".
- (20) TELEGRAAF, 7-4-'79, "Schmidt smalend over beleid van Carter".
- (21) TELEGRAAF, 19-5-'80, h.a., "Schmidt de winnaar"; TELEGRAAF, 6-10-'80,
h.a., "Overwinning voor Schmidt".

3.3.4 Bondsrepubliek en buitenlandse politiek: conclusie

- (1) NRC/HANDELSBLAD, 24-12-'75, h.a., "Polen-W. Duitsland".
- (2) VOLKSKRANT, 30-12-'78, "Politiek gewicht van Bonn blijft onhoudbaar
groeien".

4. NEDERLAND EN DE WESTDUITSE ECONOMIE

4.2 Economische situatie en beleid

4.2.1 Beleidsaanbevelingen

- (1) VOLKSKRANT, 26-11-'74, "Bonn moet kiezen: werk of inflatie".
- (2) NRC/HANDELSBLAD, 25-11-'75, col., "Twee conjuncturen".
- (3) TELEGRAAF, 24-12-'77, col., "Westduitse industrie in de lift"; vrgl.: TELEGRAAF, 10-5-'75, "Duitsland moeizaam op weg naar economisch herstel"; TELEGRAAF, 26-1-'77, "Duitse invoer stijgt dit jaar twaalf procent".
- (4) NRC/HANDELSBLAD, 7-12-'72, h.a., "Duitse ruimte".

4.2.2 Conjunctuurpolitiek

- (1) TELEGRAAF, 23-9-'70, "Westduitse economie in ban van stagflatie"; vrgl.: TELEGRAAF, 30-6-'70, col., "Bonn pakt inflatie niet voldoende aan"; TELEGRAAF, 24-7-'70, "Bonn's afweer van inflatie zonder effect"; TELEGRAAF, 3-4-'71, "Willy Brandt wacht financiële vuurproef"; TELEGRAAF, 9-2-'72, col., "Regering Brandt vat inflatie te licht op". Zie voor kritiek op stabilisatiebeleid in VOLKSKRANT, 22-4-'72, "Westduitse economie over dieptepunt heen"; VOLKSKRANT, 8-7-'72, h.a., "Schiller-drama"; VOLKSKRANT, 20-1-'73, "Duitsland verdeeld in inflatiestrijd".
- (2) TELEGRAAF, 1-7-'72, h.a., "Kracht door vrijheid"; vrgl.: TELEGRAAF, 23-1-'71, h.a., "Niet bezorgd"; TELEGRAAF, 23-1-'71, "Geen recessie", we kunnen een stootje hebben"; TELEGRAAF, 20-11-'72, h.a., "Kritiek op Schiller".
- (3) ALGEMEEN HANDELSBLAD, 27-6-'70, col., "Financiële Kroniek"; vrgl.: ALGEMEEN HANDELSBLAD, 27-7-'70, col., "Financiële Kroniek".
- (4) ALGEMEEN HANDELSBLAD, 30-5-'70, col., "Financiële Kroniek".
- (5) NRC/HANDELSBLAD, 19-2-'73, h.a., "Evenwicht".
- (6) NRC/HANDELSBLAD, 2-6-'73, col., "Stabiel Duitsland".
- (7) NRC/HANDELSBLAD, 19-7-'74, "Duitse belastingverlaging tegen de inflatie"; NRC/HANDELSBLAD, 23-10-'75, "Duitse aanpak inflatie schept hier verplichtingen"; NRC/HANDELSBLAD, 11-2-'77, "Kritiek op Duits miljardenplan"; vrgl.: NRC/HANDELSBLAD, 27-8-'75, h.a., "Pragmatisch".
- (8) TELEGRAAF, 11-5-'73, h.a., "Gods water".
- (9) TELEGRAAF, 31-10-'74, h.a., "Afgroond"; vrgl.: TELEGRAAF, 14-12-'74, h.a. "Realisme"; TELEGRAAF, 3-8-'74, h.a. "Duitse mark".
- (10) TELEGRAAF, 26-9-'74, h.a., "Scherp contrast".
- (11) TELEGRAAF, 4-1-'75, h.a., "Milde Duitse fiscus"; TELEGRAAF, 26-8-'75, h.a., "Den Uyl weet het beter"; TELEGRAAF, 28-2-'76, h.a., "Het ongelijk van Den Uyl".
- (12) TELEGRAAF, 12-11-'76, h.a., "Verschil in klimaat".
- (13) VOLKSKRANT, 27-2-'76, "Tussen PvdA en Duitse zuster gaapt nog steeds een kloof".
- (14) VOLKSKRANT, 27-2-'76, "Duitsers veelal bereid tot concessies"; VOLKSKRANT, 17-3-'76, "Sociale klimaat wordt ruwer in Duitsland"; VOLKSKRANT, 23-7-'77, "Duitsland vreest onrust als herstel lang uitblijft".
- (15) VOLKSKRANT, 31-12-'74, "Helmut Schmidt eenzaam aan de top".
- (16) VOLKSKRANT, 23-7-'77, "Duitsland vreest onrust als herstel lang uitblijft".
- (17) NRC/HANDELSBLAD, 14-12-'74, "Westduitse operatie 'Gute Hoffnung'".
- (18) NRC/HANDELSBLAD, 13-8-'77, col., "Aanjagen". Zie voor de uitspraak van Hartog: NRC/HANDELSBLAD, 17-5-'77, col., "Sociale markteconomie"; vrgl.: NRC/HANDELSBLAD, 18-2-'78, col., "Bonn wil geen locomotief zijn".
- (19) NRC/HANDELSBLAD, 15-8-'77, h.a., "Vertraging".
- (20) NRC/HANDELSBLAD, 2-8-'78, col., "Duitse impuls".
- (21) NRC/HANDELSBLAD, 27-1-'79, "Duitse economie loopt steeds verder uit".
- (22) VOLKSKRANT, 21-6-'80, col., "Duitsland wint van Nederland".
- (23) VOLKSKRANT, 30-6-'79, "Duitse economie veerkrachtig".
- (24) TELEGRAAF, 11-1-'80, "Duitse belastingverlaging komt in drie etappes"; TELEGRAAF, 5-2-'80, "Groei Duitse staatsschuld zal tot een crisis leiden".

4.2.3 Monetaire politiek en rentebeleid

- (1) Deze revaluaties vonden respectievelijk plaats in oktober '69, december '71, maart en juni '73, oktober '76, oktober '78 en september '79.
- (2) TELEGRAAF, 1-10-'69, h.a., "Sterke mark".
- (3) TELEGRAAF, 25-10-'69, h.a., "Loon naar werken"; vrgl.: TELEGRAAF, 30-10-'69, h.a., "Rekening"; TELEGRAAF, 9-10-'69, h.a., "Beloning".
- (4) ALGEMEEN HANDELSBLAD, 25-10-'69, h.a., "Mark".
- (5) VOLKSKRANT, 30-6-'73, h.a., "Tijdelijk".
- (6) NRC/HANDELSBLAD, 30-6-'73, col., "Wet van Gresham".
- (7) TELEGRAAF, 19-7-'73, h.a., "Lering".
- (8) NRC/HANDELSBLAD, 24-9-'79, h.a., "Geen bagatel".
- (9) NRC/HANDELSBLAD, 30-6-'73, h.a., "Kans laten schieten"; vrgl.: NRC/HANDELSBLAD, 14-3-'73, h.a., "Gulden".
- (10) VOLKSKRANT, 13-3-'73, "Snel besluit over gulden"; VOLKSKRANT, 13-3-'73, h.a., "Bijsmaakje".
- (11) TELEGRAAF, 30-6-'73, h.a., "Duitse mark gerevalueerd"; vrgl.: TELEGRAAF, 15-3-'73, h.a., "Vanzelfsprekend".
- (12) TELEGRAAF, 25-7-'74, h.a., "Sterke gulden".
- (13) NRC/HANDELSBLAD, 19-10-'76, h.a., "Meer vertrouwen?"
- (14) VOLKSKRANT, 18-10-'76, h.a., "Opwaardering".
- (15) TELEGRAAF, 17-10-'78, h.a., "Alle zeilen bijzetten".
- (16) VOLKSKRANT, 30-9-'69, h.a., "Zwevend".
- (17) NRC/HANDELSBLAD, 3-7-'73, col., "Vooruitgrijpen op het huwelijk".
- (18) NRC/HANDELSBLAD, 18-10-'76, h.a., "Spanningen blijven bestaan".
- (19) Zie bijvoorbeeld: VOLKSKRANT, 31-1-'75, "Zijlstra steunt daling rente"; VOLKSKRANT, 15-8-'75, h.a., "Aanpassing"; VOLKSKRANT, 15-8-'75, "Zijlstra volgt Duits disconto"; VOLKSKRANT, 13-7-'79, "Duitsland dwingt tot nieuwe renteverhoging"; VOLKSKRANT 21-10-'80, "Rente opnieuw stapje omlaag".
- (20) NRC/HANDELSBLAD, 15-8-'75, "Lager disconto verrast geldmarkten niet"; vrgl. NRC/HANDELSBLAD, 7-3-'75, "Nederlandse en Duitse bankrente omlaag"; NRC/HANDELSBLAD, 13-9-'75, col., "Rente aangepast"; NRC/HANDELSBLAD, 2-5-'80, "Snelle discontoverhoging komt als verrassing".
- (21) NRC/HANDELSBLAD, 19-7-'80, "Disconto van Nederlandse Bank half procent omlaag".
- (22) TELEGRAAF, 8-3-'75, "Dr. Zijlstra moest wel"; vrgl.: TELEGRAAF, 1-4-'71, "Discontoverlaging in Nederland verwacht"; TELEGRAAF, 2-3-'72, "Verbazing over kleine discontoverlaging"; TELEGRAAF, 3-3-'72, "Ons huisspook"; TELEGRAAF, 4-11-'72, h.a., "Extra-last"; TELEGRAAF, 7-3-'75, "Discontoverlaging werd Ned. Bank afgedwongen"; TELEGRAAF, 1-11-'79, "Nederlands disconto op record hoogte".
- (23) VOLKSKRANT, 13-7-'79, col., "Nederland aan Duitse leiband".
- (24) Zo wordt bijvoorbeeld getwijfeld aan de effectiviteit van het rentebeleid: TELEGRAAF, 9-3-'70, "Leven duurder in Duitsland", ALGEMEEN HANDELSBLAD, 9-3-'70, "Nieuwe prijsstijgingen in Bonn gevreesd".

4.2.4 Energiebeleid

- (1) NRC/HANDELSBLAD, 12-11-'73, "Olie uit kolen, schone brandstof"; NRC/HANDELSBLAD, 8-12-'71, col., "Water en vuur"; NRC/HANDELSBLAD, 12-7-'79, col., "Oude droom", NRC/HANDELSBLAD, 26-2-'80, col., "WO II en de energie".
- (2) Belangrijk is eveneens dat bij de positief ingeschaalde artikelen zich twee hoofdartikelen bevinden. Zie voor de incidentele kritiek: TELEGRAAF, 7-11-'73, col., "Autoloos"; TELEGRAAF, 28-11-'73, col., "Vergunning".
- (3) TELEGRAAF, 26-4-'74, h.a., "Gevaarlijke vertraging".
- (4) TELEGRAAF, 14-3-'78, h.a., "Voor een lege klas".
- (5) TELEGRAAF, 29-1-'77, "West-Duitsland herzielt bouwschema kernstations".
- (6) VOLKSKRANT, 26-2-'76, "Actie tegen komst atoomfabriek"; VOLKSKRANT, 7-4-'79, "Het landschap gaat eraan en wellicht de mensen". Anderzijds neemt een hoofdartikel over het Nederlands energiebeleid afstand van al te grote kritische "eenzijdigheid" inzake kernenergie: VOLKSKRANT, 20-12-'76, h.a., "Almelo".
- (7) VOLKSKRANT, 4-3-'77, "Atoomstaat gevaar voor democratie".
- (8) VOLKSKRANT, 18-5-'79, "Bonn: keerpunt kernenergiebeleid"; vrgl.: VOLKSKRANT, 1-5-'80, "Atoomplannen Hessen maken Bonn bezorgd"; VOLKSKRANT, 17-10-'80, "Bonn is terughoudend met bouw kerncentrales".

- (9) VOLKSKRANT, 17-8-'77, "Bonn verwacht bouwstop reactors"; vrgl.: 26-4-'79, col., "Kernenergie leidt tot laffe politici".
- (10) TELEGRAAF, 12-5-'79, "'Zuinige Japanner'".
- (11) VOLKSKRANT, 7-4-'79, h.a., "Kneuterig". Zie voor '73/'74: VOLKSKRANT, 14-11-'73, h.a., "Voorzorg"; VOLKSKRANT, 5-1-'74, "Slecht geregeld" (alle over Nederlands energiebeleid).
- (12) VOLKSKRANT, 5-7-'79, "Bondsrepubliek mikt op kolen".
- (13) NRC/HANDELSBLAD, 9-5-'74, col., "Staatsenergiebedrijf".
- (14) NRC/HANDELSBLAD, 12-11-'73, "Olie uit kolen, schone brandstof". Zie ook noot 15.
- (15) NRC/HANDELSBLAD, 8-12-'77, col., "Water en vuur".

4.2.5 Sociale verhoudingen

- (1) VOLKSKRANT, 23-11-'71, "Duitse stakingen breiden zich uit"; VOLKSKRANT, 23-11-'71, h.a., "Brandts gevaar"; VOLKSKRANT, 16-2-'74, "Belofde verhoging kost Bonn te veel".
- (2) VOLKSKRANT, 2-2-'74, "Brandt en vakbond in heilloos conflict".
- (3) VOLKSKRANT, 28-11-'78, col., "Sociale onrust in Duitsland".
- (4) TELEGRAAF, 6-1-'79, "Duitse staalstaking werd principestrijd".
- (5) TELEGRAAF, 28-11-'78, "Westduitse werkgevers hanteren uitsluiting".
- (6) VOLKSKRANT, 25-3-'78, "Hardheid kenmerkt sociaal conflict in Bondsrepubliek".
- (7) TELEGRAAF, 20-2-'74, "Westduits loonhek is nu van de dam".
- (8) VOLKSKRANT, 23-11-'71, "Duitse stakingen breiden zich uit".
- (9) VOLKSKRANT, 28-11-'78, col., "Sociale onrust in Duitsland".
- (10) NRC/HANDELSBLAD, 25-11-'78, "Vanaf dinsdag stakingen in Duitse metaal"; NRC/HANDELSBLAD, 13-12-'78, "Staalstaking verstoort Westduits harmonie-model"; NRC/HANDELSBLAD, 10-1-'79, "Duits staal-compromis: geen behoud arbeidsplaatsen".
- (11) TELEGRAAF, 12-2-'74, h.a., "Stakingsacties in West-Duitsland".
- (12) TELEGRAAF, 28-11-'78, "Westduitse werkgevers hanteren uitsluiting".
- (13) VOLKSKRANT, 30-1-'73, "Duitse vakbond weigert afbraak medezeggenschap"; VOLKSKRANT, 26-1-'74, "Grotere democratie in Duitse ondernemingen".
- (14) VOLKSKRANT, 10-12-'75, "Duitse werkgevers blijven de baas"; vrgl.: VOLKSKRANT, 1-7-'77, "Eigendom contra inspraak"; VOLKSKRANT, 4-7-'77, "Duitse werknemers uit centraal overleg".
- (15) TELEGRAAF, 10-4-'76, "Stem aandeelhouders blijft in Westduitsland doorslaggevend"; TELEGRAAF, 2-3-'79, "Medezeggenschap en -verantwoordelijkheid".
- (16) TELEGRAAF, 13-7-'77, "Minder gunstige prognoses voor Westduitse economie".
- (17) VOLKSKRANT, 12-7-'77, col., "Sociale crisis dreigt in West-Duitsland".
- (18) NRC/HANDELSBLAD, 12-11-'71, "Meer rechten voor bedrijfsraden in Duitsland"; vrgl.: NRC/HANDELSBLAD, 8-3-'77, "Westduitse inspraak tweeslachtig".
- (19) NRC/HANDELSBLAD, 11-1-'75, "Management naar machtspositie".
- (20) NRC/HANDELSBLAD, 2-10-'74, "Medebeslissing knaagt aan giganten".
- (21) NRC/HANDELSBLAD, 3-3-'79, h.a., "Versterking vakbeweging".

4.3 Duits-Nederlandse economische betrekkingen

- (1) VOLKSKRANT, 31-5-'69, h.a., "Fokkers partner".
- (2) VOLKSKRANT, 24-6-'70, "Hoogovens-Hoesch op wereldlijst zevende".
- (3) VOLKSKRANT, 28-7-'77, "Duitsers zien vliegtuigfusie"; VOLKSKRANT, 16-12-'78, "Fokker raakt greep kwijt op toekomst".
- (4) VOLKSKRANT, 4-6-'80, "Fokker bloeit weer op".
- (5) VOLKSKRANT, 16-10-'79, "Estel voor zware ingreep".
- (6) ALGEMEEN HANDELSBLAD, 23-5-'70, h.a., "Verhouding".
- (7) ALGEMEEN HANDELSBLAD, 7-7-'70, col., "Hoogovens-Hoesch: de grenzen van medezeggenschap".
- (8) NRC/HANDELSBLAD, 6-12-'75, col., "Uit Duitsland: 26 miljard".
- (9) NRC/HANDELSBLAD, 11-11-'74, col., "Paniekvoetbal"; vrgl.: NRC/HANDELSBLAD, 25-11-'76, col., "Baken".
- (10) NRC/HANDELSBLAD, 14-11-'74, "Duitse bedrijven en overheid reageren slagvaardig op afnemende wereldhandel".
- (11) NRC/HANDELSBLAD, 14-8-'76, "Na stagnatie weer opleving handel met Westduitsers".

- (12) TELEGRAAF, 21-12-'74, "Duitse grens open voor stacaravans". Zie ook: 4.2.1, noot (3).
- (13) TELEGRAAF, 11-2-'78, "Nederlandse export naar Bondsrepubliek stagneert"; TELEGRAAF, 2-10-'79, "Varkensexport naar Duitsland weer in gevaar".
- (14) TELEGRAAF, 12-9-'80, h.a., "Zorgen om export".
- (15) NRC/HANDELSBLAD, 4-10-'80, "'Exporteurs zien Duitsland als Nederlandse provincie' "
- (16) NRC/HANDELSBLAD, 29-11-'80, "Import uit Nederland daalt". Dit artikel is het vijfde uit een serie van zes over de Westduitse economie onder de titel "Duitse dilemma's": 25 t/m 29, -11-'80, 3-12-'80.
- (17) Zie bijvoorbeeld NRC/HANDELSBLAD, 7-6-'73, "Transport naar Duitsland klem"; NRC/HANDELSBLAD, 16-6-'73, col., "Wegvervoer"; NRC/HANDELSBLAD, 2-10-'79, "Varkensvlees mag West-Duitsland niet meer binnen"; NRC/HANDELSBLAD, 16-10-'79, "Van der Stee valt uit tegen Bondsrepubliek".
- (18) TELEGRAAF, 12-5-'73, "Duitsers rijden vrachtverkeer in de wielen"; vrgl.: TELEGRAAF, 14-6-'73, "Wegtransport krijgt 35.000 extra-ritten".
- (19) TELEGRAAF, 9-10-'79, "Miljoenenschade voor Nederlandse exporteurs"; TELEGRAAF, 2-10-'79, "Varkensexport naar Duitsland weer in gevaar".
- (20) VOLKSKRANT, 14-5-'73, "Wegvervoer dupe Duits beleid".
- (21) VOLKSKRANT, 25-6-'76, "Duitsers manipuleren Nederlands vervoer".
- (22) VOLKSKRANT, 12-10-'79, col., "Varkens stellen EG op de proef".
- (23) Op 22 februari '79 vond een discussie plaats tussen de toenmalige CDU-leider Helmut Kohl en een Nederlands publiek, die werd uitgezonden voor de Westduitse t.v. De wijze waarop Kohl door de Nederlanders bejegend werd, werd door de Duitse publieke opinie als agressief en anti-Duits ervaren.
- (24) TELEGRAAF, 8-3-'79, col., "Kohl-effect"; vrgl.: TELEGRAAF, 10-3-'79, "Ambassade in Bonn probeert ZDF-brokken weer te lijmen".
- (25) TELEGRAAF, 21-4-'79, col., "Van horen en zeggen".

4.4 Nederland en de Westduitse economie: conclusie

- (1) Nico Haasbroek was gedurende deze periode correspondent voor de Haagse Post in Bonn. Ook maakte hij radioreportages voor de VPRO over West-Duitsland. Als zodanig deed hij zich gelden als één van de meest kritische Nederlandse journalisten met betrekking tot de interne ontwikkelingen in de Bondsrepubliek.

5. NEDERLANDSE DUITSLANDBEELDEN IN DE JAREN '70: OVERZICHT EN CONCLUSIE

5.1 Inleiding

- (1) In '78 signaleerde ook Von der Dunk de toegenomen belangstelling voor de Bondsrepubliek. Zie: In de schaduw van Duitsland. Een discussie met bijdragen van M.C. Brands, P. Dankert, H.W. von der Dunk e.a., Baarn, 1979, p. 8.
- (2) In '77/'78 zijn voorzover vastgesteld kon worden zes nummers verschenen, waarna het blad ophield te bestaan.
- (3) Krop, M. (red.), Burengerucht. Opstellen over Duitsland, Deventer, 1978.
- (4) Zie voor een neerslag van de discussies: In de schaduw van Duitsland. Een discussie met bijdragen van M.C. Brands, P. Dankert, H.W. von der Dunk e.a.
- (5) Grosser, A., Versuchte Beeinflussung. Zur Kritik und Ermunterung der Deutschen Hanser, Wien, 1981.
- (6) Rovin, J., L'Allemagne n'est pas ce que vous croyez, Paris, 1978.

5.2 Samenvatting: golf, rimpel of spiegelglad?

- (1) Europese Beweging, studiegroep. Is Duitsland (ons) de baas? Een onderzoek naar de relatie tussen Nederland en West-Duitsland door een studiegroep van de Europese Beweging (afd. Den Haag), p. 34.
- (2) Ménudier, o.c., p. 26, 43.
- (3) VOLKSKRANT, 27-4-'81, h.a., "Rigide".
- (4) NRC/HANDELSBLAD, 27-4-'81, h.a., "Hongerstakers".
- (5) Van der Stoel, M., "Duitsland - een lastig vaderland", in: In de schaduw van Duitsland, p. 82.

5.3 "De onzichtbare barrière" gezien door de drie kranten

- (1) VOLKSKRANT, 24-2-'79, col., "Kohl, Nederland en Europa nog".
- (2) NRC/HANDELSBLAD, 14-11-'70, h.a., "Een griffel".
- (3) NRC/HANDELSBLAD, 8-11-'72, 7-8-'79, col., "Dezer dagen".
- (4) TELEGRAAF, 2-10-'76, h.a., "Grenzeloze bemoeizucht".
- (5) VOLKSKRANT, 24-2-'79, col., "Kohl, Nederland en Europa nog".
- (6) Ibid.
- (7) NRC/HANDELSBLAD, 19-4-'79, "Duitsland-Nederland: alweer meer wederzijds begrip nodig".
- (8) NRC/HANDELSBLAD, 30-11-'76, col., "Dezer dagen".
- (9) HAAGSE POST, 16-12-'78, "Je moet je niet afvragen wat het effect van je berichtgeving is".
- (10) ALGEMEEN HANDELSBLAD, 18-11-'69, redactionele inleiding op Duitsland-bijlage.

5.4 Achtergronden van het Nederlandse Duitslandbeeld

- (1) Heldring, J.L., "'Kein Land'", in: Bondy, F., So sehen sie Deutschland, Stuttgart, 1970, p. 75/76.
- (2) ALGEMEEN HANDELSBLAD, 18-11-'69, "De Duitser in Nederlandse ogen".
- (3) NRC/HANDELSBLAD, 8-2-'77, "Westduitse ambassadeur: kritiek niet altijd objectief".
- (4) NRC/HANDELSBLAD, 20-4-'79, "Duitser: buitenlandse deugniet nummer één".
- (5) Borselen, H.v., Dik, J.B., "Nederlanders en Duitsers: burens en vooroordelen", in: Europa in Beweging 7 (1981), nr. 7, p. 12.
- (6) Hess, J.C., "Het Nederlandse Duitslandbeeld. Enkele actuele overwegingen", in: Internationale Spectator XXXIII (1979), nr. 8, p. 461/462.
- (7) Koch-Hillebrecht, M., Das Deutschenbild. Gegenwart, Geschichte, Psychologie, München, 1977, p. 239.
- (8) Koch-Hillebrecht, o.c., p. 34-35.
- (9) Heldring, o.c., p. 76.
- (10) Hess, o.c., p. 464.
- (11) Zie verder voor de West-Oost-tegenstelling Koch-Hillebrecht, o.c., p. 245 e.v.
- (12) Heldring, o.c., p. 77.
- (13) Vrgl.: NRC/HANDELSBLAD, 14-11-'75, col., "Dezer dagen"; NRC/HANDELSBLAD, 24-11-'75, "Duitsland toont grillig beeld in ons openbare bewustzijn".

- (14) Zie bijvoorbeeld: Lehning, A., e.a., Duitsland: voorbeeld of waarschuwing? West-Duitsland een politiestaat of de geschiedenis herhaalt zich, Baarn, 1976.
- (15) Cohen, B.S., The Press and Foreign Policy, Princeton, 1963, p. 241. Geciteerd uit: Mallinckrodt, A.M., Die Selbstdarstellung der beiden deutschen Staaten. 'Image-Bildung' als Instrument der Aussenpolitik, Köln, 1980, p. 138.
- (16) Helm, o.c., p. 252.
- (17) Haasbroek, N., R.A.F., Brochure naar aanleiding van de radio-serie van Nico Haasbroek over de Rote Armee Fraktion door de VPRO-radio uitgezonden in zes afleveringen van 5 augustus tot en met 23 september 1977.
- (18) Grosser, A., "Lessons de craindre et de condamner", in: Le Point, 17-10-'77. In het Duits, Grosser, o.c., p. 269.
- (19) Zie voor meerdere artikelen over het gidslanddenken: Jason-Magazine 5 (1980), nr. 5. Vrgl. ook: Voorhoeve, J.J.C., Peace, Profits and Principles. A study of Dutch Foreign Policy, The Hague/Boston/London, 1979, p. 49 e.v.

5.5 Tot besluit

- (1) Dönhoff, M., Gräfin, Von Gestern nach Übermorgen. Zur Geschichte der Bundesrepublik Deutschland, Hamburg, 1981, p. 290-299.

Lijst van afkortingen:

at.	aantal
ber.	berichtgeving
col.	column
h.a.	hoofdartikel
neg.	negatief
neutr.	neutraal
pos.	positief
tot.	totaal

A. Bronnen

Uit NRC/HANDELSBLAD, VOLKSKRANT en TELEGRAAF is als volgt geselecteerd:

- 2.2.1 Bondsagverkiezingen: artikelen vanaf vijf weken voor de verkiezingsdatum t/m twee dagen na de regeringsverklaring van het nieuwe kabinet.
- 2.2.2 Deelstaatverkiezingen: nabeschouwingen in hoofdartikelen en columns.
- 2.2.3 April '72/ Motie van wantrouwen: artikelen verschenen in de periode 25 t/m 28 april '72.
- 2.2.4 Mei '74: kanselierswisseling Brandt-Schmidt: artikelen verschenen in de periode 7 t/m 18 mei '74.
- 2.3.1 Terreurbestrijding: hoofdartikelen, columns en achtergrondartikelen.
Daarnaast de artikelen over het anti-terreurbeleid en over bomaanslagen van mei/juni '72 en de arrestaties van leden van de Baader-Meinhof-groep in deze zelfde periode, moord op Von Drenkmann (11 t/m 25 november '74), ontvoering van Lorenz (27 februari t/m 5 maart '75), dood Ulrike Meinhof (10 mei t/m 12 juni '75), moord op Buback (7 t/m 21 april '77), moord op Ponto (1 t/m 15 augustus '77), ontvoering van en moord op Schleyer, vliegtuigkaping, zelfmoord van Baader, Raspe en Ennslin (6 september t/m 3 november '77) en tenslotte de artikelen over het onderzoek naar de zelfmoord van genoemde RAF-leden.
- 2.3.2 Berufsverbote: alle artikelen.
- 2.4.1 Neo-nazisme en rechts-extremisme: de democratie bedreigd?: alle artikelen.
- 2.4.2 Nationaal-socialistisch verleden: procesgang, verjaring en Holocaust: alle artikelen.
- 3.2.1 Sowjet-Unie, Polen en Tsjechoslowakije: hoofdartikelen en columns. Voorts alle artikelen over de ontmoetingen van regeringsleiders vanaf acht dagen van tevoren t/m de dag erna, over de totstandkoming en ondertekening van de verdragen met Moskou (12 augustus '70), Warschau (18 november '70, parafering: 7 december '70), Praag (12 december '70) vanaf het moment van bereiken accoord t/m week na ondertekening. Voor het jaar '80 zijn tenslotte achtergrondartikelen verzameld, die ingaan op de positie van de BRD tussen Oost en West.
- 3.2.2 BRD en DDR: Duitslandpolitiek: hoofdartikelen en columns. Daarnaast de artikelen over de ontmoetingen tussen Brandt en Stoph in '70 (13 t/m 23 maart, 19 t/m 22 mei '70), totstandkoming en ondertekening basisverdrag (6 november t/m 31 december '72), het niet doorgaan van de ontmoeting Schmidt-Honecker in '80. Duits-Duitse spanningen in '80. Tenslotte zijn artikelen geselecteerd over het aan de Duitslandpolitiek verwante natieprobleem.
- 3.3.1 Europese Raad en Monetaire Unie: hoofdartikelen over Europese monetaire politiek en Euro-topconferenties.
- 3.3.2 De BRD en de NAVO: hoofdartikelen over zittingen van de NAVO-ministerraad.
- 3.3.3 De Bondsrepubliek: een loyale partner van de Verenigde Staten?: hoofdartikelen en columns. Voorts de artikelen over ontmoetingen tussen de

Amerikaanse president en de Westduitse kanselier vanaf acht dagen van tevoren t/m de dag erna, en over Duits-Amerikaanse spanningen (reactie VS op Oostverdragen '70, oktober-oorlog Midden-Oosten '73, Duits-Braziliaans atoomverdrag '75 en later, Afghanistan-crisis, boycot Iran en Olympische Spelen '80) en tenslotte artikelen over anti-Amerikanisme in de Bondsrepubliek.

- 4.2.1 Beleidsaanbevelingen: artikelen over aanbevelingen van onafhankelijke onderzoeksinstituten en Sachverständigenrat.
- 4.2.2 Conjunctuurpolitiek: artikelen welke economisch beleid van de bondsregering in deze tot onderwerp hebben.
- 4.2.3 Monetaire politiek en rentebeleid: artikelen over revaluaties van de D-mark van twee weken voor t/m twee weken na de dag van opwaardering, over Nederlands monetair beleid in de dagen rond de revaluaties, alsmede over wijzigingen van het Nederlandse en Westduitse rentetarief.
- 4.2.4 Energiebeleid: alle artikelen.
- 4.2.5 Sociale verhoudingen: artikelen over de metaalstaking van november/december '71, de staking van overheidspersoneel van januari/februari '74 en de metaalstaking van november/december '78/januari '79. Eveneens de artikelen over medezeggenschap in de Westduitse industrie.
- 4.3 Nederlands-Duits economische betrekkingen: alle artikelen op het terrein van wederzijdse handel, industriële en economische samenwerking.

Interviews

W.L. Brugsma : 29-9-'81
B. Groen : 27-8-'81
J.G. Heitink : 10-7-'81
J.L. Heldring : 18-6-'81
B. Knapen : 27-8-'81
J. Luyten : 1-9-'81
K.M. Schreiner : 7-7-'81
S. van der Zee : 9-6-'81

B. Literatuur

- Amerongen, M.v., Persmusketen, Alphen aan de Rijn, 1981.
- Amerongen, M.v., "Een portret van NRC/Handelsblad, kwaliteitskrant van Nederland", in: Vrij Nederland 39 (1978), nr. 51, 23-12-'78.
- Baehr, P.R. e.a., Elite en buitenlandse politiek in Nederland. Een onderzoek naar de structuren, houdingen en opvattingen van de Nederlandse buitenlands-politieke elite, 's-Gravenhage, 1978.
- Bender, P., "Europa und die Deutschen. Die Entschärfung eines Problems", in: Deutschland Archiv, 6 (1981), Heft 3, p. 251-264.
- Bock, P.J., Distanzierte Nähe. Das Bild der Deutschen in den Niederlanden. Tekst van WDR-uitzending 10-2-'79. Nu grotendeels gepubliceerd onder de titel "Kaniverstan - und keine Ende?", in: Communication 1 (1979), blz. 34-46.
- Borowsky, P., Deutschland, 1970-1976, Hannover, 1980.
- Borselen, H.v., Dik, J.B., "Nederlanders en Duitsers: burens en vooroordelen", in: Europa in Beweging 7 (1981), nr. 7, p. 12.
- Brugsma, W.L., "Leven met Duitsland", in: Zero 3 (1980), nr. 3, p. 29-36.
- Cuilenburg, J.J.v., Noomen, G.W., Beweren en motiveren, Amsterdam, 1977.
- Cuilenburg, J.J.v., Noomen, G.W., Kodeerinstructie Inhoudsanalyse. Vervolgonderzoek dagblad De Tijd, VU-syllabus, Amsterdam, 1974.
- "Deutschland, wie geht's?", in: Intermediair 16 (1980), nr. 12, 21-3-'80.
- Duitsland, weer een probleem? Verslag van de Duitslandconferentie op 11 november 1978. Wiardi Beckman Stichting, Amsterdam, 1978.
- Dönhoff, M., Gräfin, Von Gestern nach Übermorgen. Zur Geschichte der Bundesrepublik Deutschland, Hamburg, 1980.
- Economische relaties van Nederland met de Bondsrepubliek Duitsland. Verslag van WRR-conferentie, 30-11-'79, Den Haag, 1979.
- Europese Beweging, studiegroep, Is Duitsland (ons) de baas? Een onderzoek naar de relatie tussen Nederland en West-Duitsland door een studiegroep van de Europese Beweging (afd. Den Haag), Den Haag, 1980.
- Galen, J.J.v., Dijksman, D., "Hoe links/rooms/goed is de Volkskrant?", in: Haagse Post 64 (1977), nr. 37, 17-9-'77, p. 33-41.
- Galen, J.J.v., Dijksman, D., "Je moet je niet afvragen wat het effect van je berichtgeving is", in: Haagse Post 65 (1978), nr. 50, 16-12-'78, p. 12-15.
- Galen, J.J.v., Dijksman, D., "Portret van een dagblad", in: Haagse Post 63 (1976), nr. 51, 18-12-'76, p. 28-36.
- Grosser, A., Geschichte Deutschlands seit 1945. Eine Bilanz, München, 1980.
- Grosser, A., Versuchte Beeinflussung. Zur Kritik und Ermunterung der Deutschen Hanser, Wien, 1981.
- Haasbroek, N., R.A.F. Brochure naar aanleiding van de radio-serie van Nico Haasbroek over de Rote Armee Fraktion door de VPRO-radio uitgezonden in zes afleveringen van 5 augustus tot en met 23 september 1977.
- Haas-Heye, J. (Hrsg.), Im Urteil des Auslands. Dreizeig Jahre Bundesrepublik. Over Nederland: Jerome L. Heldring: "Niederländische Beobachter: Die Bundesrepublik "stellvertretend" für Europa?", p. 157-167, München, 1979.

- Heldring, J.L., "'Kein Land'", in: Bondy, F., So sehen Sie Deutschland, Stuttgart, 1970, p. 75-88.
- Helm, J.P., Zum Deutschlandbild in der Niederländischen Presse. Eine Inhaltsanalyse überregionaler Tages- und Wochenzeitungen des Jahres 1966, Essen, 1969.
- Hess, J.C., "Het Nederlandse Duitslandbeeld. Enkele actuele overwegingen", in: Internationale Spectator XXXIII (1979), nr. 8, p. 461-473.
- Holsti, O.R., Content Analysis for the Social Sciences and Humanities, Massachusetts/London, 1969.
- In de schaduw van Duitsland. Een discussie met bijdragen van M.C. Brands, P. Dankkaart, H.W. von der Dunk e.a., Baarn, 1979.
- Jason-magazine 5 (1980), nr. 5.
- Koch-Hillebrecht, M., Das Deutschenbild. Gegenwart, Geschichte, Psychologie, München, 1977.
- Krippendorff, K., Content Analysis, an Introduction to its Methodology, London, 1980.
- Krop, M. (red.), Burengerucht. Opstellen over Duitsland, Deventer, 1978.
- Lehning, A. e.a., Duitsland: voorbeeld of waarschuwing? West-Duitsland een politiestaat of "de geschiedenis herhaalt zich", Baarn, 1976.
- Mallinckrodt, A.M., Die Selbstdarstellung der beiden deutschen Staaten im Ausland. 'Image-Bildung' als Instrument der Aussenpolitik, Köln, 1980.
- Ménudier, H., Das Deutschlandbild der Franzosen in der 70er Jahren, Bonn, 1981.
- Onze burens rechts 1 (1977/1978), nr. 1 t/m 6.
- Rooy, M., Kranten, Dagbladpers en Maatschappij, Amsterdam, 1974.
- Rovan, J., L'Allemagne n'est pas ce que vous croyez, Parijs, 1978.
- Schmollinger, H.W., Müller, P. Zwischenbilanz 10 Jahre sozial-liberale Politik 1969-1979. Anspruch und Wirklichkeit, Hannover, 1980.
- Schwarz, R., Das Politische Deutschlandbild in der Sowjetischen Presse 1969 und 1970, Aachen, 1972.
- Silbermann, A., "Systematische Inhaltsanalyse", in: Handbuch der empirischen Sozialforschung, R. König (Hrsg.), Band 4, p. 253-339, Stuttgart, 1964.
- Steenkamp, R.J., Wij zullen mensen zijn. De stadsguerilla in de BRD en de reactie in de Nederlandse Pers, doctoraalscriptie Geschiedenis, Leiden, 1979.
- Voorhoeve, J.J.C., Peace, Profits and Principles. A study of Dutch Foreign Policy, The Hague/Boston/London, 1979.
- Wieten, J., Presidentsverkiezingen in West-Berlijn. Een onderzoek naar de invloed van de ontspanning op de berichtgeving in een aantal Nederlandse dagbladen, doctoraalscriptie, 1969, Amsterdam.

In de serie 'Voorstudies en achtergronden' zijn tot nu toe verschenen:

In de eerste Raadsperiode:

- V 1. W.A.W. van Walstijn e.a.: Kansen op Onderwijs; een literatuurstudie over ongelijkheid in het Nederlandse onderwijs (1975)*
- V 2. I.J. Schoonenboom en H. M. In 't Veld-Langeveld: De emancipatie van de vrouw (1976)*
- V 3. G.R. Mustert: Van dubbeltjes en kwartjes: een literatuurstudie over de ongelijkheid in de Nederlandse inkomensverdeling (1976)
- V 4. IVA/Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek van de Katholieke Hogeschool Tilburg: De verdeling en de waardering van de arbeid; een studie over ongelijkheid in het arbeidsbestel (1976)
- V 5. 'Adviseren aan de overheid', met bijdragen van economische, juridische en politicologische bestuurskundigen (1977)
- V 6. Verslag Eerste Raadsperiode: 1972–1977

In de tweede Raadsperiode:

- V 7. J.J.C. Voorhoeve: Internationale macht en interne autonomie – Een verkenning van de Nederlandse situatie (1978)
- V 8. W.M. de Jong: Techniek en wetenschap als basis voor industriële innovatie – Verslag van een reeks van interviews (1978)
- V 9. R. Gerritse/Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven: De publieke sector: ontwikkeling en waardevorming – Een vooronderzoek (1979)
- V10. Vakgroep Planning en Beleid/Sociologisch Instituut Rijksuniversiteit Utrecht: Konsumptieverandering in maatschappelijk perspectief (1979)
- V11. R. Penninx: Naar een algemeen etnisch minderhedenbeleid? Opgenomen in het rapport nr. 17 (1979)
- V12. De quataire sector – Maatschappelijke behoeften en werkgelegenheid – Verslag van een werkconferentie (1979)
- V13. W. Driehuis en P.J. van den Noord: Productie, werkgelegenheid en sectorstructuur in Nederland 1960–1985
Modelstudie bij het Rapport Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie (1980)
- V14. S.K. Kuipers, J. Muysken, D.J. van den Berg en A.H. van Zon:
Sectorstructuur en economische groei: een eenvoudig groeimiddel met zes sectoren van de Nederlandse economie in de periode na de tweede wereldoorlog
Modelstudie bij het Rapport Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie (1980)
- V15. F. Muller, P.J.J. Lesuis en N.M. Boxhoorn: Een multisectormodel voor de Nederlandse economie in 23 bedrijfstakken
F. Muller: Veranderingen in de sectorstructuur van de Nederlandse economie 1950–1990.
Modelstudie bij het Rapport Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie (1980)

- V16. A.B.T.M. van Schaik: Arbeidsplaatsen, bezettingsgraad en werkgelegenheid in dertien bedrijfstakken
Modelstudie bij het Rapport Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie (1980)
- V17. A.J. Basoski, A. Budd, A. Kalff, L.B.M. Mennes, F. Racké en J.C. Ramaer: Exportbeleid en sectorstructuurbeleid
Preadviezen bij het Rapport Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie (1980)
- V18. J.J. van Duijn, M.J. Ellman, C.A. de Feyter, C. Inja, H.W. de Jong, M.L. Mogendorff en P. Verloren van Themaat: Sectorstructuurbeleid: mogelijkheden en beperkingen
Preadviezen bij het Rapport Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie (1980).
- V19. C.P.A. Bartels: Regio's aan het werk: ontwikkelingen in de ruimtelijke spreiding van economische activiteiten in Nederland
Studie bij het Rapport Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie (1980)
- V20. M.Th. Brouwer, W. Driehuis, K.A. Koekoek, J. Kol, L.B.M. Mennes, P.J. van den Noord, D. Sinke, K. Vijlbrief en J. van Ours: Raming van de finale bestedingen en enkele andere grootheden in Nederland in 1985
Technische nota's bij het Rapport Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie (1980)
- V21. J.A.H. Bron: Arbeidsaanbod-projecties 1980-2000 (1980)
- V22. P. Thoenes, R.J. In 't Veld, I. Th. M. Snellen, A. Faludi: Benaderingen van planning (1981)
- V23. Beleid en toekomst, verslag van een symposium over het rapport Beleidsgerichte toekomstverkenning deel 1 (1981)
- V24. L.J. van den Bosch, G. van Enckevort, Ria Jaarsma, D.B.P. Kallen, P.N. Karstanje, K.B. Koster: Educatie en welzijn (1981)
- V25. J.C. van Ours, D. Hamersma, G. Hupkes, P.H. Admiraal: Consumptiebeleid voor de werkgelegenheid
Preadviezen bij het rapport Vernieuwingen in het arbeidsbestel (1982)
- V26. J.C. van Ours, C. Molenaar, J.A.M. Heijke: De wisselwerking tussen schaarsteverhoudingen en beloningsstructuur
Preadviezen bij het rapport Vernieuwingen in het arbeidsbestel (1982)
- V27. A.A. van Duijn, W.H.C. Kerkhoff, L.U. de Sitter, Ch.J. de Wolff, F. Sturmans: Kwaliteit van de arbeid
Preadviezen bij het rapport Vernieuwingen in het arbeidsbestel (1982)
- V28. J.G. Lamkooy, P.C.M. Huigstoot en R.E. van de Lustgraaf: Greep op de stad?
Een institutionele visie op stedelijke ontwikkeling en de beïnvloedbaarheid daarvan (1982)

In de serie 'Voorstudies en achtergronden mediabeleid' zijn tot nu toe verschenen:

- M1. J.M. de Meij: Overheid en uitingsvrijheid (1982)
- M2. E.H. Hollander: Kleinschalige massacommunicatie: lokale omroepvormen in West-Europa (1982)
- M3. L.J. Heinsman/Nederlandse Omroep Stichting: De kulturele betekenis van de instroom van buitenlandse televisieprogramma's in Nederland – Een literatuurstudie (1982)
- M4. L.P.H. Schoonderwoerd, W.P. Knulst/Sociaal en Cultureel Planbureau: Mediagebruik bij verruiming van het aanbod (1982)
- M5. N. Boerma, J. J. van Cuilenburg, E. Diemer, J.J. Oostenbrink, J. van Putten: De Omroep: wet en beleid; een juridisch-politicologische evaluatie van de omroepwet (1982)
- M6. Intomart b.v.: Etherpiraten in Nederland (1982)
- M7. P.J. Kalff/Instituut voor Grafische Techniek TNO: Nieuwe technieken voor de produktie en distributie van dagbladen en tijdschriften (1982)
- M8. J.J. van Cuilenburg, D. McQuail: Media en pluriformiteit: een beoordeling van de stand van zaken (1982)

De Raad heeft tot nu toe de volgende Rapporten aan de Regering uitgebracht:

In de eerste Raadsperiode:

1. Europese Unie
2. Structuur van de Nederlandse economie
3. Energiebeleid
Gebundeld in één publikatie (1974)*
4. Milieubeleid (1974)*
5. Bevolkingsprognose (1974)*
6. De organisatie van het openbaar bestuur (1975)*
7. Buitenlandse invloeden op Nederland: Internationale migratie (1976)
8. Buitenlandse invloeden op Nederland:
Beschikbaarheid van wetenschappelijke en technische kennis (1976)
9. Commentaar op de Discussienota Sectorraden (1976)
10. Commentaar op de nota van een toekomstig onderwijsbestel (1976)
11. Overzicht externe adviesorganen van de centrale overheid (1976)
12. Externe adviesorganen van de centrale overheid (1977)
13. 'Maken wij er werk van?'
Verkenningen omtrent de verhouding tussen actieven en niet-actieven
14. Interne adviesorganen van de centrale overheid (1977)
15. De komende vijftig jaar – Een toekomstverkenning voor Nederland (1977)
16. Over sociale ongelijkheid – Een beleidsgerichte probleemverkenning (1977)

In de tweede Raadsperiode:

17. Etnische minderheden (1979)*
  - A. Rapport aan de Regering
  - B. Naar een algemeen etnisch minderhedenbeleid?
18. Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie (1980)
19. Beleidsgerichte toekomstverkenning
Deel 1: Een poging tot uitlokking (1980)
20. Democratie en geweld
Probleemanalyse naar aanleiding van de gebeurtenissen in Amsterdam op 30 april 1980
21. Vernieuwingen in het arbeidsbestel (1981)
22. Herwaardering van welzijnsbeleid (1982)

- Uitverkocht

Alle publikaties van de Raad zijn verkrijgbaar via de Staatsuitgeverij, Christoffel Plantijnstraat 1, Postbus 20014, 2500 EA 's-Gravenhage, tel 070-78 99 11 of in de boekhandel.

